

DUPLEX

Al treilea discurs

Cultura, ideologie și politica în România

Adrian Marino în dialog cu Sorin Antohi

© 2001 Editura Polirom

Ia^oi, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600
Bucure^oti, B-dul I.C. Brătianu nr. 7

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale :

MARINO, ADRIAN

Al treilea discurs : cultură, ideologie și politică în România :

Adrian Marino în dialog cu Sorin Antohi / Adrian Marino. – Ia^oi : Polirom, 2001

200 p. ; 21 cm – (Duplex)

Index.

ISBN : 973-683-674-6

I. Antohi, Sorin

32(498)(047.53)

Printed in ROMANIA

Al treilea discurs

Cultură, ideologie și politică în România

Adrian Marino în dialog
cu Sorin Antohi

Polirom, 2001

ADRIAN MARINO (n. 1921) a publicat :

Viața lui Alexandru Macedonski, București, Editura pentru Literatură, 1965 ; *Opera lui Alexandru Macedonski*, București, Editura pentru Literatură, 1967 ; *Introducere în critica literară*, București, Editura Tineretului, 1968 ; tr. ungară, București, Kriterion, 1979 ; *Modern, Modernism, Modernitate*, București, Editura Univers, 1969 ; *Rumänische Erzähler der Gegenwart*, Gute Schriften, Bern, 1972 (Antologie) ; *Dicționar de idei literare, I, A-G*, București, Editura Eminescu, 1973 ; *Critica ideilor literare*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1974 ; tr. germană, Cluj-Napoca, Dacia, 1976 ; tr. franceză, Bruxelles, Complexe, 1978 ; *¡Olé! España*, București, Editura Eminescu, 1974 ; ed. a II-a, Craiova, Aius, 1995 ; *Carnete europene*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1976 ; *Prezențe românești și realități europene*, București, Editura Albatros, 1978 ; *Hermeneutica lui Mircea Eliade*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980 ; tr. franceză, Gallimard, 1981 ; *Littérature roumaine. Littératures occidentales. Rencontres*, București, Editura științifică și Enciclopedică, 1981 ; *Étiemble ou le comparatisme militant*, Paris, Gallimard, 1982, tr. japoneză, Tokyo, Keisō Shobō, 1988 ; „Tendences estétiques”, in *Les Avant-gardes littéraires au XX siècle*, vol. II., *Théorie*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984 ; *Hermeneutica ideii de literatură*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987 ; tr. italiană : *Teoria della letteratura* (Bologna, Il Mulino, 1994) ; *Comparatisme et Théorie de la Littérature*, Paris, Presses Universitaires de France, 1988 ; tr. rom. Iași, Polirom, 1998 ; *Biografia ideii de literatură*, vol. I : *Antichitate – Baroc*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1991, vol. II : *Secolul Luminilor, Secolul 19*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1992 ; vol. III : *Secolul 20*, partea I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1994 ; vol. IV : *Secolul 20*, partea II, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1997 ; vol. V : *Secolul 20*, partea III, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1998 ; vol. VI : *Secolul 20*, partea IV, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2000 ; *Evadări în lumea liberă*, Iași, Institutul European, 1993 ; *Pentru Europa*, Iași, Polirom, 1995 ; *Politică și cultură*, Iași, Polirom, 1996 ; *The Biography of „Idea of literature”. From Antiquity to the Baroque*, Albany, N.Y., State University of New York Press 1996, tr. engleză ; *Revenirea în Europa. Idei și controverse românești, 1990-1995*, Antologie și prefață, Craiova, Aius ; *Moderno, Modernizam, Modernost*, Beograd, Narodna Kniga, 1997, tr. sârbocroată ; *Cenzura în România. Schiță istorică introductivă*, Craiova, Aius, 2000.

SORIN ANTOHI (n. 1957) este profesor de istorie la Central European University, Budapesta.

A publicat :

Utopica. Studii asupra imaginarului social, Bucureşti, Editura „tiinţifică, 1991 ; *Civitas imaginalis. Istorie şi utopie în cultura română*, Bucureşti, Editura Litera, 1994 ; ediţia a doua revăzută, Iaşi, Polirom, 1999 ; *Exerciţiul distanţei. Discursuri, societăţi, metode*, Bucureşti, Editura Nemira, 1997, 1998 ; *Imaginaire culturel et réalité politique dans la Roumanie moderne. Le stigmat et l'utopie*, Paris-Montréal, L'Harmattan, 1999.

A coordonat volumele :

Dialog şi libertate. Eseuri în onoarea lui Mihai „ora, Bucureşti, Editura Nemira, 1997 (în colaborare cu Aurelian Crăiuşu) ; *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*, Budapesta, Central European University Press, 2000 (în colaborare cu Vladimir Tismăneanu).

A colaborat la numeroase periodice şi volume colective, în ţară şi în străinătate. În colaborare cu Mona Antohi, a tradus în limba română, din engleză şi franceză, „ase volume.

Sumar

Cuvînt înainte

9

Autoportret cu societate

11

România și Occidentul

49

Ce fel de cultură ne trebuie ?

93

Societate și politică

123

Addenda

Dincolo de oglindă sau Al Treilea Discurs

Sorin Antohi

141

Pentru neopăoptism

Adrian Marino

145

Actualitatea ideologiei culturale pa°optiste

Adrian Marino

164

Douã Români ideologice

Adrian Marino

179

Precizãri despre „al treilea discurs”

Adrian Marino

183

Indice selectiv de nume proprii

195

Cuvînt înainte

Cu exact 40 de ani în urmă, în dimineața zilei de 1 ianuarie 1985, am vorbit prima dată la telefon cu Adrian Marino. Mă suna ca să-mi comunice ideea lui de a mă propune bursier la Viena. Țiam că tocmai i se acordase Premiul Herder, iar distincția îi dădea dreptul de a oferi unui tânăr cercetător șansa unui an universitar în capitala Austriei. Al. Călinescu, „patronul” meu de la *Dialog*, îi vorbise de mine laureatului, iar acesta – după citirea modestelor mele publicații – mă aborda franc, perfect conștient că îmi poate schimba viața. Nu a fost să fie. Autoritățile românești m-au împiedicat să dau curs invitației care, la recomandarea domnului Marino, venea de la Universitatea din Viena; am rămas cu slaba consolare de a fi fost trecut în programul festivității de premiere și m-am bucurat mai târziu să aflu că un coleg din București putuse pînă la urmă să profite de bursă, pe atunci un adevărat miracol; în 1990, grație Rectorului Universității din Viena, am putut citi micul dosar pe care admirabilii funcționari academici austrieci îl încropiseră pe marginea „cazului” meu, intuind desigur că fusesem declarat „indispensabil” (*unabkömmlich*) de autoritățile țării mele numai printr-o sadică ironie: eram în fond profesor, un biet profesor de liceu.

Domnul Marino s-a agitat mult pentru mine în acel început de 1985, deși îi spusese – franc la rîndul meu – că nu aveam nici o speranță de a primi pașaportul. Treptat, prin telefoane și scrisori, apoi prin întâlniri directe la București și Cluj, relația noastră s-a dezvoltat într-o frumoasă prietenie, nu doar intelectuală. Dacă memoria convorbirilor telefonice e numai a noastră (deși am fost cu siguranță „monitorizați” pînă în 1989), corespondența noastră e acum arhivată și va putea fi cîndva consultată integral. Deja publice sînt articolele și recenziile pe care fiecare dintre noi le-a consacrat cărților celuilalt de-a lungul anilor, apărute în diverse periodice, unele republicate în volume. Spontan, cordial, direct (auto)ironic, (auto)critic, stilul interacțiunilor noastre a fost pentru mine semnul că, pe lîngă acordul nostru de substanță în atîtea privințe, împărțeam cu domnul Marino cîteva principii de viață, pe un plan mai adînc chiar decît ideile noastre cele mai profunde. E inutil să spun cîte am avut de învățat de la un intelectual și de la un om de asemenea calibru: cred că viața mea s-a schimbat datorită lui mult mai durabil decît s-ar fi schimbat dacă întâlnirea noastră ar fi prilejuit doar plecarea mea la o bursă, fie și în condițiile simbolice și logistice ale ceaușismului

tîrziu. Senzațional este că ȳi domnul Marino a ȳnvăȳat de la mine : mai puȳin, cum era ȳi normal (avȳind ȳn vedere distanȳele dintre noi : de vȳrstă, pregătire, vocaȳie ȳi experienȳă), dar poate nu mai puȳin semnificativ. Pin urmare, prietenia noastră s-a ȳmplinit.

Astfel ȳncȳt, pentru a saluta a optzecea sa aniversare, i-am propus lui Adrian Marino un proiect comun. Ca să-l omagiez pe savant ȳi pe mentor, mă gȳndisem să coordonez un *Festschrift*. Cum se obiȳnuieȳte cu asemenea (laborios ȳi diplomatic plănuite) surprize, l-am consultat pe „beneficiar”. Acesta m-a refuzat net, iar eu nu am insistat : refuzul rima cu tot ce ȳtiam despre prietenul meu. Aȳa am ajuns la volumul de *entretiens* pe care-l publicăm acum : o carte care continuă natural lungile noastre conversaȳii ; mai bine spus, o carte care surprinde cȳte ceva din temele ȳi spiritul discuȳiilor noastre, aȳa cum arătau ele ȳn vara anului 2000 ȳi ȳn ianuarie 2001.

Tehnic, este vorba despre transcrierea foarte puȳin revăzută ȳi ȳndreptată a mai multor ore de conversaȳie care s-a desfăȳurat ȳn zilele de 18-21 iulie 2000 la Cluj, ȳn locuinȳa primitoare a lui Adrian Marino ȳi a soȳiei sale, Lidia Bote. După o după-amiază de „acord fin”, ȳn care am discutat un plan foarte simplu, convenit prin corespondenȳă, ne-am instalat ȳn fotolii, am pornit casetofonul ȳi am vorbit despre ce vorbim de obicei, aȳa cum vorbim de obicei. Făceam pauze pentru cafelele aduse de Lidia sau pentru a dejuna ȳn patru, cȳnd ni se alătura soȳia mea, Mona Antohi. Uneori, ne ȳntre rupeam ȳi pentru vizitele unor prieteni comuni : Marta Petreu, Virgil Mihăiu, Sorin Alexandrescu, pentru a cȳti ziarele, a răscoli printre hȳrtii ȳi cȳrȳi, a urmări ȳtirile zilei la televizor.

O discuȳie liberă, chiar ȳntre buni prieteni de idei, e mereu o simplă etapă, trimite spre alte ȳi alte discuȳii ulterioare. Aȳa am conceput ȳi versiunea tipărită : am adăugat totuȳi, cu gȳndul la cititorii care ne vor continua conversaȳia, cȳteva dintre textele noastre pe aceleaȳi teme, un mic sumar oarecum analitic, precum ȳi un indice de nume. Titlul cȳrȳii, *Al treilea discurs*, reia o sintagmă pe care am lansat-o ȳn urmă cu niȳte ani, prin articolul inclus ȳn *Addenda*. Atunci, Adrian Marino a sesizat imediat la ce mă gȳndeam (fiindcȳ de scris nu scrisesem mare lucru) ȳi, ȳn mai multe rȳnduri, mi-a dezvoltat ideea. O idee pe care, sub numele de „neopaȳoptism”, savantul ȳi ideologul solitar o ilustrase ȳi o promovase de ȳase decenii.

Sorin Antohi

Bucureȳti, 1 ianuarie 2001

Autoportret cu societate

O redefinire a identității personale după 1989 • Critică de idei *versus* narațiune în România • De la traci la români : persistența defectelor • Origini de familie • „Nu sînt scriitor!” • Datoriile la Fondul Literar • Rezistență prin cultură? • Cenzura • Un liber-profesionist • Marginalitatea în ceaușism • Reciclarea scriitorilor după 1989 • Ierarhii și ritualuri literare • *Cahiers roumains d'études littéraires* • Refuzul ierarhiilor. Recepția operei • Emil Constantinescu și intelectualii. Refuzul diplomației • Forumul Democratic Antitotitar • Arhiva Marino • Propaganda culturală în străinătate • Ana Blandiana și Memorialul de la Sighet • Amintire și memorie: *Viața unui om singur* • Pușcărița: un spirit liberal între legionari și comunisti • Relațiile unui solitar • Se poate traduce G. Călinescu? • O cultură a metaforei. Critica înțeleasă ca literatură • Discurs calofil *versus* discurs academic • Auto percepție și imagine publică • Incipienta politologie românească • O distanțare pozitivă față de Occident. Al treilea discurs

Sorin Antohi : Stimate domnule Adrian Marino, vă propun să deschidem casetofonul și să începem discuția noastră à bâtons rompus. E o discuție pe jumătate publică, pe jumătate privată ce ne va ocupa mai multe ore și pe care, de fapt, am pregătit-o în toată prietenia noastră, care durează deja de 20 de ani. E o conversație mai lungă, despre un început de mileniu în cultura și istoria românească, o conversație care ne va purta din ideologie în cultură, din beletristică în viața ideilor și în politică, din civilizație în raporturile României cu Occidentul. Va fi o conversație lungă. Să începem prin a ne divulga identitatea: precizați-vă poziția de pe care vorbiți acum, fiindcă în România, printre foarte multe lucruri neclare, nu este niciodată limpede cine vorbește, care este originea social-politică și intelectuală a ideilor sale, care sunt contextele emergenței, enunțării și recepției lor. Așadar, să ne întoarcem puțin în timp : cine era Adrian Marino în 1989?

Adrian Marino : În 1989, Adrian Marino era un personaj cu totul ambiguu. Anul acela a fost deosebit de important pentru viața mea, din două motive : în primul rând, mi-a redat adevărata identitate intelectuală. Până în 1989, am circulat, ca să zic așa, foarte „fals” în cultura română. Am fost un fel de „pseudocritic” literar, „pseudoistoric” literar, „pseudo-comparatist”. De ce ? Fiindcă viața, condițiile publicistice de atunci m-au

obligat să adopt o formulă tolerabilă în epocă. Eu nu puteam să-mi dezvălui preocupările profunde care erau radical anticomuniste, anti-marxiste și atunci am inventat o formă tolerabilă, numită *Critica ideilor literare*, *Istoria ideilor literare* și o anumită formă de comparatistică.

Critica ideilor literare am început-o la Iași – revenim deci la Iași noștri, oraș la care țin foarte mult în ciuda decadenței sale actuale sub anumite aspecte. Totuși acolo, în perioada când eu eram un „marginalizat”, Corneliu Țepanache (trebuie să îi aduc mulțumirile mele) mi-a acordat o „cronică a ideilor literare” în *Cronica* și acest lucru a durat ani și ani de zile. Apoi am mutat respectiva cronică la *Tribuna* din Cluj. Cu această ocazie, am putut să iau contact cu critica tînă, să mă familiarizez cu problemele ei. Mi-am stabilit și un număr de relații amicale, ca și un număr de inamicități foarte tenace, pînă în ziua de astăzi. Dar, una peste alta, bilanșul a fost pozitiv și, în sfîrșit, mi-am dat seama exact, în sfera mea de preocupări, cam pe ce lume trăiesc. După cum observi, mă exprim foarte direct, foarte „colocvial”. Nu vreau să „fac frumos”. Sper să nu facem „literatură”.

Sorin Antohi: Este ceea ce ne propunem. O să vorbim în limba literară, dar în limba literară naturală, spontană, curentă.

Adrian Marino: Absolut, fiindcă există atîta literatură și atîtea fraze alambicate, sofisticate, edulcorate și înfrumusețate, încît am ajuns la saturaj, iar eu sînt pentru autenticitate. Vom vorbi mai tîrziu despre unele autobiografii și texte de o autenticitate surprinzătoare, pe care le-am citit în ultimul timp, care arată că literatura română și limba română literară spontană erau o realitate, iar limba scrisă, tipărită, o cu totul altă realitate. Am citit, de pildă, cu mare încîntare – o să vorbim cu altă ocazie – autobiografia lui Eufrosin Poteca, un text inedit din 1823, scris într-o limbă românească de o fluiditate și de o eleganță – aș putea spune – de o naturaleză și de o modernitate surprinzătoare, care s-a păstrat „în secret”. Este un caz care precedă, într-un fel, senzația scrișorilor inedite „eminesciene”. Un text care a fost păstrat în familie. Tot astfel și Rădulescu-Motru a moștenit în familie, de la stră-stră-străbunicul său, autobiografia lui Eufrosin Poteca, care a murit la mînăstirea Motru, din Oltenia, unde era egumen și acolo, printre celelalte manuscrise, s-a păstrat și acest manuscris despre viața sa petrecută la Pesta. Este de o savoare nemaipomenită, o să-l prezint cu altă ocazie. Deci, acesta ar fi un aspect. Un alt aspect ar fi că eu am profesat după '89 o critică de idei

tot mai accentuată ȳ, ȳn ultimul timp, ȳn *Cuvȳntul*, unde am publicat cu regularitate, am intitulat aceastȳ rubricȳ chiar *Criticȳ de idei*, dupȳ cum vezi. O formulȳ criticȳ, care la noi nu s-a practicat. Nu este nici hiper-tehnicȳ, dar nu este nici impresionism literar. De altfel, cȳrȳile de idei din Romȳnia aproape cȳ nu au criticȳ.

Sorin Antohi: Simȳȳi cȳ dupȳ 1989 ar fi totuȳ mai mult loc ȳn cultura noastrȳ pentru o criticȳ de idei?

Adrian Marino: Da, categoric. Chiar tu faci parte din ea ȳ, nu ȳtiu dacȳ ȳi-am spus, uite, ȳȳi fac acum o surprizȳ, am fȳcut o cronicȳ la cartea coordonatȳ ȳn colaborare cu Vadimir Tismȳneanu, publicatȳ la Budapesta. Dat fiind volumul sȳu considerabil de idei ȳi texte, am selectat numai problema intelectualului din Est. Deci, o vom avea sub ochi – probabil astȳzi – ȳi vei vedea cȳ te-am citit foarte atent ȳi am analizat textele lui Tismȳneanu ȳi ale tale ȳi alte texte ale unor strȳini, care vorbesc despre intelectualul din Est cu atenȳie*. Nu ȳtiu dacȳ ȳi-am mai spus pȳnȳ acum.

Sorin Antohi: Da, ȳtiu ceva despre asta, aȳtept sȳ vȳd textul ȳntreg. Reiau ȳntrebarea: simȳȳi cȳ e un moment mai bun pentru critica de idei ȳn Romȳnia? Este totuȳ sistemul nostru cultural ȳi mediatic pregȳtit pentru a prelua sugestiile care vin din partea ideologilor, a criticilor de idei?

Adrian Marino: Nu aȳ putea spune cȳ este foarte pregȳtit. Sȳntem ȳncȳ ȳntr-o fazȳ de pionerat, dar este ȳmbucurȳtor faptul cȳ gȳsim un spaȳiu editorial ȳi anumite redacȳii ȳȳi manifestȳ solidaritatea cu astfel de formulȳ: uite, *Cuvȳntul*; la Craiova s-a ȳnfiinȳat o revistȳ neopaȳoptistȳ, care se cheamȳ *Mozaicul*. Au apȳrut, pe ici pe colo, ȳi reviste efemere sau mai puȳin efemere de aceeaȳ orientare. Mi-a pȳrut foarte rȳu cȳ revista ieȳeano-suceveanȳ, care se chemȳ *Continent*, pare sȳ fi sucombat, fiindcȳ a pornit prea luxos, prea pretenȳios, prea costisitor ȳi nu a dat rezultate. A mai fost o revistȳ de acest gen, *Carnet literar*, la Buzȳu. Existȳ un anumit policentrism. Se constatȳ ȳn cultura romȳnȳ o efervescenȳ subteranȳ, marginalȳ. S-ar zice chiar cȳ formula revistelor pro-literare ȳi pur literare ȳncepe sȳ decadȳ. Nu aȳ vrea sȳ par polemic, dar singurul abonat al *Romȳniei literare* din sectorul 5 poȳtal al Clujului sȳnt eu, spre marele scandal al Rodipet-ului, care trebuie sȳ facȳ de dragul meu un borderou special. Erau doi, al doilea a renunȳat, fiindcȳ abonamentul este tot mai

* „Intelectualul din estul Europei”, ȳn: *Cuvȳntul*, VI, 7 iulie 2000.

scump. Eu, avînd „mania” aceasta, a revistelor,  i dorind să fiu informat, continuu cu tenacitate, de i revista uneori îmi place, alteori nu-mi place, nu discutăm acum despre ea. Fapt este că eu sînt singurul abonat, într-un întreg sector po tal. Aceasta nu  pi spune ceva?

Sorin Antohi: Spune, spune chiar foarte mult. Spune despre degringolada generală a societății, dar cred că spune, a a cum sugera i mai  nainte, ceva foarte serios despre lipsa de interes general pentru o discu ie exclusiv literară. O discu ie în care nu pătrunde nimic extraliterar  i triumfă tradi ionala preocupare românească, accentuată de comunism  i izola ionism, pentru forma literară, combinată cu un dezinteres total pentru idee.

Adrian Marino: Da, eu  n eleg p n  la un punct de ce se perpetuează acest stil de critică literară: lung, prolix, cu lungi parafraze, cu lungi rezumate. Este – pentru forma ia mea intelectuală, pentru lecturile mele – inimaginabil: cum se poate „rezuma” un volum de poezii? Pentru mine este inimaginabil! Ei bine, în România se poate...

Sorin Antohi: Este o tendin   de a reduce la nara iune, p n  la urmă, cam totul, nu?

Adrian Marino: Absolut!

Sorin Antohi: La noi s-au făcut povestiri după o carte a lui Hegel, la noi se povestesc poeme... S-ar putea ca filonul cel mai ad nc al culturii noastre să fie tocmai nara iunea, setea de a spune pove ti.

Adrian Marino: Pove ti  i poezii. Să  tii că nu vreau să par paradoxal sau ironic, dar încep să cred că noi sîntem „traci”  i nu este chiar o ironie în ceea ce spun eu acum. Dacă ai să cite ti bine capitolele despre traci, din Herodot, unde el descria, *en passant*, expedi ia lui Darius  n Grecia  i vorbea despre traci, acolo ai să g se ti  ntregul portret profetic al poporului român.  ncep să cred că  i eu am fost „trac”. Ipoteza,  tii bine, a fost lansată foarte serios  i pe baze  tiin ifice. Acolo este, într-adevăr, portretul poporului trac cu calit  i – orizontul poetic  i mistic – dar  i cu defecte capitale pe care le  nt lnim  i astăzi. Textual. Herodot nu verificase direct chestiunile acestea; le  tia, evident, de la coloni tii greci de pe malul Pontului Euxin.

Sorin Antohi:  ntrebarea mea este totu i dacă putem vorbi despre o tradiție culturală transmisă pe un interval at t de lung, în condițiile în care au

existat discontinuități a^oa de mari, de natură rasială, etnică, lingvistică, religioasă, socială.

Adrian Marino: Fără discuție, au fost mari întreruperi, dar poate că este și ceva ancestral, o genă etnică... E o coincidență tulburătoare.

Sorin Antohi: Poate vorbim despre un spirit al locurilor, care este mai tare decât toate transformările.

Adrian Marino: Fără îndoială.

Sorin Antohi: Parcă e un spirit captiv în regiunea aceasta.

Adrian Marino: Încep să cred și eu. Nu sînt „trac”, deși familia mea are prin ascendența sa paternă o origine sud-dunăreană și este, cred, macedoneană. O ipoteză, în orice caz, destul de plauzibilă. În unele din cele cinci arhondologii ale Moldovei descoperite pînă acum (unele de excelentul istoric și diplomat Mihai-Răzvan Ungureanu, ieșean, de altfel) figurează un detaliu tulburător, care explică, după mine, totul. Este vorba despre tatăl unui personaj care a făcut o carieră relativ importantă sub Alexandru Ioan Ghica – îți voi arăta imediat o diplomă –, despre care se spune că a fost abagiu. Abagiu înseamnă negustor de stofe, de postavuri. „Noi”, macedonenii, cu mari turme de oi, eram acești specialiști în aba, în postav. Din alte izvoare știu precis că negustorii macedonenii erau și furnizorii de postav ai armatei austriece la Viena. Deci, în această privință, nu mai este nici o îndoială. Un anumit temperament „combativ” al meu ar avea deci acest ascendent. Hai, atunci, să glumim puțin și să-ți arăt diploma. Merită văzută, avem și noi o serie de ascendenți. Uite: Costache Nicolae Marino, nici Marinovici, nici Marinof... e și datată, anul 1853... O păstrez ca document grafic, în primul rînd. Este pe pergamament, frumos imprimată, are și pecetea Moldovei, deci nu am sentimentul că sînt un „venetic”. Nu sînt chiar a^oa de... „nobili” bizantin precum conu’ Alecu Paleologu. Totuși există o anumită ascendență, mult mai modestă, însă riguros atestată.

Acesta ar fi un aspect. Deci, lăsînd la o parte critica de idei literare, în același timp am dobîndit și am putut afirma cu oarecare energie și ostentație că nu sînt deloc scriitor. Că nu aparțin „vieții literare”, unde am făcut totdeauna figură de corp străin, de marginal, de intrus, cu toate neplăcerile, calitățile și defectele acestui statut dificil. Fiindcă oamenii de litere simbeau că nu sînt din specia lor. Dar să nu uităm că după o absență de peste douăzeci de ani se instalase un decalaj enorm de

mentalitate, de formație, de preocupări și eu picam într-o lume în care domina o altă ierarhie, un alt limbaj, o altă metodă și un alt stil de a trăi în literatură, în special prin instituția sinistră sau, dacă vrei, providențială, care s-a chemat Fondul literar. Pun și eu o întrebare naivă: de ce nu se publică *datoriile Fondului literar*? Nu am nici o pretenție, nici nu figurez printre ele, dar de ce nu se publică? S-ar vedea, acolo, sumele enorme datorate de iluștri scriitori români. Nu mai intrăm în detalii, pentru că nu fac polemică nici în această privință. S-a trăit foarte bine din fondul respectiv. Lăsînd la o parte teoria, să-ți povestesc o anecdotă despre *Fondul literar*. Mă pomenesc, la un moment dat, în anticamera lui D.R. Popescu, cel care, oții foarte bine, a fost, la Cluj, președinte al filialei Uniunii Scriitorilor, apoi a devenit președinte pe țară. Eram în relații nu foarte amicale, dar bune, colegiale. El avea o anumită intuiție cu cine stă de vorbă și mă menaja, oarecum. La un moment dat, mă pomenesc în anticamera lui cu Nichita Stănescu. Trebuie să spun – intrăm în detalii – că poetul mirosea îngrozitor, pușea de la cinci metri. M-am deplasat vreo cîțiva pași la stînga. Nichita Stănescu i-a cerut lui D.R. Popescu să poarte o discuție între patru ochi și au dispărut pe ușa din spate. După vreo cinci-șase-șapte minute reapare D.R. Popescu, descompus la față. „Îmi cere să îi dau 35 de mii de lei”, a dezvăluit el, referindu-se la Nichita. (Sîntem cam prin anii '79, '80, '81, cînd era vorba de o sumă considerabilă.) „De unde să îi dau, nu am, nu am”. Dar, pe de altă parte, după un moment de adîncă reflexie: „Pot eu să nu-i dau celui mai mare poet în viață?”. Și apăsă pe un buton: „Să vină Iancu!”. Traian Iancu era, pe vremea aceea, un factotum, la Uniune, de o simpatică omecherie bonomă ce depășea media comună și care găsea bani și din piatră seacă. Așa a fost rezolvată problema.

Sorin Antohi: Aștiu și eu că înainte de 1989 erau scriitori, dintre „clasicii” în viață, care aveau datorii de milioane la Fondul literar. Deci, s-ar putea ca 35 de mii să fi fost o „mică atenție”, pentru următoarele zile.

Adrian Marino: Pentru acoperirea unor necesități imediate.

Sorin Antohi: Exact. Socotită însă în sticle de vodcă, 35 de mii de lei era în 1980 o sumă considerabilă, într-adevăr.

Adrian Marino: Și-a pus cineva întrebarea ce datorii a lăsat Eugen Jebeleanu la Fondul literar? Un om care a trăit toată viața dintr-un reportaj despre Nicolae Ceaușescu și procesul de la Brașov. Așa era

epoca. Eu nu sînt rigorist, am mai discutat și altă dată prolema aceasta. Criteriile unei epoci libere nu pot fi aplicate riguros unei epoci de alt tip. Nu arunc cu piatra în nimeni, sînt destul de rezervat, am părerile mele, nu dau note la nimeni, dar nici nu primesc note de la nimeni – și ne vedem, fiecare, cum se spune, de treabă. Cam asta ar fi... Dar, fiindcă a venit vorba de Nichita Stănescu, în general trebuie să spun că scara mea de valori nu corespundea deloc cu scara de valori consacrată a epocii. Și, firește, devenisem un personaj antipatic. Pentru mine – și aceasta poate să surprindă și astăzi pe unii cititori – pentru mine, Nichita Stănescu și Marin Sorescu erau scriitori destul de importanți, fără discuție, dar nu erau nici pe departe de calibrul și dimensiunea lui Lucian Blaga sau Tudor Arghezi. Asta e clar; după cum Marin Preda nu era nici Rebreanu, nici Camil Petrescu. Îți dai seama, numai prin acest simplu fapt devenea antipatic și erai imediat marginalizat.

Asta nu înseamnă că epoca Ceaușescu, perioada comunistă nu a avut și scriitori valabili. A avut scriitori care se apropiau, măcar în intenție, măcar ca nivel cultural, măcar sub unele aspecte ale operei lor, de marii scriitori dintre cele două războaie. Și aș cita două nume – poate o să te surprindă – care, prin anumite aspecte ale operei lor, lăsînd la o parte balastul și operele de pur oportunism, respingătoare, au excelat. Este vorba, în primul rînd, de Petru Dumitriu, un talent real, la nivelul epocii dintre cele două războaie. A publicat o carte în acest sens, interviul realizat de George Pruteanu, pe care am și recenzat-o. E clar că autorul acesta avea o structură de tip occidental, era un scriitor de nivelul scriitorilor interbelici.

Trebuie amintit și Nicolae Breban. În ciuda faptului că scria cum scria – nu avea conștiință estetică și nu avea sentimentul construcției. El era totuși romancier înnăscut. Avea lecturi germane, îl citise în original pe Nietzsche, îl citise în original și pe Thomas Mann – acestea sînt lecturi cultural-inițiatice. Avea temperament de romancier. Dar cînd spun că avea temperament de romancier nu spun neapărat că avea și vocație de mare romancier gen Thomas Mann, care știa să „construiască” un roman. Scria deci cam cum îi venea la gură și opera lui e inegală. Însă, pentru cine știe să o citească, și eu nu vorbesc în calitate de critic literar, pentru că nu sînt, ci de amator, doar cu posibilitatea de a face unele comparații cu literatura occidentală, îmi dau seama că aici este „ceva”. Avea ceva și are ceva de spus. Păcat...

Sorin Antohi: Cum suna, în momentul în care revenești în viața literară după mai mult de douăzeci de ani de reclusiune, doctrina autonomiei esteticului? Cum vă părea lumea culturală respectivă, aflată în plină cruciadă pentru relansarea esteticului amputat de toate conexiunile lui cu socialul, ideologicul, politicul? Cum puteai să vorbești strict de autonomia esteticului, când era evident că politicul te strângea de gît?

Adrian Marino: Această atitudine m-a îndepărtat și mai mult de „viața literară” din care – evident – nu făceam parte. Am ieșit aproape complet din ea. Mi se părea anacronică, evazionistă, hiperprudentă – poate e un termen prea tare – chiar defetistă. Într-un interviu recent, din 22, o definești ca „lașă”. În orice caz, numai despre „rezistență prin cultură” nu se putea vorbi. Că, uneori, se făceau și acte de „rezistență”, nu contest. Dar prin cultură, nu. Fiindcă rezistența, pentru mine, înseamnă un act de opoziție declarată la o lege, poziție, ordin sau indicație oficială. Deci, o sfidare a unor dispozițiuni legale. Or, așa ceva aproape că nu a existat.

Sorin Antohi: Cîtă vreme cultura se rezumă la sine, e autotelică, este un lucru extraordinar de onorabil, dar ea nu are un impact politic, nu? Deci, o operă valabilă din punct de vedere cultural nu trebuie lăudată pentru o vocație politică imaginară.

Adrian Marino: Nu. Aș avea un atare tip de literatură mi se părea, din acest punct de vedere, o atitudine defetistă și cel puțin ambiguă, dacă nu direct colaborționistă.

Epoca era de altfel plină de ambiguități. Una spuneam la oedine, alta spuneam acasă, una spuneam în redacție, alta spuneam în cercurile de prieteni și așa mai departe. Epoca a cultivat duplicitatea, dublul limbaj, ambiguitatea în forme și benigne, și maligne. Înșeleg, ca formă de supraviețuire, de ce, fiindcă, așa cum am spus și într-un eseu (*Mitul situației ireversibile*), pînă prin '86-'87 se credea că partida era iremediabil pierdută. Aș atunci, fiecare dintre noi căutam formule strict individuale de a ne salva, de a supraviețui intelectual, de a ne continua opera și, pe cît posibil, de a ne compromite cît mai puțin. Este foarte important acest lucru.

Sorin Antohi: Există totuși două tipuri de trasee aici. Unii care erau gata, pentru a-și continua opera, să facă lucruri reprobabile și unii care nu erau dispuși să meargă atît de departe. Aș vrea să distingem între aceste trasee. Erau totuși două categorii, cel puțin, nu? Ca să nu reluăm tipologia *ketman*-ului propusă de Czesław Miłosz.

Adrian Marino: Erau, fără discuție. Existau oamenii care au vrut să facă carieră și ei erau foarte mulți. Dar erau și oameni care căutau, în același timp, să-și preserveze cât mai mult puritatea. Și existau mai multe metode. Unii fugeau în străinătate, alții scriau literatură de sertar, alții scriau alambicat, alții prezentau texte la cenzură, cu orice risc, care erau respinse. Eu însumi am trecut prin multe situații de acest gen. Am avut subiecte respinse, am fost mai bine de douăzeci de ani interzis. Și tiam exact, învățasem o serie de coduri, și tiam până unde poți să întinzi coarda, ce poți să spui, ce nu poți să spui. Aici este perversitatea și corupția profundă a culturii române din perioada proletcultistă și ceaușistă: duplicitatea, mutilarea conștiinței etice, fie și minime. Se practica și un fel de tranzacționism, ieftin, popular definit, „mai lasă tu, mai las eu, mai discutăm, mai aranjăm, discutăm cu cenzorul”. Pe de altă parte, când am început să studiez istoria cenzurii în România mi-am dat seama că acest lucru nu era chiar nou: unii iluștri cenzurați ai colii Ardelene au devenit, la rîndul lor..., cenzori. Este cu totul și cu totul o situație tradițională. Revenim la același Eufrosin Poteca, repet, pentru mine un personaj interesant. El pleacă și-și tipărească la crăiasca tipografie din Buda o carte și intră în pensiune – unde crezi? – la propriul său... cenzor... Îți dai seama ce situație ambiguă? Cam acestea sînt tradițiile românești.

Sorin Antohi: Ele sînt internaționale. De exemplu, Sfînta Tereza de Ávila scria constant supravegheată de cenzorul Bisericii, ba chiar a ajuns să-i dedice acestuia opera finită (cenzorul îi era și duhovnic). S-a scris adesea cu obsesia acestei priviri de peste umăr. Pentru perioada în care ați fost în libertate sub comunism, din 1963 în 1989, ce variații au avut raporturile dintre scriitor și cenzor? Ce era posibil să scrii în izolare împotriva sistemului, dar fără a-l contesta în mod vehement, în 1963 și cît mai era posibil în 1989?

Adrian Marino: Vezi, noi am parcurs în perioada asta o curbă foarte oscilantă. Au fost perioade de relaxare, după cum au fost perioade de mari stringențe. Catastrofale au fost, nu numai după mine, „tezele din iulie” 1971, provocate de vizitele lui Ceaușescu în China și Coreea de Nord, care au provocat în cultura română un adevărat șoc. S-a întîmplat să asist la o oedipă, invitat fiind la întîlnirea cu scriitorii, în care Zaharia Stancu a îndrăznit să-l interpeleze pe Ceaușescu și să declare public că scriitorii nu înțeleg aceste teze. La care Ceaușescu i-a răspuns foarte bășos și agresiv: „Aici nu este nimic de înțeles, ci de executat” și cînd a părăsit sala nici nu i-a întins mîna. Deci a fost un șoc pentru întreaga

cultură română și atunci a început degringolada, au apărut o serie întreagă de fenomene la care ne vom opri mai târziu. Atacuri, procese publice, cult de o înălțat al personalității, poezii de o sută de strofe închinată de Adrian Păunescu lui Ceaușescu și așa mai departe. Așadar, fiindcă vorbim acum și oarecum *pro domo*, eu eram într-un fel semi-ferit de aceste ocure, pentru un motiv esențial. Și așa vrea să îl sublinieze foarte apăsător, fiindcă abia după 1989 am putut să îmi revendic public această calitate. Dragă Sorin, stai în fața unui om care din 1963, de când și-a recăpătat libertatea și a venit aici, în Cluj – de ce în Cluj? fiindcă toată familia era stabilită între timp în Cluj – până în ziua de astăzi, nu a fost angajat nicăieri. Am fost un liber-profesionist integral, la început de nevoie, după aceea voluntar. Am fost un *freelance writer* permanent. Nu știu ce înseamnă o carte de muncă, nu am semnat în viața mea un stat de plată. Nu știu câte astfel de cazuri sînt în cultura română.

Sorin Antohi: Aceasta este o situație cu adevărat rară. Ce credeți că i-a împiedicat pe alții să-și caute trasee (relativ) marginale? Pentru că traseele marginale au rămas foarte, foarte rare. Le poți număra probabil pe degete. A fost doar presiunea familiei, răspunderea de a o întreține și proteja, a fost altceva, a fost o combinație cu dorința – legitimă și omenească într-un fel – de a face o carieră publică? De ce sînt atît de pușini intelectuali liber-profesioniști în perioada comunistă? Desigur, dincolo de nevoile subzistenței (dacă în familie nu lucra altcineva) și dincolo de presiunea statului-partid, care reprima „parazitismul”...

Adrian Marino: Pentru motivul că această formulă era inimaginabilă în societatea de tip comunist. Dar eu, care eram format într-un alt tip de societate, eu, care am intrat la 27 de ani în pușcărie, eram deja format – în bine și în rău. Aveam o altă noțiune despre societate, o altă concepție despre relațiile sociale, o altă „idee” despre scriitor. În al doilea rînd, neregăsindu-mă în societatea de tip comunist, nu aveam nici un impuls de a face carieră. Trebuie să mai spun că la început a fost extrem de greu. Extrem, extrem de greu. Economic. Dar, treptat, fiind mai productiv, am putut să rezist. La început eram atît de sărac, încît – vezi rafturile acestea? – soția mea, Lidia Bote, a trebuit să împrumute trei mii de lei de la un văr ca să-mi fac niște rafturi. Însă, nici nu-ți imaginezi, primii ani au fost îngrozitori, supraviețuiam din salariul Lidiei. Trebuie să recunosc, nu mă proclam erou cu orice preț, am încercat să devin un fel de documentarist la Institutul de Istorie Literară din Cluj și am fost refuzat.

La urmă mi-am zis „bine, nu mă vrei voi, nu vă mai vreau nici eu”! ^ai treptat, treptat, fiind mai productiv, fiind mai tenace, avînd ^oi o altă formație ideologică, despre care îmi spuneam, am reu^oit. În plus, să nu uităm că drepturile literare la acea dată erau o realitate. Atunci cînd a venit „lichidarea” la *Dicționar de idei literare*, am încasat – sîntem prin anul '75-'76 – suma enormă de peste 250 de mii de lei. Era mai mult decît trei „Dacii”. Cu ei am putut trăi o vreme... Dar era un caz rar. În acela^oi timp, asta m-a ferit de compromisuri grave. Nu am putut fi strîns cu u^oa, nu am texte de regretat. Nu o să mă găse^oti pe mine în sumarele volumelor omagiale, unde, dacă vei arunca o privire – ^oi cred că ai făcut-o – vei afla foarte multă lume „bine”. Încă o dată, nu îi acuz. Trebuiau să-^oi salveze pozițiile, catedrele, mă rog, ierarhiile ^oi palmaresurile oficiale. Mi-aduc aminte că am fost forțat ^oi eu la un moment dat ^oi unul chiar a pipat la mine: „Dumneata nu e^oti membru al Uniunii Scriitorilor?”. „Ba da!” Trebuie să îmi spun că am fost acceptat cu foarte mare greutate în Uniunea Scriitorilor, de abia în toamna sau iarna lui '80-'81, după un an ^oi vreo opt luni de demersuri. Fiindcă eram un personaj încă dubios, cu trecut politic mai mult decît compromișător.

Am primit o mică pensie de la Uniunea Scriitorilor. Deci, fii atent, din '63 pînă în '81 eu nu am avut nici un venit regulat. După '81 mi-a revenit o mică pensie, care treptat s-a mărit, prin faptul că, nefiind salariat la stat, a devenit o pensie plină. Sub regimul Văcăroiu a fost asimilată pensiei de stat, cu un calcul foarte cinic. Mai sînt două-trei sute astfel de cazuri: „ă^otia sînt bătrîni, mor, scăpăm de ei ^oi în curînd am lichidat conturile cu ei”. Uite, eu încă voi mai încărca bugetul statului cîțiva ani în plus! Mă apropii vertiginos de vîrsta de 80 de ani, o vîrstă „venerabilă”, trebuie să recuno^oti. Trebuie să afirm, încă o dată, că aproape numai eu am avut un asemenea noroc. Nu pozez nici în „patriarh” al literaturii române, nu mă cred nici un „far” luminos al culturii române. Nu pretind să mi se facă nici numere omagiale, nu pretind nimic. Pretind însă altceva: pretind să se recunoască statutul scriitorului liber ^oi independent în România, fiindcă eu aparțin unei culturi de tip alternativ, liberal, independent, care crede în inițiativa particulară, crede în independența economică, crede în păturiile mijlocii. O să discutăm noi despre toate astea, mai tîrziu. Sînt, dacă vrei, un mic burghez, plat, total lipsit de sentimentul tragic al vieții, nu am trăiri spiritualiste, nu promovez cultura de tip *guru*, nu sînt adeptul misticii de tip *upanișadic*. A confunda munții din jurul Sibiului cu Himalaia este ridicol. Sînt, după cum vezi, un

personaj cu totul și cu totul „mediocru”, „mediu”. Deci am toate șansele să devin pentru unii simpatic, pentru alții obiect de insultătoare ironie și, pentru cei mai mulți, de profundă antipatie. Însă s-a realizat un fenomen foarte curios și anume un fel de „echilibru atomic”. Căci este foarte greu să mai refuzi existența intelectuală, măcar teoretică, unui om care are totuși vreo 25 de volume publicate în română și vreo 12 în limbi străine. Nu poți spune chiar că nu exiști. În același timp, e foarte greu să accepți că exiști. Îți dai seama deci că mă aflu într-o situație ambivalentă, pe care unii o apreciază, alții o gustă, cei mai mulți o antipatizează profund, iar eu îmi permit de la „înălțimea” acestor „realizări” să privesc cu oarecare distanță palmaresurile literare și să mă distrez de faptul că se decernează premiul Nobel la... București. Trebuie să recunoști că s-au acordat deja vreo 7-8 premii Nobel la București...

Sorin Antohi: După 1989, când ai putut nu doar să vă recunoașteți în forul interior – aceasta se întâmplase cu mult înainte – dar să puteți propaga și public o imagine foarte diferită de imaginea „primită” a criticului literar Adrian Marino, ce s-a întâmplat? În fond, foarte mulți dintre literați se reciclați grăbit, destul de superficial, deveneau ei înșiși orice altceva decât literați. Deveneau jurnaliști, comentatori politici, antreprenori, politicieni etc. Dacă faci o sociologie sau istorie socială a schimbărilor profesionale de după 1989, după ingineri care, dintr-un motiv statistic evident, au trebuit se reconvertesc profesional, următorii ca mobilitate ocupațională sînt, cred, literarii. Au avut „reciclații” înțelegere pentru noua imagine pe care Adrian Marino, în fine, putea să o exprime public?

Adrian Marino: Nu, nu au avut-o, sau foarte puțini au avut-o, din mai multe motive. În primul rînd, literarii care au intrat în jurnalistică și în a doua zi publicistică ideologică nu aveau formația necesară. Se vede de la o poartă că pe fondul carenței totale de cultură ideologică, al carenței totale de cultură istorică, de lecturi internaționale, oamenii aceia, prin suplețea, prin adaptabilitatea specific românească, au căutat rapid să se recicleză. Și unii au reușit formal. Cît de convingător, asta e altă problemă. Faptul că umpli coloanele unor gazete este una, faptul că ai un public consecvent este alta, faptul că ai convins este alta. Au început să se formeze grupări; unii s-au adunat în jurul Uniunii Scriitorilor și trebuie să știi că Uniunea Scriitorilor a trecut prin convulsii mari după 1989, prin faze de derută, hai să spunem de gestiune cel puțin discutabilă, situație în urma căreia eu, pur și simplu, mi-am dat demisia. Și am aderat la

gruparea disidentă ce se cheamă ASPRO. Bineînțeles că eu nu aveam mari afinități nici cu generația '80, care este o generație de literați. Dar am apreciat gestul lor de independență și am fost acceptat de ei. Mai mult decât atât, am devenit un fel de președinte al unui juriu de onoare, care acordă premii de onoare. În general, am dat premii juste, zic eu. Am premiat autori de valoare, care meritau premiile. Aș cita pe Andrei Cornea, pe Lucian Boia. Recent, am premiat-o pe Monica Lovinescu. Deci premiile acestea ASPRO au o anumită puritate ideologică și o anumită independență față de ierarhiile oficiale. Pentru mine, această independență, această formă alternativă de cultură a fost și este esențială. Este formula vieții mele intelectuale. Cultura alternativă nu înseamnă însă neapărat contra-cultură, contestație permanentă și radicală.

Sorin Antohi: E foarte important să spuneți asta, fiindcă la români se suprapun adesea marginalii „clinici”, cîrcotașii viscerali, cu spiritele critice care rămîn raționale și urbane.

Adrian Marino: Nu sînt un negativist sistematic și nu contest orice. Dar am dreptul la alteritate, la diferențiere. Am dreptul la opinii personale, am dreptul la o judecată personală. Asta cer culturii române: diferențierea și ieșirea o dată pentru totdeauna, și accentuez cuvîntul – nu știu cum să traducem în limbaj scris accentuarea vocii mele – să ieșim din carcanul ierarhiilor oficiale, al dispozițiilor, al „indicațiilor prețioase”. În privința aceasta sînt un rebel, sînt un refractar, sînt un alternativ ireductibil. Recunosc că s-au făcut și o serie de lucruri bune în perioada ceaușist-comunistă. S-au editat o serie de izvoare clasice, s-au tradus o seamă de clasici greco-latini, cronicari bizantini. Foarte interesant, trebuie să o recunoaștem. Eu nu contest, nu arunc categoric în toți cu piatra și, repet, nu sînt dintre acei negativiști care aruncă peste bord totul. Dar sînt sătul și mă revolt prin toată ființa mea împotriva ordinului cultural care îmi dă pe gît ierarhia oficială: asta e poetul numărul unu, asta e criticul numărul unu, asta e ideologul numărul unu... Ei, nu!

Sorin Antohi: De acord. Este evident pentru cine observă lumea comunistă românească, lumea comunistă în ansamblu, că ierarhiile literare culturale copie, cel puțin ca principiu, ierarhiile politice. Într-un sistem autoritar-totalitar există o obsesie a numărului unu. A *Führer*-ului poetic, a *Führer*-ului filozofic, a *Führer*-ului matematic și așa mai departe. Aceste clasamente nu pot exista în culturile libere, care sînt prin structură policentrice, plurale, în care încap mai mulți „numărul unu”. La noi, în

România, am asistat și eu la absolut sinistre ritualuri în care, de pildă, comentatorii literari de serviciu se epuizau în demonstrații ale priorității absolute în toate domeniile, creînd un cult adesea grotesc, paralel cultului personalității lui Ceaușescu, pentru autori ca Nichita Stănescu și alții. Acele ritualuri epidictice consolidau universul ierarhic al statului-partid și exprimau, dincolo de ditiramb, frustrările antioccidentale, mai ales în cazul cultului unor figuri „boicotate” de Occident, de la scriitori ca Nichita Stănescu la oameni de știință ca Paulescu sau Odobleja.

Adrian Marino: Fără discuție, eram total refractar și, pe cât posibil, combăteam acest lucru. Asta mă făcea antipatic, mă făcea marginal, mă excludea din viața literară. Mă simțeam însă, în esență, foarte bine, pentru că nici eu nu mă regăseam în acel mediu. Personal, eram în afara acestui circuit. Eram, prin urmare, tolerat. Am explicat și din ce motive eram din ce în ce mai tolerat, vrînd-nevrînd, nu însă și asimilat.

Sorin Antohi: Cum vă imaginați, printr-o ucronie sau printr-o istorie contrafactuală, cariera dumneavoastră dacă nu ar fi fost ce a fost, începînd cu 1948? Ați început în mod tradițional, anunțînd o carieră frumoasă, care parcurgea toate etapele normale și ar fi dus probabil departe.

Adrian Marino: Aici e o chestiune foarte sensibilă. În scurta mea experiență de asistent universitar suplinitor mi-am dat seama că nu am vocație didactică. Și, încă de atunci, întrevedeam posibilitatea unei cariere literare libere, independente, poate anexată unui institut de studii literare libere. În general, eram refractar la cultura oficială, la decani, rectori, prorectori, academicieni. Am o crispă organică la aceste funcții. Nu atît față de ele, fiindcă ele sînt necesare, sînt consubstanțiale culturii de pretutindeni, cît încarnării lor românești. Cînd vedeam ce impostori, ce nulități acopereau aceste funcții, mi-am spus că nu am ce căuta aici. Dar eram un handicapat social, eram un semi-tolerat, aveam „dosar”. Însă, datorită unei inteligențe practice sau unei anumite abilități, am găsit o formulă de supraviețuire și în țară, și în străinătate – prin activitățile comparatiste. Trebuie să știți că a existat un *Comitet Național de Literatură Comparată*, afiliat *Academiei de Științe Sociale și Politice*, ruptă din vechea Academie, unde erau două personaje, iarăși ambigue, în care eu nu aș arunca chiar cu bulgări. Unul este Mihnea Gheorghiu, iar celălalt doamna Zoe Dumitrescu-Bușulenga – care, trebuie să recunosc, are un talent remarcabil de a cădea în picioare, surprinzător, în orice condiții. Șă știți că nu a fost deloc simplu. Existau și două publicații specializate: *Synthesis*, pe care o făcea regretatul Dușu și *Cahiers*

roumains d'études littéraires. Aceste reviste erau practic cvasinecunoscute în țară, aveau o circulație cu totul și cu totul marginală. De altfel, *Cahiers roumains d'études littéraires* nici nu au avut vreodată statut de revistă. La editura Univers aveau statut de culegere periodică de studii. Dar aveau bun ecou în străinătate. ^{a1}Întrucât regimul avea nevoie de o anumită imagine, le tolera. Când am părăsit *Cahiers roumains d'études littéraires*, am lăsat un dosar cu nu mai puțin de 104 recenzii, ecouri mai mari, mai mici. Dacă ți-a^o spune că această revistă a avut pe o jumătate de pagină, în *Le Monde*, o recenzie hiperfavorabilă, îți dai seama că lucrurile acestea atrăgeau atenția și noi eram, oarecum, un fel de „alibi” cvasiliberal, cvasiprooccidental. Un fel de „vitrină”. Deci, o situație ambiguă, umilitoare pe de o parte, pozitivă pe de alta, fiindcă era unica formă posibilă de supraviețuire intelectuală și de menținere a legăturilor cu Occidentul. De a avea colaborări externe, de a avea legături cu americanii. În *Cahiers roumains d'études littéraires* – uită-te cu lupa – nu vei găsi o referință la marxism, nu o să găsești o referință la Ceaușescu. Revistă aseptică, pură integral, privită bine în străinătate. A fost singura revistă care de altfel s-a selectat singură, fiindcă „pile” la Biblioteca Națională din Paris nu aveam! Singura revistă românească care avea o casetă proprie în Salonul Oval al periodicelor. În felul acesta deci eram tolerați, fiindcă eu făceam mereu, mereu rapoarte, pe care le dădeam *Comitetului de literatură comparată*. Acesta le prezenta *Academiei de Științe Sociale și Politice*, de unde ajungeau la Comitetul Central. O mână spăla pe alta, era un fel de complicitate generală. Situația, recunosc din nou, era ambiguă. Dar ambiguă în sens pozitiv și, astfel, s-a putut supraviețui și construi o revistă de înalt nivel. Acesta ar fi un aspect literar, să vedem ce s-ar mai putea spune. Prin urmare, am refuzat integrarea în ierarhiile oficiale ale epocii...

Sorin Antohi: Asta venea în același timp cu refuzul de a intra în cea mai prestigioasă ierarhie paralelă tolerată de regim, ierarhia literară. Refuzând să vă asumați ca literat, ați respins în fond și ierarhia paralelă despre care vorbeam. Refuzând-o pe aceasta, v-ați mai exclus o dată din viața publică, poate mai radical. Pe de o parte, ca liber-profesionist, ieșeați din filierele naturale ale vieții profesionale academice, pe de altă parte, refuzând să fiți asimilat cu literații, v-ați autoexclus din ierarhia simbolică semi-alternativă a lumii literare, deci din „privileghiuri”.

Adrian Marino: Este foarte adevărat. Însă o recepție marginală a scrierilor mele a existat. Ca dovadă că a existat, fiecare carte a mea are un

dosar de presă. În momentul de față, trebuie să ții, Biblioteca Centrală Universitară din Cluj face o bibliografie generală a publicațiilor mele și ea a atins deja sute și sute de poziții. Dar, atențiune, unde apare această recepție marginală? Într-o zonă de debutanți, de cronicari tineri și ei la rîndul lor marginali, oameni neconsacrați. Suficient de mulți însă ca să asigure totuși o anume publicitate și o vandabilitate a volumelor. Când vei urmări aceste bibliografii, vei vedea că despre mine nu a scris aproape nici un critic important al epocii – nu are sens să facem polemici acum. Unul a scris cîte ceva, la un moment dat a întrerupt și el; însă tot felul de critici de mîna a doua, a treia au scris. Mulți, dar obscuri. A existat deci un fel de recepție marginală și mi-am dat seama că nu eram total necunoscut și că, în timp, numărul cititorilor mai atenți a crescut. Nu trebuie omise, în sfîrșit, nici referințele străine, nici ele tocmai neglijabile.

Sorin Antohi: Toate aceste detalii clarifică marginalitatea dumneavoastră. Pentru că, dacă într-adevăr erau oameni care publicau sporadic pe vremea aceea și rămîneau marginali, în afara *establishment*-ului literar, mulți erau așa și prin faptul că respingeau ei înșiși ierarhiile literare, respingeau ei înșiși statutul de literați și încercau să plaseze o discuție de idei într-o lume obsedată de forme și de calofilie. Într-o lume a autonomiei esteticului, asemenea marginali încercau să vorbească despre tot restul.

Adrian Marino: Este foarte adevărat ce spui, și asta ar fi o dovadă evidentă că a existat o cultură alternativă în România. O cultură obscură, nu de foarte mari dimensiuni, însă reală. A existat această nevoie de a evada din sistemul de clișee, din sistemul de ierarhii oficiale, la o anumită categorie de intelectuali, tineri, în general nevalidați, în plină perioadă de formare sau care, în mod obscur, simțeau că într-o astfel de atitudine există „ceva” ce nu e oficial. Ei nu puteau exprima așa ceva. Nici eu nu puteam, dar probabil că ei o simțeau. Fiindcă există o intuiție, orice s-ar spune, a lumii literare și se simte că, undeva, se vorbește un alt limbaj. Diferența de limbaj este fundamentală.

Sorin Antohi: Și, pe de altă parte, cu totul alte referințe istorico-culturale, „centrifuge”, „heterodoxe”, de multe ori la zi, dar acoperind în genere o perioadă de sute sau mii de ani de cultură occidentală. Aceste referințe nu făceau parte din bagajul obișnuit, din glosele și trimiterile care navigau intertextual de la articol la articol, de la critic la critic. Pentru mine, de exemplu, lectura cărților și articolelor dumneavoastră în anii '70 și '80 a reprezentat o mare surpriză culturală, pentru că descopeream o natură afină, care nu contribuia la închiderea culturală și

ideologică în care România se găsea atunci, atât forțat, cât și voluntar – mă refer la segmentul care se complăcea în închidere prin monolingvism, ignoranță, lipsă de cultură, semidoctism. Vedeam că, spre deosebire de *mainstream*-ul vieții noastre cultural-literare, dumneavoastră erați deschis spre lumea largă. Asta m-a atras foarte mult.

Adrian Marino: Da, într-adevăr, sistemul meu de referință era deosebit. Unii apreciau, cum era cazul tău, alții nu. Din acea perioadă mi s-a tras reputația că nu sînt decît un erudit, făcător de fișe, un „critic bibliografic”...

Sorin Antohi: Ca și cum aceasta ar fi fost ceva negativ!

Adrian Marino: Dar este scris negru pe alb, am fost declarat limpede: „Marino este un critic bibliografic”, „o mășină de făcut fișe” etc. Acum privesc cu un ochi rece aceste calificări. Pe vremea aceea însă, nu aș putea spune că m-au lăsat chiar total indiferent, aș fi un mare ipocrit. Aș vrea să mai subliniez ceva: după '89, „inconformismul” meu a luat o serie de forme la limita scandalului, la limita indignării, la limita sfidării publice. Să nu fiu înțeleș greșit. Mi s-a propus de trei ori să fiu membru al Academiei Române; am refuzat. Nu mai dau nume, fiindcă nu vreau să intru din nou în polemici. Dar oameni foarte stimabili erau puși – încă de pe vremea cînd era Mihai Drăgănescu președinte – să vină la mine. Au venit de două ori. În paranteză fie spus, era vorba despre doi scriitori adevărați. Veneau cu indicații precise. Am refuzat. Cînd președintele anterior a murit, un critic român, pe care eu nu îl recunosc deloc „mare”, devenit noul președinte, a insistat enorm să mă recruteze. Refuz Academia, fiindcă Academia Română, dincolo de tipul de cultură oficială pe care eu îl contest, este și de tip sovietic. Din această cauză, au ajuns să-mi facă presiuni și pe linie de partid, PNȚCD. Doi din conducerea PNȚCD, cu care am fost chiar în celulă, mi-au dat telefon și au insistat să intru... Am spus răspicat: „Nu intru! Nu fac frondă, dar nu am afinități cu această instituție de tip sovietic. Acolo sînt tot felul de personaje, croniciari sportivi, istorici ceaușești, autori de extrase... Nu am ce căuta acolo, trebuie să înțelegeți, nu e vorba de frondă”. Și mi-am păstrat identitatea culturală și independența de spirit.

Sorin Antohi: De ce sînt așa de pușini cei care au refuzat intrarea în Academie, după 1990? E o întrebare pe care am mai pus-o cîtorva intelectuali români de mare calibru și nu am înțeleș niciodată prea bine explicațiile lor. De ce sînt atît de pușini aceia care au refuzat amestecul între tradiția veritabilă a Academiei române antebelice – care avea,

uneori, scăderile ȳi ridicolul ei, dar ȳintea cȳtre o ierarhie realȳ – ȳi experienȳa grotescȳ a epocii comuniste?

Adrian Marino: Eu unul am refuzat Academia pentru motivul cȳ formarea mea ideologicȳ respingea categoric orice formȳ de culturȳ oficialȳ, ȳncepȳnd cu instituȳiile de tip sovietic. Iar instituȳii de tip sovietic erau ȳi Uniunea Scriitorilor, ȳi Academia Romȳnȳ. Ce cȳutau ȳn Academia Romȳnȳ toȳi membrii Comitetului Central? Ce cȳuta un tip ca Bȳrlȳdeanu, ce cȳuta ȳn Academia Romȳnȳ Maurer, ce cȳuta Corneliu Mȳnescu? Nu aveau nimic ȳn comun cu Academia. Nu este o sfidare, nu este o frondȳ, ci pur ȳi simplu o neaderenȳȳ fundamentalȳ. Este ca ȳi cum m-ai lua pe mine ȳi m-ai pune ȳntr-o speluncȳ de mafioȳi sau traficanȳi: nu am nimic comun! Dar asta nu ȳnseamnȳ cȳ sfidez. Dȳ-mi voie sȳ-mi revendic doar independenȳȳ. Eram suficient de tare, ȳntr-un anumit sens, sȳ refuz. Ca dovadȳ, ei veneau la mine, nu eu la ei. Trebuie sȳ-ȳi mai spun cȳ am trecut ȳi prin alte momente penibile. Pe la ora zece ȳi jumȳtate, ȳntr-o searȳ, mȳ sunȳ Cotroceniul. Am crezut cȳ este o farsȳ. Ei nu, nu era farsȳ. Era preȳedintele Constantinescu ȳn persoanȳ, care mi-a oferit un post de ambasador. Cu toatȳ delicateȳȳȳ, cu toate scuzele, cu toatȳ „ipocrizia” de rigoare, am refuzat: „domnule Preȳedinte, sȳnt un om ȳn vȳrstȳ, am de terminat niȳte cȳrȳi, nu simt cȳ am vocȳȳie diplomaticȳ ȳi apoi, aparatul dumneavoastrȳ diplomatic este plin de vechile cadre ale unui anumit serviciu”. Atunci el ȳmi rȳspunde: „da, ai dreptate, dar noi am ȳnceput sȳ ne schimbȳm ataȳȳȳii militari”. Nu e suficient numai atȳt. S-a supȳrat ȳi, dupȳ cam douȳ sȳptȳmȳni, a ȳi apȳrȳt o listȳ ȳn presȳ, cu aproximativ 12 scriitori care l-au refuzat.

Sorin Antohi: Ceea ce a dus ȳi la declaraȳia absolut penibilȳ pe care preȳedintele Constantinescu a fȳcut-o cu un prilej similar, cȳnd s-a declarat uitat de toȳi intelectualii din Romȳnia, s-a plȳns de faptul cȳ a rȳmas singur ȳi nu a fost sprijinit. Din pȳcate, aȳȳa ceva nici mȳcar nu s-a ȳntȳmplat, ar fi fost minunat ca sprijinul intelectualilor prooccidentali sȳ nu fie, cu rare excepȳȳii, necondiȳionat. Tot s-au gȳsit ȳapte sute de nume de intelectuali romȳni care sȳ se adune pe o listȳ absolut incredibilȳ ȳi sub o scrisoare impardonabilȳ de adeziune absolutȳ la personalitatea salvatoare a Preȳedintelui, ca ȳntr-un scenariu peronist. ȳtiu despre runda de telefoane, pe care mulȳi le-au considerat farse ale prietenilor. Retrospectiv, dupȳ pȳrerea mea, nu a fost decȳt o ȳncercare a preȳedintelui ȳi a anturȳului sȳu de a-ȳi construi un alibi, ȳnainte de a se angaja mai

decis în construcția unei camarile care, dincolo de episoade izolate și în ciuda unor membri mai lucizi, a rămas izolată de ceea ce a avut mai bun România.

Adrian Marino: Poate că la un moment dat apelul era de bună credință, dovadă că unii adevărați scriitori au marșat, deși au fost pușini. Grete Tartler este o autoare stimabilă. Theodor Baconsky, la fel, la Vatican, o figură onorabilă. Smaranda Enache, care este și o persoană decorativă, prezentabilă, chiar seducătoare, într-un anumit fel, face figură foarte bună la Helsinki și mi se pare că este acreditată și pentru talentul său. Dar, insist, pușini au marșat. De ce? Fiindcă oamenii aceștia, intelectuali, au simțit că în spatele chemării este și altceva. Poate că în cazul meu a predominat dorința de a-mi termina lucrări începute. Pentru că eu am handicapul a 20-25 de ani de întrerupere. Acest lucru este ireparabil. Acum fac eforturi disperate să mai recuperez câte ceva și mi-am dat seama că, intrând într-un viespar, la Ministerul de Externe, mă ratam complet, aș fi rămas un personaj decorativ. Am întrebat unde, în ce zonă. Mi s-a răspuns că într-o pară din Vest, nu mi s-a precizat anume, dar cred că bănuiesc care. Ce să spun, l-am decepționat, am fost – ții foarte bine – denunțat public, că nu sprijin reforma în diplomatie și așa mai departe. Mai înainte am scris chiar un articol în *Cotidianul: Pentru Emil Constantinescu*. Deci, oarecum, raporturile de forță s-au schimbat, dar nu în mod ostentativ, eu eram natural. Pur și simplu, acolo, la „Externe”, nu era lumea mea. Sînt un om liber, sînt un autor român și european în același timp, sînt un independent. Să nu-mi dicteze nimeni programul de lucru. Mă exasperează să-mi impună cineva așa ceva. Trebuie să spun, „cinic”, că în viața mea nu am mințit niciodată ca în ultimii ani, ca să-mi prezerv libertatea de mișcare, de acțiune, de studii, de lecturi. Sînt în situația tristă de a refuza zeci de colaborări. Uite, acum trebuie iarăși să răspund la două-trei colaborări. Nu știu cum să le evit. Vreau să fiu lăsat în pace. De ce nu sînt lăsat în pace? Nu trebuie să crezi că îmi dau mare importanță. Am rămas printre pușinii autori în vîrstă cît de cît credibili. Dar nu sînt deloc în situația de a mă simți un reper, un far, un *guru*, un „căpitan filozofic”. Sînt... alții.

Sorin Antohi: Cu toate astea, ați fost la un moment dat pe punctul să faceți – după 1989, imediat – o intrare mai hotărîtă în spațiul public, chiar în politică. Cum a arătat episodul acesta?

Adrian Marino: Este al doilea aspect important al anului 1989 și trebuie să discutăm mai pe larg despre el. Pentru mine a fost revelator, edificator și traumatizant în același timp. Se explică și prin lipsa de personalități cît de cît credibile în Cluj. Eram în Cluj, în 1990, cînd apăruse un început de coagulare a opoziției, iar doamna Doina Cornea împreună cu mine și cu un scriitor maghiar am avut inițiativa să formăm un *Forum Democratic Antitotalitar*. Formațiunea, improvizată, aventuroasă, fără mijloace, fără nici un fel de infrastructură organizatorică, a fost totuși, de bine, de rău, prima formație coagulată a opoziției din România. Ca dovadă că este așa, la prima conferință pe care am avut-o a venit întreaga opoziție română. A venit și Corneliu Coposu cu întreaga conducere PNȚCD, au venit, în același timp, toate vedetele politice, toți cei de la Timișoara, a venit pînă și Marian Munteanu. S-a întîmplat după 8 august 1990. Este o mică dată de istorie socială și politică românească. Dar totul avea un caracter – nu aș putea spune ambiguu –, ci, oarecum, de acțiune aventuroasă. Era lamentabil că nu forțele politice organizate se ocupau de așa ceva, doar cîșiva „amatori”. Se poate deci vedea cît de slabe erau structurile democratice reale. Ei bine, existența acestui *Forum Democrat Antitotalitar* n-a fost deloc neglijabilă: trei manifestări, două la Cluj în 1990 și una la București, la 12 aprilie 1991, foarte importantă, căci de acolo, în iunie, a apărut *Convenția*. Da, pe fundalul *Forumului* s-a format *Convenția Democratică* actuală, despre care ții ce exponenți și ce produse politice a dat. Fără acest fundal, făcut de niște amatori, ea nu ar fi fost posibilă. Pentru mine a fost însă teribil. În același timp exaltant și traumatizant, emoționant și revelator. Mi-am dat seama de nivelul societății românești. Trebuie să spun că decepțiile politice și edificările au început încă din pușcărie. Trebuie să mai spun că în pușcărie am intrat cu capul în nori. Eram un intelectual tînr, cu lecturi ideologice, dar fără nici o experiență socială și politică. În pușcărie am picat într-un mediu total opus. Total decepționant și total la antipodul așteptărilor mele. Mi-am dat seama că aceea era România profundă, nu a lecturilor mele iluministo-clasice și așa mai departe. În cei opt ani de pușcărie, nu ții să fi întîlnit douăzeci de spirite liberale și cu adevărat democratice. Și îmi aduc aminte, cu melancolie și cu admirație, de Radu Cioculescu. Un om subțire, traducător al lui Proust, critic muzical, redactor la *Revista Fundațiilor Regale*. „Îi vezi pe ătia?” – și a arătat spre un grup de tineri de extremă dreapta, nu mai spun acum din ce nuanță, al unui anumit partid. „Îi vezi, acești tineri vibrează la ideea națională, dar la ideea

democratică nu!” O vorbă istorică... Iar eu vibram la ideea democratică. Credeam, în naivitatea mea, care nu e chiar „naivitate”, ci un ideal ferm, pe care îl am și acum, credeam și atunci și cred și acum că România trebuie să fie o țară de orientare prooccidentală, democratică, pluralistă, cu respectarea drepturilor omului, care apără economia de piață etc. Era idealul meu, ideal ideologic, într-un fel livresc, dar care în pușcărie nu avea circulație. Pentru mine a fost o decepție teribilă.

Revenind la *Forumul Antitotalitar*, mi-am dat seama că lumea nu avea preocupările acestea. Am fost chiar și furași, devalizași; aparatura, calculatoarele cu care eram dotați au fost pur și simplu sustrate de un anumit individ. Am numai amintiri penibile despre *Forumul Democratic Antitotalitar*. Totuși el a reprezentat ceva: un embrion, repet, o primă formă de coagulare a opoziției în România. Acest lucru se va putea urmări și în cele șapte mari dosare pe care le-am predat Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj. În dosare sînt tot felul de manifeste, liste de foruri democratice din țară, adeziuni, scrisori, amenințări, înjurături, chitanțe, tot ce vrei, doar că nu sînt foarte bine clasate. Dosarele fac parte dintr-un fond documentar pe care l-am înființat la Biblioteca Centrală Universitară, Fondul documentar „Adrian Marino”. Deja, la ora actuală, are cam patru sute de dosare. Este un fond – cred – unic în țară, de documentare ideologică, politică, culturală și literară, corespondențe de scriitori etc. Dar mare parte din el încă nu este predat. Încă sînt corespondențe deschise. De pildă, corespondența mea cu Matei Călinescu are vreo 80 de scrisori, însă nu este publicabilă acum. De ce? Fiindcă este foarte personală. Amîndoi formulam o serie de judecăți foarte „tăioase” despre tot felul de personalități actuale. Acum nu mai avem nevoie să ne mai aprindem paie în cap, avem destule altele. Matei Călinescu este acum la Bloomington, iar eu sînt aici, în gura lupului. Dar cînd se va publica acest volum se va vedea că a existat – ceva la care eu țin foarte mult –, o reală cultură alternativă, o cultură independentă, o cultură care nu respectă canoanele, judecățile și dispozițiile oficiale. Ea a existat deci, deși nu pot încă să dovedesc acest fapt: o cultură românească alternativă, independentă. Pentru mine e fundamental. Nu este adevărat, nu întreaga cultură românească a fost nivelată. Nu este adevărat că toată cultura românească a fost ceaușizată. A fost, în cea mai mare parte, dar a existat și o minimă pătură de intelectuali total diferită din care am evocat o parte. Aști bine că există o serie întreagă de nume, de situații, de oameni care au avut totuși atitudini independente. Nu fac clasificări și ierarhizări,

dar în cultura alternativă au fost cărți interzise, cărți izolate, cărți uitate, cărți care au „restructurat” redacții – au fost oameni dați afară –, îți amintești foarte bine. Eu însumi știu ce greu îmi era să mai continui; cenzura era din ce în ce mai apăsătoare; am avut mari probleme, ani și ani de eforturi, de luptă cu cenzura. Am fost și reclamat că nu fac suficientă reclamă în străinătate. Marin Sorescu m-a reclamat de câteva ori la Comitetul Central că nu-i fac suficientă propagandă și i-am dovedit că, din proprie inițiativă, am recenzat toate cărțile sale traduse pe care le avea. Aici e „drama” mea. Pe scriitori nu îi interesa cultura română liberă, pe ei îi interesa să se pună doar personal în valoare. Pe mine asta mă exaspera. Sînt de acord că trebuie să ne punem și noi în valoare. Însă cultura română, în epoca respectivă, trăia o adevărată dramă și noi trebuia să ieșim în primul rînd din izolare. Pe ei nu îi interesa însă problema asta. Pe ei îi interesa să li se facă doar publicitate. Mi-aduc aminte iar de Marin Sorescu, eram în '85 la Roma, la un colocviu Eminescu. A venit cineva de la ambasadă, foarte radios, să ne spună că am primit premiul „Herder”. Și-atunci, Marin Sorescu – am mai făcut aluzia, într-un jurnal de călătorie, nu i-am dat numele, dar acum pot să i-l dau – s-a ridicat în picioare și a protestat: „Acest premiu mi se cuvenea mie!”. A provocat o impresie extrem de penibilă. Eu mi-am zis că „asta este”. Ăsta e scriitorul român. Acest Marin Sorescu, care a umblat toată viața „cu cobilița” prin Europa, m-a urmărit apoi și m-a antipatizat mereu. Scrisa articole contra mea, mă combătea tot timpul. Este însă o problemă particulară. Revenind la *Forumul Democrat Antitotalitar*: a fost o experiență, repet, traumatizantă, cînd mi-am dat seama că viața politică românească nu era ceea ce așteptam eu. Am înțeles și anumite realități, care nu sînt numai românești, ci și specific ardelenesti. Drama Transilvaniei sub Imperiul Austro-Ungar a fost a unei provincii la margine de imperiu. După Unire, centrul de greutate, centrul de putere s-a mutat la București. Și Transilvania a rămas tot o provincie. Acest lucru a creat aici un fel de complex provincial autonomist, care se reflectă și astăzi prin tendințe cvasiautonomiste. Am realizat că în provincie primează ierarhia locală, clanurile locale. Ei bine, eu nu am nimic în comun cu aceste lucruri. Eram și moldovean, deci un personaj relativ străin. Trebuie să știți că, dacă nu era soția mea, care amortiza – și a amortizat și a făcut suportabilă viața mea –, a trăi la Cluj ar fi fost pentru mine aproape imposibil. Eu nu aveam nici o pretenție, nu ceream nimic, nu revendicam nici o poziție și am fost lăsat oarecum în pace. Colaboram la *Tribuna*, cu *Cronica de idei literare*, în sfîrșit, aveam

o existență mai mult la București și prin alte zone. În același timp, ceea ce nu este total lipsit de importanță, începusem să public în străinătate și asta m-a salvat. Vom reveni, întrucât totul aici e de o salvare deosebită. Pe lângă valoarea culturală a câștigurilor, nimic nu speria mai mult Securitatea decât un scandal internațional. Deci, am intrat în conflict cu partidele politice pe bază de nepozi, nu mai specific care, cu implicările politice locale, cu ambițiile locale. Am văzut că nu mai am ce căuta în acest mediu. Situația era cu atât mai dificilă cu cât, în același timp, primeam și scrisori de amenințare. Fapt este că prin mutarea activității *Forumului* la București, eu, rămânând la Cluj, am ieșit din circuitul imediat, iar prin absorbirea lui în *Convenție*, am ieșit total din circulație. Au intrat alte nume, *Alianța Civică*, de pildă. Atunci a început să apară pe firmament și Emil Constantinescu. Să nu mă înșelezi greșit, dar fără activitatea acestor amatori din Cluj tot ceea ce se întâmplă astăzi în viața politică – pare extravagant ce spun eu – nu ar fi fost imediat posibil. La acea dată, lucrurile nu erau însă deloc foarte clare. Ele aveau o tentă de marginalitate, de semisubversivitate, de inconformism, de opoziție permanentă. Eu, trebuie să recunosc, mă regăseam într-o astfel de ambianță. Cu această ocazie am făcut cunoștință cu Ana Blandiana. Este femeia pe care o admir cel mai mult în România, fiindcă nu e puțin lucru ca un autor să-și sacrifice cariera literară și, mai mult decât atât, să realizeze ceva pe plan politic. Ana Blandiana, – nu ai fi zis și nici eu nu mi-am imaginat – a realizat trei lucruri, pe care oamenii politici nu le-au reușit. O poetă – pe care am frecventat-o destul de vag în „viața literară”, de ce să nu recunosc, ne simpatizam, doar, oarecum, reciproc, dar de la distanță – a făcut în primul rând *Alianța Civică*, o formațiune a societății civile, cu calitățile și defectele începutului, dar a fost o formă bine articulată de coagulare a societății civile. Doi: a făcut Memorialul de la Sighet, ceea ce, iarăși, nu e deloc neglijabil. Trei: a făcut „coala de vară de la Sighet” – am fost acolo de două ori, la ultima sesiune am ținut o „prelegere” despre cenzura în România. Am citit capitolele despre cenzura comunistă din cartea mea. Lumea s-a interesat și, cu ocazia aceasta, am observat că nu sînt chiar total necunoscut. Dar cred că aici a contribuit și faptul că am pătruns în manuale – împreună cu alții –, oarecum recuperat ca un fel de autor postum în viață, „studiat” în școli. Nu am nici o vină aici, te rog să mă crezi. Unii au pătruns cu definiții mai exacte, alții cu definiții mai puțin exacte. Manualul de clasa a XII-a al lui I. Bălu are o definiție mai adecvată.

Cam aceasta a fost traiectoria mea și culturală, și socială după 1989. Trebuie să spun încă o dată, nu am ce căuta în viața politică românească, nu am nici o afinitate cu ea, mi-am dat seama că nu este animată de idealurile mele, e preocupată exclusiv de dorința de putere și de avere. Foarte puține excepții. Practic, nu are nici un proiect pentru țară, lucrul cel mai grav pentru noi, intelectualii. Sîntem marginali în formă: ce reprezentăm noi, social vorbind? Dar uite, noi avem totuși anumite idei precise despre ce ar trebui să însemne România viitoare și cultura română: solidă, construită, cu lucrări fundamentale de referință, care deocamdată aproape că lipsesc. Vorbesc în termeni neopaoptiști, un neopaoptism clar, pe care chiar l-am declarat în câteva articole, după ce am observat că clasa politică actuală nu mai are preocupări reale care să vizeze interesul național. Și mi-am spus să îmi văd de viața mea, cu atît mai mult cu cît înaptez în vîrstă. Am însă oarecare vitalitate, poate nu arăt cei 80 de ani, dar încep să-i am. Se poate vedea și în buletin... Nu am dus o viață uoară. Puocăria a fost un examen extrem de dur și cred că m-a salvat o bază biologică serioasă, lăsînd la o parte buna condiție morală. Cînd și-a spus că la Botoani, în copilăria mea, un pachet de unt veritabil, de 250 grame, unt, nu surogatul actual, costa doi lei, ai putea crede că spun povești. Nu au reprezentat o problemă în tinerețea mea carnea, ouăle, untul, brînzeturile, laptele; alimentația nu lăsa de dorit. În plus, familia mea avea un anumit standard social. Tatăl meu, la un moment dat, era chiar director regional la C.F.R. Aveam o anumită situație materială și, oricum, alimentele nu erau truate: nu existau înlocuitori, salam cu soia etc. Pentru a încheia într-un anumit fel acest capitol, spun că anul 1989 mi-a redat adevărata identitate, nu de om de litere, de literat. Trebuie să mai adaug că în această ultimă perioadă am putut să-mi manifest deschis totalul dezinteres pentru „literatură”. Nu doresc să scandalizez pe nimeni, dar nu am mai citit un roman de vreo 30 de ani. Nu însă din ostilitate antiliterară absurdă. Pur și simplu mie, care am trăit o viață destul de aventuroasă, iar în puocărie scene romanești, ce depăeau cu mult imaginația a-a-ziselor romane, „curaioase”, „literatura” mi se părea derizorie și bagatelizantă. Artificială, neautentică. S-a și spus: după Auschwitz nu se mai poate face poezie. Traumatismul a fost mult prea violent. Întreaga existență suferă o mutație. Să-și povestesc două scene, pe care, dacă le-ai introduce într-un roman, ai crede că sînt inventate, dar ele sînt pur autentice. Cred că le-am mai povestit undeva, într-un articol din *Memoria* – trebuia să dau și eu un articol cu memorii

din pu^ocărie. Dar încă un lucru foarte, foarte important este că am pus pe hîrtie întreaga mea existență intelectuală, de la debutul meu literar, din 1939, pînă în 1999. 60 de ani de viață intelectuală și socială, politică, culturală și ideologică. O autobiografie ideologică destul de întinsă, cam de 700 de pagini, intitulată *Viața unui om singur*. Ai văzut manuscrisul, o să te rog să-i găsești un editor. Un editor ca Silviu Lupescu, de avangardă, care îți asumă foarte multe riscuri – poate ar risca să publice și o asemenea autobiografie. Are foarte multe detalii și foarte multe precizări, care acum ar provoca un scandal imens. Prefer amînarea, nu din lașitate, ci pentru a-mi păstra sănătatea, independența de spirit și pentru a respecta adevărul istoric. El trebuie spus integral, dar la timpul său.

Să-ți povestesc deci doar două scene romanești din pu^ocărie, dar situate mai presus de roman. Sîntem la Jilava, în camera 12. Foame, frig, mizerie, bătaie, tot ce vrei, o existență oribilă. La un moment dat se deschide ușa. Ai, în această mizerie și foamete, încep să curgă diverse bunătăți: lăzi întregi de marmeladă, cîrnați, dulciuri etc. Cu următoarele cuvinte sacramentale, misterioase: „Republica are grijă de prizonierii săi!”. Nu pricepeam absolut nimic! Bineînțeles că ne-am repezit la cutiile cu marmeladă, le-am terminat repede, dar nu pricepeam, trăiam un moment supraréalist! Ca după patru zile să aflăm ce s-a întîmplat. Începuse războiul din Coreea și nu se știa dacă americanii intervin sau nu iar asta s-a repercutat imediat în acei cîrnați din camera 12. Iată o scenă – trebuie să recunoști – absolut neverosimilă; pare inventată și în același timp grotescă.

A doua, și mai grotescă, este următoarea: în camera 12, un fel de depozit al Ministerului de Interne, pe cine găsesc? Pe vechea mea cunoștință, George Iva^ocu. George Iva^ocu, redactor-șef la *România Literară*, care ajunsese la Jilava. De ce? Cu o biografie foarte, foarte aventuroasă. Illegalist – dar în același timp și informator al Siguranței; mobilizat la cenzură – dar în același timp și colaborator în ilegalitate la *România Liberă*. Dar asta nu ar fi fost nimic: le știa partidul, le știa și Securitatea; erau puse la dosar, totul se știa. Însă s-a întîmplat un lucru pe care Iva^ocu nu-l prevăzuse: conflictul Dej – Ana Pauker. După ce Ana Pauker a căzut, iar Iva^ocu intenționa să se însoare cu o nepoată a marei dizgrațiate, a fost imediat arestat...

Sorin Antohi: Ca întotdeauna, campaniile de promovare duceau și la represii: controlați mai atent, unii candidați la promovare erau „demascați” și epurați.

Adrian Marino: Îl găsesc deci pe Iva^ocu în camera 12, unde ce făcea? Învăța împreună cu un căpitan de jandarmi basarabean ruse^ote, cu voce tare. Dar asta nu ar fi nimic; învăța ruse^ote cu voce tare, în timp ce, într-un colț al celei, legionarii făceau slujbe religioase.

Sorin Antohi: Două tentații extraordinare pentru dumneavoastră, nu?

Adrian Marino: Eu eram un tânăr „liberal” și mă aflu între cele două extreme. Legionarii, exasperați, după o săptămână, două, trei de astfel de bruiaj, s-au repezit să pună mâna pe acești rusofoni. Și atunci, împreună cu un grup de independenți, de liberali, de cvasidemocrați, le-am spus: „Nu fiți nebuni, ne împu^ocă pe toți! Lăsați-i în pace, nu e nevoie de o rebeliune aici, uitați pe ce lume trăiți?”. Și i-am salvat de la lin^oare sau, în orice caz, de la o bătaie serioasă. Aceste două lichele au scăpat grație nouă de o sancțiune exemplară. Deci pu^ocăria a fost infinit mai literară și mai imaginativă decât romanele, care nu mă mai interesau. Am putut să îmi manifest nu disprețul, ci indiferența. Nu eram un om de litere...

Sorin Antohi: De ce v-ar fi interesat?

Adrian Marino: De ce nu ești nu știu cine, nu știu ce. Sau de ce nu ai ochi albaștri. Pentru că nu ai ochi albaștri. Acestea nu sînt chestiuni culpabilizabile. Nu eram pur și simplu „literat”, dar trebuia să fac o astfel de figură, să simulez, să pot supraviețui. Îți dai seama, toată epoca a fost foarte ambiguă. O ambiguitate care ne-a marcat pe toți într-un fel, dar într-un fel prezentat simplificator. Aș invoca de la început un principiu, al lui Claude Bernard, aplicat la viața politică, „Nu există boli, ci numai bolnavi”. Adică numai cazuri individuale. Am putut deci, după '89, să îmi afirm neaderența la literatură. Dar literatura a existat pentru mine, am convertit-o între timp într-o „problemă”. M-am ocupat de teoria sa, am căutat să-i definesc conținutul, istoria, am scris chiar... o apte volume despre această problemă. Aș îndrăzni să spun că este o întreprindere unică în cultura română și de nivel internațional. Două dintre volume au fost chiar traduse, iar recent am semnat un al treilea contract cu o editură spaniolă.

Ca să recapitulăm această primă luare de contact și de intrare în ambianță, după 1989 mi-am recăpătat deci adevărata identitate intelectuală și, în al doilea rînd, mi-am edificat conștiința socială și politică. Mi-am dat seama exact pe ce lume trăiesc. Am realizat ravagiile pe care le-a făcut comunismul și limitele unei acțiuni politice, civice, românești. Revenind la partea intelectuală, aș vrea să mai accentuez încă un aspect:

despărțirea mea de literatura beletristică nu are, repet, nimic ostentativ, nimic ostil. Sînt, prin structura spiritului meu, un mic ideolog, un mic critic de idei și nimic mai mult, căruia ficțiunea nu îi spune mare lucru. Cu atît mai mult, cum spuneam, cu cît viața mea a fost mai „fictivă” uneori decît cea mai formidabilă ficțiune. Am trăit tot felul de întîmplări. Am evocat doar vreo două...

Sorin Antohi: Cred că aici ne-am cam apropiat de capătul acestui capitol și l-am putea închide, pentru ca să abordăm alte teme. A° vrea să revenim într-un mod mai concret și mai detaliat la o temă care s-a enunțat deja pînă acum: tema decalajului de imagine și, într-un fel, a decalajului de identitate sau a disonanței identitare, pe care le-ați resimțit pînă la 1989 și, în mare măsură, și după aceea. Vorbim despre un decalaj între ceea ce, întotdeauna, ați vrut să faceți și ceea ce, pînă la urmă, a ajuns public sau despre un decalaj între ceea ce lucrați dumneavoastră în momentul de față și ceea ce continuă să iasă de sub tipar, ca urmare a întîrzierii, în fond naturală, a sistemului editorial?

Adrian Marino: Îmi este aproape penibil să evoc: detest profund eroizarea, detest profund a trăi din rentele pu°cării, detest profund a mă pune în valoare ca deținut politic. Am fost la Sighet și acolo mi-am dat seama, din nou, despre toate aceste chestiuni. Mi-am dat deci seama că există un decalaj între preocupările mele și mediul în care, fatalmente, am intrat. Nimeni nu e de vină. Generația care s-a născut sub Ceau°escu și sub comunism a trebuit să se modeleze și să se formeze în acest cadru. Nu sînt ei de vină, istoria e vinovată. După cum nici eu nu sînt de vină pentru că veneam după 25 de ani peste ei, cu altă formație, cu alt limbaj, cu altă scară de valori și trebuia să mă fac cît de cît acceptat dacă doream să supraviețuiesc.

Nu vreau să dramatizez, au fost momente grele, grele de tot, umilitoare economic și pe alte planuri. Ei bine, pînă la un punct, acest lucru nu m-a îndepărtat de „România”. Îmi iubesc cultura, pe care nu am părăsit-o. Îmi iubesc oamenii „mei” din cultura română, în care mă regăsesc. Dar nu a° putea spune că mai iubesc întreaga cultură și societate românească a°a cum am regăsit-o. Este destul de dramatic. Nu m-am regăsit în ea, ea nu s-a regăsit în mine. Am putut totuși să supraviețuiesc. Ne amintim, totuși, că și la Hiroshima au rămas multe clădiri în picioare, dar asta nu înseamnă că nu a fost o catastrofă. Nu mai iubesc această societate, adesea pseudo-cultivată, nu mai iubesc stilul acesta de

o mechereală, oportunism, cinism, migrația de la un partid la altul, lipsa totală de principii. Nu idealizez. Viața politică presupune într-adevăr flexibilitate, suplețe și unele concesii, fără discuție. Dar ce văd în România actuală depășește imaginația, depășește cinismul, orice fel de adeziune a unui om onest – admitând că sînt un om onest și un cetățean cît de cît onorabil, care are și el dreptul la opinie. Decalajul a fost puternic și el rămîne în continuare puternic; cînd văd că cineva ție de mine mă mir sincer, fiindcă am sentimentul că sînt un om singur. *Viața unui om singur...*, am sentimentul acesta permanent. Nu îți dai seama ce apăsător este să fii singur! Să te simți singur... Chiar dacă am relații cu tine și cu o serie întreagă de persoane, am zeci de dosare de corespondență cu tot felul de oameni de cultură, mai profesionale, mai amicale, mai tehnice. Am corespondențe mai intime, cu Matei Călinescu de pildă, despre care ți-am mai spus. Dar asta nu înseamnă că nu sînt singur. Cînd toată critica oficială, toate ierarhiile oficiale fac abstracție sau anunță doar în două-trei rînduri că a apărut în Statele Unite nu ție ce volum. Bagatelizarea ostilă este curentă. Cînd tu, redactor-șef al unei reviste – nu mai spun care – nu ai nici unul... Aici se produce un fel de – nu aș putea spune chiar resentiment – ci doar sentimentul unei nedreptăți culturale. Nu îți este simpatic un om. Bine, de acord. Dar măcar bibliografic trebuie să-i recunoști existența. Dan Pavel, foarte recent, a subliniat această situație și mi-a acordat o „reparație”. Cînd nu-mi mai recunoști nici măcar existența bibliografică, dă-mi voie să nu mai fiu de acord. Și aici sînt puțin în dezacord cu generația mea și încerc un semi-resentiment. Te asigur, și vei vedea și în autobiografia mea, că nu-i încondeiez. Nu mă răzbun, nu dau note postume, nu fac ordine în cultura română. Dar îmi exprim tristețea pentru lipsa totală de onestitate. Mi se pare important. Nu e vorba de Marino, Popescu sau Ionescu. Un om a publicat 12 volume în străinătate sau în limbi străine și trebuie să iei cunoștință de existența lor. Cînd compari mai ales – și aici vine partea cea mai dramatică a existenței mele – cu marii critici români, Lovinescu și Călinescu, care nu au asemenea rezultate. Eu, atențiune: nu mă consider totuși nici Lovinescu, nici Călinescu. Aparțin doar unui alt moment istoric. Și, à propos, pot să-ți mai dau un detaliu de penibilă umilință intelectuală pe care am încercat-o, pe vremea cînd mă ocupam de *Cahiers roumains d'études littéraires*, cînd a avut loc un Congres internațional de estetică la București. Atunci, editura Univers a investit bani grei în două traduceri: un volum de studii estetice de Tudor Vianu și un alt volum de Călinescu.

Eu am încercat, prin sfera mea de relații externe, să găsesc recenzenți pentru aceste două volume. ^ai a fost un moment trist al vieții mele să constat că nu am izbutit. De ce? Fiindcă acești oameni erau complet necunoscuți în străinătate, pe de o parte, iar pe de altă parte fiindcă sistemul lor de idei, de referințe, era depășit. În cazul lui Vianu, estetica pe care o făcea el (Spitzer, Vossler) era deja depășită, iar în cazul Călinescu, un vag crocianism, estetizant, edulcorat... nimănui nu putea să îi placă. ^ai, în plus, critica aceasta, propusă unui italian... Tradu, te rog, în italiană, următoarea metaforă, care în română poate îți spune ceva: „Conachi este un Petrarca ras în cap”. Sună ridicol! În românește înțelegem cam ce vrea să spună, până la un punct, deși o a^a este cam trasă de păr. Dar în italienește... sună grotesc.

Sorin Antohi: Sigur, ar însemna să adaugi milioane de note erudite, istorico-culturale, care să explice toate dubbele înțelesuri, toate aluziile, toate referințele idiomatice.

Adrian Marino: Poate mai fericită este o altă expresie călinesciană, dar și aceea este greu de tradus: Ion Ghica este un muzeu Carnavalet al literaturii române. Muzeul Carnavalet este muzeul Primăriei Parisului, unde se află tot felul de colecții de costume, de tablouri de epocă, inclusiv scara prin care Latude a evadat din Bastilia și a^a mai departe. Asta mai înțeleg. Dar, iarăși, nu mai înțeleg deloc stilul acesta, care se modifică de la o ediție la alta: „Eminescu este un român de tip verde-carpătin”. În primul rând, ce înseamnă „român de tip verde”? ^ai ce înseamnă un „român de tip carpătin”? Sînt noțiuni care pentru mine nu au nici un sens. Cînd culoarea verde nu mai era de actualitate, ea a dispărut. ^ai a rămas numai „Eminescu e un român de tip carpătin”. Ce înseamnă însă „român de tip carpătin”? Te întreb, nu fac polemică, nu fac pamflet, dar te și mă întreb, cu oarecare preocupare semantică. Ei bine, nu asimilam această critică. Trebuie să știi că ea are în continuare succes în România. Formule de efect, care „prind”... Știi bine... Ceea ce nu înseamnă că *Istoria literaturii române* nu este o frumoasă operă literară despre literatura română. Dar... „istorie”?

Sorin Antohi: Da, avem o cultură a metaforei care nu a reușit să expliciteze metafora și să ajungă la o analiză... Mai este o problemă: cultura de tip metaforic, pe care dumneavoastră o numiți, oarecum ca Herman Hesse, o cultură de foiletoniști, este o cultură auto-referențială. Este aproape imposibil să reperezi în marile cărți care s-au scris în România

despre cultura noastră referințe la cultura universală. G. Călinescu, de exemplu, folosește în *Istorie* numeroase referințe externe, dar ele nu sînt foarte riguroase, nu sînt sistematice, nu sînt moderne și se topesc într-o interpretare metaforică, ireductibil locală. Mai rău chiar, s-a întîmplat cu receptarea lui Călinescu. Mă îndoiesc că profesorii de liceu, care jură probabil și acum pe *Istoria literaturii române*, au acces real la comparațiile și interpretările lui Călinescu. Acestea rămîn la nivelul expresivității metaforice (ca și în cazul unui Iorga). Sînt formule memorabile, extraordinar de elocvente pentru noi, nefiind precise, dar reușind să surprindă esența unui anumit fenomen, fără a-l explica. Problema se pune să traducem nu numai în termenii unei culturi străine, dar chiar în termenii culturii românești contemporane tot acest sistem de referințe autotelice, articulat pe cultura universală a anilor '30. Revenind: de ce e Călinescu intraductibil în sensul acesta?

Adrian Marino: Pentru motivul că această critică era concepută ca o formă de literatură. Aici e problema. Critica – o literatură de tip beletristic. Or, critica are multe alte accepții, pe care le-am trecut în revistă în diverse cărți ale mele și care îmi permit să fiu oarecum distanțat de acest impresionism critic facil, pe care profesorii îl practicau cu dezinvoltură și cu un anumit brio. Care însă uneori dădea și efecte caricaturale, ce nu sînt semnificative – cum bine ai observat – nici măcar pentru publicul românesc. De altfel, stilul călinescian este mai mult un fel de fetiș, care nu a fost urmat. Călinescu nu are elevi. Piru nu este un elev al lui Călinescu. Este un discipol al lui, într-adevăr. Dar stilul lui nu are nimic în comun cu *Istoria literaturii române*. Istoria lui Piru, care, de bine, de rău, e ultima completă, nu este făcută din portrete, din parafraze, din metafore, biografii și așa mai departe. Ești foarte bine informat. Arată-mi mie, te rog, care istorie a literaturii europene sau universale este făcută cu biografii, cu portrete, cu metafore critice. Am citit foarte atent, cu creionul în mînă, *A History of Modern Criticism* a lui Wellek, în 8 volume. Este o distanță de la cer la pămînt. Dar mi-a dat de gîndit: echivalentul lui Călinescu în critica internațională ar fi, poate, Faguet.

Sorin Antohi: Da, pînă la un punct.

Adrian Marino: Ții de ce tratament se bucură însă Faguet în *A History*? Jumătate de pagină. Asta ar fi deci cota... Cărțile acestea de idei pe care le-am făcut eu au cel puțin intenția, dacă nu și meritul, de a vorbi un limbaj inteligibil, internațional și accesibil.

Sorin Antohi: Obsesia culturală românească este că pierzi foarte mult din autenticitate și relevanță în momentul în care abandonezi această sferă a discursului calofil și te ridici către un nivel la care elevația conceptuală ucide expresivitatea literară. De multe ori, chiar unor cărți pe care le-am publicat eu li s-a făcut obiecția că sînt prea seci; la noi, calificativele „academic” sau „universitar” sînt peiorative. În mod voluntar, eu îmi reprim expresivitatea literară atunci cînd scriu critică de idei. Am început și eu prin a scrie – datorită cenzurii și atmosferei generale din anii ceaușismului – cu volute și aluzii absconse, dar aceea era o tehnică de încifrare, nu o căutare calofilă. Tehnica de încifrare genera uneori mărcile exterioare ale prozei ermetice, dar miza mea – și a „colii” ieșene de eseu, în care m-am format – era *ideea*.

Adrian Marino: Era și o formă de a-ți apăra ideile. Deci noi sîntem victimele prejudecății calofile. Am spus că am fost denunțat ca „fabricant de fișe”, „critic bibliografic”, tributar academic. Ca și cum „academic” ar fi o infamie...

Sorin Antohi: Cine formula o astfel de critică? Oameni despre care nu am, în general, o părere foarte bună, care abia reușesc demonstrații inteligibile și care, printr-o expresivitate literară voluntară sau involuntară, te pot „bine de vorbă” preț de cinci pagini, dar în nici un caz preț de o carte.

Adrian Marino: Ai mai este o chestiune. Dacă i-ai invita pe acești domni să pună pe masă un dosar de presă al așezărilor „culegeri de articole”, cu referințele, cîte sînt, „academice” sau nu, vei vedea că balanța înclină totuși în cealaltă direcție, într-o sferă într-adevăr neliterară: de erudiție provincială, de debutanși sau de viitori cercetători (ei simt că aici este altceva). Un critic „foiletonist” a publicat într-un an patru volume de „foiletoane”! Detest poligrafia critică. Pe cine însă a interesat așezarea ceva? Pe cine interesează? Cu excepția scriitorilor despre care este vorba în aceste cărți, pe nimeni! Ai aceste cărți nu au avut nici un ecou în presă, pe cînd cărțile noastre au avut. Deși nu intru în nici o competiție critică și nu sînt deloc interesat de ierarhiile critice curente. Nu mai răspund la nici un fel de atacuri, nu mai întreprin aproape nici un fel de polemici. A existat însă o anume recepție. Uite acum, în numărul din *Cuvîntul*, de care am amintit, apare o cronică despre cartea coordonată de tine și de Tismăneanu *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*. Am redus puțin problematica la intelectualul din Est, fiindcă

această carte este voluminoasă ^oi are o bogăție mare de idei iar eu nu am vrut să diluez întreg conținutul. Am reținut doar problema care e mai aproape de noi, în care ne regăsim. Or, ^oi eu fac parte tocmai din această categorie.

Recepția critică serioasă există totuși, iar faptul că reviste cum ar fi *Cuvîntul* primesc asemenea contribuții cu multă plăcere (au dat ^oi telefoane, „Cînd vine cronica?”), înseamnă că interesează. Tirajul nu este mare, dar curiozitatea cel puțin există. ^ai ea este reală.

Trebuie să continuăm, cred că nu am terminat, cu partea subiectivă, introductivă, a discuțiilor noastre, care vor evolua în mod inevitabil spre luări de poziție tot mai ideologice, mai abstracte, mai teoretizante. Sîntem încă la faza în care eu trebuie să mă exprim fără nici un fel de înfatuare. Dar trebuie să înțelegi puțin ^oi procesul meu sufletesc, de izolare după 1989. De ce mă simt tot mai izolat în ciuda unor aparențe? Aici este o chestiune mai subtilă. Trebuie să mă explic ^oi să solicit o oarecare înțelegere, un fel de empatie față de această dificultate a mea, care provine din două direcții :

În primul rînd, am spus că am părăsit treptat studiile literare, comparatistica, ^oi m-am îndreptat spre comentariul politic, ideologic, inclusiv de actualitate. Am publicat chiar ^oi două cărți pe aceste teme, care au fost primite cu interes. Dar se producea ^oi un alt fenomen : în timp ce eu aveam preocupări de actualitate ideologică, care m-au situat într-o parte a spectrului politic ideologic actual, din urmă veneau în mod imprevizibil traducerile din străinătate, comentariile la cărțile vechi de comparatistică ^oi teoria literaturii, interesante ^oi ele în felul lor, dar care nu mă mai exprimau. Astfel apărea un decalaj sensibil de preocupări. Este o evoluție sufletească normală, iar eu nu mai puteam să-mi controlez recepția: am dat drumul la cărți, iar cărțile au soarta lor. Acesta ar fi un motiv de iritare ^oi de satisfacție în același timp, de neaderență la tot ce se întîmpla.

Trăiam mereu decalajul de timp, de generație, de preocupări, de mentalități. Deci aparțin ^oi nu aparțin epocii actuale. În același timp, observam că ceea ce eu căutam să propag, stilul ideilor, critica de idei nu impunea, nu era cultivată, chiar dacă, evident, era publicată. Fiindcă imensa majoritate a criticii literare românești avea o altă orientare. Deci făceam o figură izolată, puțin bizară, ostentativă. La toate cronicile mele, din *Cuvîntul* în mod special, am ^oi scris sus „Critică de idei”. Poate că va intra în capul unora că există ^oi așa ceva în România. De pildă, comentariile pe care le-am făcut la cărțile tale sînt critică de idei, care în

România nu s-a practicat. În fapt, o incipientă ideologie românească, o incipientă critică de idei nu a apărut decât după '89. Este elementul original al momentului 1989. Apariția unei incipiente politologii românești, a unei incipiente critici de idei românești, a unor incipiente studii teoretico-politologice românești. Ei bine, faptul nu este suficient de bine subliniat: noi facem parte tocmai din această categorie și nu sîntem chiar singuri. Mai este Tismăneanu, un „patron”, deasupra tuturor, mai sînt Stelian Tănase, Dan Pavel, Alina Mungiu, Mircea Mihăieș. Autori de o valoare incontestabilă, care lucrează în același sens. Și nu numai ei, mai sînt și alții. Deci noi sîntem o specie legitimă, viabilă, chiar dacă încă minoritară. Acest lucru îmi dădea sentimentul singurătății, mă irita. În același timp, o analiză lucidă îmi spunea că era inevitabil să fie așa.

Sorin Antohi: Nu este vorba de o generație spontană. Cei care au ajuns să scrie la un oarecare nivel profesional despre politică și societate după 1989 erau totuși oameni care au avut preocupări anterioare momentului '89, care și-au forjat un discurs de idei mai înainte, deopotrivă împotriva cenzurii comuniste și în răspăr cu sistemul închis de referințe al culturii noastre înalte, radicalizat în comunism.

Adrian Marino: Dar nu îl puteau exprima.

Sorin Antohi: Nu îl puteau exprima, îl exprimau în studii, ici și colo, cum se putea. Din nefericire, pentru majoritatea celorlalți, 1989, venit ca o surpriză, a produs o mutație a paradigmei cultural-ideologice și a reclamat o reciclare bruscă. Foarte mulți autori, luați de valul comentariului „la cald”, nu au mai avut niciodată răgazul să își completeze lacunele de formație, rămînînd etern diletanți, trebuind să-și culeagă trimerile mai savante din articole de popularizare, din studiile altora, din *Zeitgeist*.

Adrian Marino: Din cauza aceasta noi sîntem autori „foarte cunoscuți ca autori necunoscuți”. Un paradox. Fiindcă nu există orizontul de așteptare, nu există recepția, nu există tradiția unor astfel de idei. Critica literară românească, am mai discutat, a rămas încă la stadiul Lovinescu-Călinescu: parafraze lipsite de valoare, rezumate, formule fericite...

Sorin Antohi: Există, pe de altă parte, un curent la fel de minoritar, format de criticii foarte tehnici care descind din semiotică, poetică, naratologie și așa mai departe. E un curent interesant, care uneori atinge un nivel înalt de abstracție și teoretizare. Din păcate, acești autori s-au

specializat foarte mult în linia comentariului literar și nu par să aibă apetență pentru comentariul social și politic care combină „priza directă” cu reflecția în marginea canonului profesional din ȋtiințele sociale.

Adrian Marino: Ba chiar dimpotrivă, sînt formalisti la exces, plutesc într-un vid ideologic și social, sînt structuralisti care îl mută pe Roland Barthes de pe malurile Senei pe malurile Dîmbovișei. Vom mai discuta despre aceasta, întrucît este un aspect fundamental pentru cultura română. Există un epigonism permanent, pe care noi îl refuzăm din instinct, iar acum îl refuzăm și pe fașă. Cred doar într-o cultură independentă, cu conștiința precisă a alterității, a diferențierii sale. Asta este situația, trebuie acceptată. Trebuie să recunoaștem, în unsprezece ani, am făcut unele progrese. S-a validat formula, s-au publicat o serie de cărți, autorii lor au un anumit public, au o anumită recepție, exact pe măsura valorii lor, și nu pe măsura exactă a problemelor pe care le discută: problema dictaturii, a libertății, a drepturilor omului, mult mai interesante decît structurile narrative. Mult mai interesante și mai actuale. Dar lumea este încă sub prestigiul acestei noutăți, care are și ea justificările ei. Nu sînt avocatul diavolului, însă cel puțin structuralismul sau semiotica româneasco-dîmbovișeană nu erau marxiste. Erau forme indirecte de refuz al marxismului, de evaziune tolerată. Oamenii aceștia de bună credință scriau poate și în speranța că ar putea fi eventual traduși; unii au scris direct în franceză despre semnul lingvistic, cum ar fi Paul Miclău, de exemplu. Dar nu acesta este, după părerea mea și a ta – sîntem de acord – drumul pe care ar trebui să meargă cultura română, cultura română creatoare, majoră. Noi avem ceea ce autorii despre care am vorbit nu au: conștiința că în spatele nostru sînt aproape 250 de ani de cultură română. Așa cum a fost... Iluminismul român a fost o realitate. Pașoptismul român a fost o realitate. Cultura sub Carol I a fost o realitate, epoca marilor clasici... Noi nu venim pe un vid. Avem conștiința că putem construi pe această bază solidă. O putem perfecționa, o putem moderniza, o putem afina, o putem îmbogăți cu unele aspecte. Dar nu avem sentimentul că sîntem niște discipoli obscuri, balcanici. Orice obscur universitar francez care vine aici în *service civil* ne bate pe umăr, așa, condescendent... *Pardon*, pînă aici! Eu mi-am declarat revolta pe fașă împotriva acestei francofilii, pentru că am fost umilit într-un mod inadmisibil: am primit o decorație culturală franceză – ca toată lumea de aici, din România, și foarte bine. A fost în baza cărților franceze, a

Cahiers roumains d'études littéraires, a zecilor de studii în limba franceză (figurez ȳi în *Dictionnaire de la francophonie*). Ei bine, lucrurile acestea se petreceau imediat după 1989, cînd guvernul Iliescu-Roman cultiva socialismul lui François Mitterrand. Premiul mi-a fost remis, tardiv, prin po'tă, doar *par classement des dossiers*. Mi s-a părut cel puțin o lipsă de diplomație. Cum e posibil? A venit un birocrat francez ȳi a văzut că nu e în ordine ceva ȳi a decis... „*par classement des dossiers*” sã mi se remită decorația. Nu m-am prezentat la ambasadă sã o ridic. Pînã în ziua de azi nu am ridicat-o. Nu am mai dat niciodatã pe la ambasada francezã ȳi mi-am dat seama cã ceva s-a rupt. Nu pot fi tratat chiar a'oa. Fiindcã eu, înainte altora, am fãcut o revistã francofonã în România, am publicat ȳi cãrți în limba francezã, scrise direct în limba francezã, ceea ce era un caz destul de rar sau chiar rarisim în critica româneascã. Deci îți dai seama cã am avut acest sentiment de frustrare, de revoltã. Nu, nu naționalistã, ci de demnitate intelectualã personalã. Nu se trateazã a'oa un intelectual francofon, *quand même*... Au existat motive evident politice. Pe vremea aceea eram un opozant deschis, iar guvernul socialist francez nu-ȳi permitea luxul sã decoreze un asemenea personaj. Iatã tot substratul problemei. Lucrurile, vezi, sînt deosebit de complexe, de aceea istoria epocii este departe de a fi scrisã. Are foarte multe aspecte necunoscute, rezervã încă foarte multe surprize, ȳi bune, ȳi mai puțin bune. În felul acesta, putem sã înșelegem o anumitã evoluție sufleteascã, de distanțare fașă de Occident, dar o distanțare pozitivã. Adicã sã gãsım o formulã intelectualã în care sã nu fim nici foarte-foarte izolașioniști, nașionaliști ȳi „români verzi”, dar nici pierdușii într-un cosmopolitism globalizant. Aici ne-am întîlnit; cînd ți-am citit articolul despre al treilea discurs, am avut un mic ȳoc: cineva, fãrã sã ne punem de acord, gîndește ca mine. Sînt integral de acord cã este necesar un al treilea discurs. Este necesarã o a treia formã de abordare a problemei culturale ȳi ideologice ȳi a'oa propune sã dezvoltãm acest capitol într-un mod sistematic ȳi sã-l analizãm cît se poate de atent.

România și Occidentul

Pentru o nouă relație cu Occidentul • „Colonizatul cultural”. Tradiții enciclopedice românești • Protocronismul. Contribuții românești reale la cultura occidentală • Pentru o critică obiectivă a Occidentului • Alexandru Paleologu și dispariția vechii României: de la „neopauzism” la al treilea discurs • Pentru o cultură complexă și critică • Străinii despre noi • A rămâne *versus* a pleca • Călători străini în România: Paul Morand și Keyserling • Români la Paris și Londra • Recurența problemelor nerezolvate • Genealogia celui de-al treilea discurs • Relații profesionale internaționale în jurul lui Étiemble • Izvoare românești. Eufrosin Poteca • Descoperirea vecinilor • Strategii individuale și alternative. Tribulații pe tema Mircea Eliade • Convențiile vieții noastre literare • Noi decepții: francezul mediu, politica culturală franceză

Adrian Marino: Este necesar un nou mod de abordare a relației cu străinătatea, rămânând în același timp români și europeni. Avem o dublă identitate: nici speriapi de Occident, nici anchilozapi și „arestapi” în specificitatea noastră, care nu poate fi ermetică. Dar pentru aceasta trebuie îndeplinite două condiții, care în general nu sînt îndeplinite. Una este să ai o destul de bine marcată și bine asimilată experiență internațională. Ai trăit mult în străinătate, ai publicat cărți în străinătate. Ai eu am trăit, am fost și în America, am fost și în Occident, am făcut tot felul de călătorii, am publicat cărți în limbi străine. Avem deci experiența directă a culturii occidentale, a mecanismelor ei. Știm unde se poate edita, știm cum sînt posibile succesele, insuccesele, sistemele de relații, cercurile de presiune, grupările, confreriile, știm foarte bine cum se finanțează o carte în Occident și aș mai departe. Deci avem o anumită experiență internațională pe care în general criticii români nu o au. Cînd spun acest lucru, nu există nici un motiv de infatuare, nu ne dăm note și decorații suplimentare. Nu avem nevoie de așa ceva. Definim doar o situație de fapt, obiectivă, care nu poate fi contestată și care este evidentă. În același timp, sîntem doi autori *români*, avem și un solid *background* românesc. Cunoști istoria țării, ai o perfectă cunoaștere a trecutului românesc cultural, după cum și eu cunosc bine, pot spune, începuturile culturii

române moderne, pornind cu iluminismul, apoi pa^ooptismul, pînă în perioada actuală.

Am dorit chiar să scriu o carte despre Iluminismul românesc (am ^oi scris-o, în felul său, la Lăte^oti), pe care am publicat-o ulterior sub formă de articole izolate în *Lumea* – nu aveam drept de semnătură – sub nume false sau nume, din acestea, semi-adevărate, M. Adrian, de exemplu, inventate de Iva^ocu. Apoi, în studii mai compacte, în *Limbă ^oi literatură*, în *Limba română*, în publicațiile a^oa-zis „savante” ale epocii. De acolo se poate vedea o lectură sistematică a izvoarelor. Când vorbesc de faptul că România are un trecut european de 250 de ani, vorbesc în deplină cuno^otință de cauză (vezi, de pildă, ^oi studiul din 1979, „*Luminile române^oti ^oi descoperirea Europei*”). În plus, iluminismul ardelean nu a fost numai religios, a fost ^oi laic. Prin acest culoar au venit traduceri de laici francezi ^oi germani. O carte foarte raționalistă a lui ^aincai, publicată relativ recent, în perioada ceau^oistă, *Învăpătură firească spre surparea superstițiilor norodului*, era o prelucrare. Dar o carte profund laică, profund anti-tradiționalistă. Ce poate fi mai modern? Deci, fără aceste două condiții, *al treilea discurs* nu poate fi înșeles. Numai acele persoane care au o dublă formație pot să-l înșeleagă.

^ai acum, putem să începem să-l definim – mă vei completa, mă vei rectifica, vei adăuga ce crezi că este necesar. Voi reveni eu însumi asupra acestei teme capitale. Eu îl văd cam în felul următor. În primul rînd, o cultivare ^oi o cît mai insistentă ^oi largă deschidere culturală internațională. Trebuie să cultivăm relațiile literare cu Occidentul la toate nivelurile, pe toate planurile ^oi cît mai intens posibil. Este o condiție *sine qua non*. Trebuie să ie^oim din izolare. Trebuie să recuperăm catastrofa izolării cauzate de un regim stalinist ^oi ceau^oist. Dar cum? Aici este problema. Deschiderea internațională arată astfel: acest ^ooc cu străinătatea ar trebui să fie o ocazie de emulație, de inspirație, de trezire a grăuntelui, a minimei originalități personale. Este foarte important ca din acest ^ooc cu străinătatea să nu cădem *bouche bée*, cum spun francezii, ci să ni se trezească propria personalitate, atît cît există.

Sorin Antohi: Este vorba într-adevăr despre o comunicare în dublu sens. Atîta vreme cît rămîi colporteur al ideilor occidentale, originalitatea ta nu are nici o importanță. Ai o misiune simplă, aceea de a însoți fluxul unidirecțional dinspre Occident către țara ta ^oi de a traduce în termeni inteligibili – din punct de vedere lingvistic, dar ^oi cultural-ideologic – noțiunile occidentale în noțiuni locale. Cu cît ai mai puțină originalitate,

cu atât e mai bine. Misiunea ta de colportor este cu atât mai bună, cu cât contribuția ta este zero. Cazul-limită ar fi plagiatul. În cazul acesta, absolut onorabil pentru un inițiator – ȳi avem o mare tradiție națională a plagiatului – avem o formă absolut clară de translaire a elementului cultural occidental în spațiul nostru. Originalitatea rezultă din „literaturizare” ȳi, involuntar, din confuzie ȳi neînțelegere.

Adrian Marino: Eu sînt categoric împotriva acestei metode. Văd confruntarea ȳi contactele occidentale ca pe un mijloc de stimulare ȳi de emulație, de trezire ȳi de formare a unei personalități proprii.

Sorin Antohi: Exact, dar asta apare în momentul în care ȳi spui că ai ȳi tu ceva de comunicat.

Adrian Marino: Evident, evident.

Sorin Antohi: ȳi atunci ai două soluții : în primul rînd, să devii o clonă... aproximativă a formulei occidentale, adică să emulezi în mod strict, pe subiecte identice cu acelea care se practică în Occident. Poate fi un lucru foarte bun, dacă ajungi într-adevăr să stăpînești un anumit domeniu la nivelul unui coleg de la Sorbona sau de la Harvard.

Adrian Marino: Dar asta ne condamnă pe noi la o condiție de eterni elevi.

Sorin Antohi: La un moment dat, poȳi deveni ȳi magistru. Să luăm un exemplu : dacă vrei să fii specialist în filologie clasică, în fizică nucleară sau, rămînînd în cadrul ȳtiințelor sociale, specialist în teoria partidelor, la început ești învățăcel, după care poȳi ajunge coleg, deci începi să scrii cărți care apar în colecții obișnuite, la edituri academice obișnuite. Nimeni nu-ȳi poate da seama că nu ești occidental, dacă nu ȳi citește numele ȳi nu vede că sună altfel – al dumneavoastră, întîmplător, pare italian. Ce te faci însă cînd ai de discutat probleme care angajează ȳi zona ta de origine, lumea ta? Mă refer la probleme de natură mai generală, de critică a ideilor, de ideologie, de orientare culturală ȳi istorică. Atunci ești obligat, într-un fel, să marchezi ȳi diferența ta proprie, nu? Trebuie să te duci să comunici cu Occidentul, bazîndu-te ȳi pe experiența ta din România sau de oriunde ești, din afara Occidentului. Aceasta ar fi cea de-a doua soluție.

Adrian Marino: Aici apare handicapul celui pe care l-aȳ putea numi „colonizat cultural”. Situația este foarte gravă. „Colonizat cultural”

este (eu nu îi contest uneori intelectualitatea, bunele intenții) fatalmente un *suiveur*, un imitator, un compilator, un discipol etern. Or, prin temperament ȳ prin experiență, eu cred că putem aduce ȳ ceva original. Am făcut experiența aceasta. Inevitabil vorbim despre „noi”. Nu este însă vorba despre egocentrism, nu este narcisism. Analizînd ȳ studiînd ani întregi istoria ideii de literatură, am văzut că se pot aduce mult mai multe elemente decît cele cunoscute îndeobște. Înainte era Wellek, erau alpii, Escarpit, de pildă. *Biografia ideii de literatură* aduce o serie întreagă de elemente noi ȳ, în plus, este o istorie a ideii de literatură, de la apariția sa, de la decalcul latin *grammata* = *literae*, pînă la următorii două mii de ani de istorie. Cine a mai scris aȳa ceva? Este prima istorie completă a ideii de literatură. Deci, ca „români”, nu avem nici un motiv de complexare, de umilință; cînd vine cîte un specialist cu o mică specializare, pe o mică porțiune, parcă ai un sentiment de jenă să-l contrazici.

Îmi aduc aminte o reflecție tristă a lui Iorga (construcțiunile lui erau într-adevăr uneori hipersintetice) care, cu amărăciune, spunea : „cartea mea *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité* a fost făcută praf de un istoric francez, care nici măcar nu era specializat în istoria Franței, ci numai în istoria Britaniei”. Era ceva tragic. Admit că o sinteză are ȳ aspecte aventuroase. Dar, cînd vine micul specialist pe o mică porțiune ȳ îi distruge sinteza, parcă te revolți. Fiîndcă sinteza este superioară analizei. Trebuie să vezi totalitatea. Adevărul este în totalitate. Uite, aȳ putea să-ți dau ȳ un citat de Hegel, dar nu facem aici erudiție.

Sorin Antohi: Credeți că plasarea dumneavoastră în România, într-o foarte remarcabilă izolare, care a prezervat după al doilea război mondial paradigma tradiȳională a ȳtiințelor umaniste, enciclopedismul, v-a adus mai aproape de ambiția sintezei? Ați mai fi vrut să faceți sinteze dacă ați fi scris aceste lucrări în Occident?

Adrian Marino: Nu, categoric nu. Acolo, fatalmente, aȳ fi fost contaminat, obligat prin tradițiile academice să mă specializez într-un domeniu oarecare, ca foarte mulți români francizanți de la Paris, specializați pe porțiuni, pe autori, pe genuri sau pe teme. Nu. Mi-am dat seama că în cultura română este nevoie de a umple un gol ȳ am devenit „enciclopedist” oarecum prin forța lucrurilor. Poate ȳ prin faptul că simțeam nevoia unei gîndiri totalizante. Pentru mine, repet, adevărul stă în totalitate. De altfel, paȳopticitii (Heliade Rădulescu, de pildă) erau declarat „enciclopedicitii”.

Sorin Antohi: Să ne oprim la această tradiție românească. Este o tradiție cu mari neîmpliniri, dar există. De exemplu, în momentul în care tânărul Mircea Eliade s-a gândit să editeze opera lui Hasdeu a avut sentimentul că există o mică tradiție românească a enciclopedismului, a spiritului totalizant, exhaustiv. ^ai, dacă la vremea la care el a editat acele scrieri nu se putea bănuî, s-a văzut mai târziu că de fapt el însuși aspiră către un sistem totalizant, global: Eliade și-a petrecut cei mai fertili ani din viața sa academică muncind din răputeri la un gigantic sistem de istorie a religiilor care s-ar putea să fie pentru unii mai puțin... captivant decât micile eseuri sau cărțile de erudiție în care atinge un singur subiect, cum ar fi yoga sau ^oamanismul. El a simțit că există un fel de datorie, poate și o vocație românească a sintezei. În sensul acesta s-ar putea ca dumneavoastră să vă apropiați foarte mult de Eliade.

Adrian Marino: Da, într-adevăr, admir spiritul de sinteză al lui Eliade. Mi-a produs o profundă impresie negativă, la Paris fiind, să ascult o emisiune la *France Culture* în care cinci universitari francezi, fiecare specializat în câte un domeniu al istoriei religiilor, făceau literalmente praf volumul I din *Histoire des croyances et des idées religieuses*. Ceea ce mi-a plăcut și mai profund a fost faptul că și E.M. Cioran exprima o bucurie ciudată că Eliade a fost dur criticat. Firește că nu poți să ^otii tot. Evident că oamenii aceștia erau specializați într-o religie sau pe o anumită perioadă, dar această totalizare sistemică, într-adevăr, mie mi s-a impus. Am vrut să fac ceva analog în *Biografia ideii de literatură* și astfel să continuu tradiția pa^optistă a lui Hasdeu, Eliade și a^a mai departe. Aici, fără discuție, mă înscriu într-o tradiție. Însă există și imensul risc de a fi luat la bani mărunți de către specialiști pe o singură epocă. Așa cum a făcut, de altfel, și studentul Eliade cu Iorga. Cultura română are nevoie în orice caz de lucrările sale de referință și de sinteză. Dar să aprofundăm puțin psihologia colonizatului cultural. Nu știu dacă e momentul să dăm și exemple românești.

Sorin Antohi: Putem să dăm.

Adrian Marino: Eu i-a^o ierta pe mulți, în spirit caritabil...

Sorin Antohi: Putem să rămânem la o tipologie, la „fiziologia” colonizatului cultural.

Adrian Marino: Totuși... Unul dintre coloniștii culturali, care a fost și agresiv cu mine, este un domn care s-a speriat foarte tare de cultura

franceză pariziană actuală. Îl înșeleg și pe el. După o lungă perioadă de izolare, debarcat într-un mediu străin, la Bordeaux, i s-a părut că în fața lui s-a deschis întreg universul, cu toate secretele: cum își permite obscurul, marginalul balcano-român Marino să ridice obiecții marelui Barthes? Era pe atunci „moda Barthes”, încă, deși la Paris modele intelectuale durează doar 20-25 de ani. Moda Barthes a și dispărut la Paris. Ce-a făcut domnul respectiv în continuare? A căzut la altă modă. La aceea a lui Cioran. Pastilează, comentează și reface carnetele lui Cioran. În treacăt fie spus, dacă există o filozofie mai contraindicată stadiului actual al culturii și civilizației române este tocmai negativismul, nihilismul, obsesia „descompunerii” și a „neantului valah” din opera lui Cioran. Într-o țară încă neconstruită, „necompusă”. Nu vreau să par pamfletar sau polemist, dar ce rost are această servitute intelectuală? Un oarecare rost cultural, admit. Pui la dispoziția publicului românesc, să zicem, o parafrază a carnetelor lui Cioran, mai greu accesibile în original. Dar, mă întreb, sînt carnetele lui Cioran o carte chiar atît de epocală ca să-i consacrăm două-trei volume? Nu cred. Paul Valéry are carnete în douăsprezece volume... Le parafrazăm chiar pe toate? Ei, în definitiv, de ce?

Sorin Antohi: Sigur că da, ar însemna zeci de volume cu reacții românești.

Adrian Marino: Deci o primă caracteristică a colonizatului cultural este că el nu crede că un român, oricare ar fi el, de orice specialitate, poate fi egal, compatibil, competitiv cu un critic din Vest. În speță, Roland Barthes, înșelegi? Este una din notele specifice. „Colonizatului cultural” este convins sincer – și aici este drama – că un autor român nu poate fi egal cu un autor străin.

Sorin Antohi: Eu, cînd vorbesc despre aceasta, vorbesc despre *stigmatul etnic*. Convingerea că ești sortit la nesfârșit, prin simplul fapt că te-ai născut aici...

Adrian Marino: Să fii minor, să fii necreator.

Sorin Antohi: Da. Dar singurul lucru care se opune la noi acestui complex de superioritate este un complex demențial de autoafirmare, protocronismul. Noi pledăm pentru o cale de mijloc între cele două atitudini extreme. Iată una din esențele celui de-al treilea discurs în planul psihologic. Trebuie să admit că, dacă inteligența și creativitatea

sînt universal și relativ omogen răspîndite, îmi vine și mie rîndul, în România, să am o idee, nu?

Adrian Marino: Evident, evident. Îmi propun de altfel să revin pe larg, cu noi precizări despre al treilea discurs. Cu atît mai mult cu cît România nu este totuși sau nu mai este o colonie culturală franceză, un exemplu tipic de vasalitate culturală. Încă în capitolul despre Portugalia, din *Prezențe românești și realități europene* (1978), denunțam acest fenomen negativ. Aș mai adăuga ceva: noi am și dat cîte ceva culturii franceze. Cîteva exemple, dintre cele mai puțin cunoscute:

Singura și cea mai bună bibliografie a operelor lui Voltaire este făcută de un român, Georges Bengesco (4 volume, 1882-1890). Alexandru Ciorănescu, oti foarte bine, este cel mai mare bibliograf a trei secole de literatură franceză, XVI, XVII, XVIII (7 volume, 1959-1969). Operă de o gigantică erudiție, pe care nici un francez nu a făcut-o. și aș mai departe. Deci există contribuții românești la cultura franceză. Să mai dau un exemplu (sînt multe), lăsînd la o parte tezele trecute la Sorbona, de pildă *Essai sur le création artistique*, a lui Liviu Rusu. René Wellek, în *A History Modern Criticism*, citează elogios teza lui D.D. Roșca, *L'Influence de Hegel sur Taine* (1928). Susține că exagerează puțin, dar o citează și o comentează, o ia în serios. Deci noi nu sîntem numai *les éternels suiveurs de la culture française*. În treacăt fie spus, modesta mea persoană a scris prima carte franceză despre un anumit autor francez. Că este o carte cu cheie, asta e altceva. În *Étiemble ou le Comparatisme militant*, „comparatismul militant” este cheia, fiindcă acolo sînt capitolele cu cheie despre relația Est-Vest. La fel, Alexandru Ciorănescu a scris cea dintîi biografie a lui Jacques Amyot, primul traducător francez al lui Plutarh.

Sorin Antohi: Cheia cărții dumneavoastră despre Étiemble este apelul la deprovincializare, inclusiv la deprovincializarea Europei occidentale.

Adrian Marino: și o pledoarie pentru „comunicații libere”. Să nu uităm că eram în anul de grație 1982 și că puțin critici români se lansau în astfel de aventuri. Ele erau tolerate pentru faptul că erau foarte specializate. Nu interesau, de fapt, pe nimeni la noi. Nu otiu dacă zece români au citit cartea aceea.

Deci contribuții la literatura franceză, la cultura universală, am dat și noi și trebuie să avem conștiința că nu sîntem la infinit numai „elevi”. Da, trebuie să depășim complexul de inferioritate, de sterilitate, complexul

stigmatului. Unde scrie că românul este la infinit condamnat să nu fie creator, să nu fie original, să nu aibă ȳi unele iniȳiative proprii, să nu aibă personalitatea lui? Unde scrie că noi trebuie să fim neapȳrat doar semioticieni, structuraliȳti, barthieni, postmoderniȳti, deconstructiviȳti? Ȳntr-o culturȳ care, ȳn mod evident, nu este ȳncȳ bine construitȳ? Sȳ arȳtȳm ȳi partea bunȳ a lucrurilor: Romȳnia este o ȳarȳ deschisȳ, dispusȳ sȳ se sincronizeze mereu. Dar nu ne putem limita numai la sincronizȳri mecanice. Trebuie sȳ venim ȳi cu o diferenȳiere a noastrȳ. Cȳnd vȳd atȳt postmodernism, mȳ apucȳ un fel de sȳbietate. Destul. Am devenit subit postmoderni. Ȳnsȳ de ce ȳi pentru ce?

Sorin Antohi: Da, am devenit postmoderni ȳnainte de a fi moderni pȳnȳ la capȳt. Ȳnainte de a ne fi consumat experienȳa modernȳ. De multe ori, aceastȳ colonizare a fost ȳi o auto-colonizare. Un coleg bulgar, Alexander Kiossev vorbeȳte despre culturile auto-colonizate. Cultura bulgarȳ, de exemplu, pe care Kiossev o cunoaȳte mai bine, dar cred cȳ ȳi cultura romȳnȳ. Culturi care sȳnt ȳn afara metropolei occidentale ȳi fac o alegere culturalȳ conȳtientȳ la nivelul unei generaȳii sau la nivelul unei epoci: aleg din pluralitatea de modele occidentale pe unul ȳi ȳl urmeazȳ. Mi se pare o noȳiune corectȳ. Noi ȳnȳine ne-am colonizat cu elementele de culturȳ francezȳ, nu am fost colonizȳi. Ȳn Algeria a fost cu totul altceva, nu? Au trebuit sȳ meargȳ francezii ca sȳ le bage ȳn cap bȳȳtinaȳilor culturȳ francezȳ ȳi sȳ ȳi ȳnveȳe francezȳ. La noi a fost o opȳiune. Nu cei cȳȳiva secretari particulari sau profesori de pension, nu refugiaȳii din perioada napoleoneanȳ sau cei care au venit mai tȳrziu ne-au „franȳuzit”. Nici mȳcar ofiȳerii ȳariȳti francofoni, ȳn frunte cu Kisselef. Nu ei ne-au colonizat, noi ne-am auto-colonizat. Existȳ ȳn acest gest mimetic o dimensiune efectivȳ, creatoare, ȳn sensul cȳ am preferat modelul francez dintr-o multitudine de modele, dupȳ ce am fluctuat destul de mult – ne-am uitat pe la italieni, sub aspectul ortografiei, al construcȳiei limbii literare etc., apoi am continuat sȳ fim deschiȳi cȳtre alte modele, cum ar fi cel german. Problema intervine, dupȳ pȳrerea mea, atunci cȳnd nu mai eȳti conȳtient cȳ gestul mimetic trebuie sȳ rȳmȳnȳ un gest de opȳiune, un gest al tȳu. Nu se face mecanic. Nu te reconstruieȳti ca prizonier al unui mental strȳin, ci integrezi ȳn propria identitate ofertele alteritȳȳii.

Adrian Marino: Da, acest lucru este foarte important. Noi aparȳinem unor familii de un anumit nivel social ȳi cultural. Practic, ȳn familiile noastre franceza era o a doua limbȳ. Eu am ȳnvȳȳat franceza o datȳ cu romȳna, am fost capabil sȳ scriu ȳi sȳ gȳndesc direct ȳn limba francezȳ.

Bineînțeles, cârpile acestea pe care le-am scris au trebuit stilizate, este inevitabil – cazul lui Eliade e identic. Toate cârpile lui Eliade au fost stilizate de un colaborator al lui, un preot care a stat în România și cunoștea foarte bine limba română. Dar, la un moment dat, acest impuls critic începe să se întoarcă în tine și, treptat, pe măsură ce cunoștințele sporesc, vezi că începi să devii comparabil; pe măsură ce lucrezi, observi că poți să intri chiar în competiție directă cu un francez.

Sorin Antohi: Eu cred că este nevoie ca un intelectual care trăiește în afara culturii occidentale să ajungă să interiorizeze foarte bine acea cultură, să ajungă să o critice din interior. Numai acea critică este valabilă și numai ea face parte din al treilea discurs. Respingerea pe bază de ignoranță și inaderență structurală, pe care o formulează un monoglot rămas în închiderea culturală și metafizică a Carpaților...

Adrian Marino: Sau în naționalism îngust...

Sorin Antohi: ...sau în naționalism îngust, nu mă interesează: e foarte primitivă. Oamenii ca noi, care s-au ridicat într-o cultură din estul Europei, și-au câștigat dreptul să formuleze o critică la adresa Occidentului tocmai asimilând foarte bine cultura occidentală. Într-un fel, acea cultură este și a mea, sub raportul ideologiei, modelelor, discursurilor. Mă simt perfect acasă în cultura occidentală. Și asta îmi dă dreptul (și competența) să o critic.

Adrian Marino: Uită-te la bibliografie!... uite, în biblioteca mea, sînt 110 „pleiade”... Și-aș da și un alt exemplu, un alt român care avea toată colecția „pleiadelor”, peste 400: Ion Negoișescu. I-am văzut biblioteca de la München. Acum te întreb: câți francezi au colecția completă? Ei spun, cel mult: „Am zece volume și îmi ajunge!”.

Sorin Antohi: Așa apare atitudinea mea critică față de culturile și societățile occidentale. Se formulează întotdeauna după ce investesc enorm în familiarizarea cu ele. Așa îmi câștig dreptul la critică. La fel, nu pot emite judecăți critice despre cultura română decît în măsura în care o cunosc. Cînd sînt în cunoștință de cauză, pot să mă comport liber și să arăt ce nu-mi convine, ce admir, ce detest sau ce pot amenda pe teritoriul culturilor de referință.

Adrian Marino: Poți să-mi citezi un mare scriitor francez actual? Ar fi foarte greu. Scriitori francezi mari la ora actuală aproape nu mai există. S-ar părea că actuala cultură franceză dă semne de epuizare sau de

sterilitate. În orice caz, am ajuns la stadiul în care ne dăm seama că actuala cultură franceză nu mai este pentru noi epoca lui Paul Valéry și a-a mai departe. Ea este într-o pierdere de viteză, ca să nu spun „decadență”. Dar nu am terminat cu complexul de inferioritate și colonizații spirituali. Pentru a rezuma, putem fi egali, competitivi, concurenți în raport cu orice autor străin. Teoretic. Am ajuns la stadiul când nu ne mai poate strivi nimeni cu vreo referință franceză, *selon Roland Barthes* etc. Nu, nu e o problemă de naționalism îngust, de protocronism, ci de o atitudine intelectuală în care sintezele noastre resping supremația dogmatică a oricărei valori occidentale. În Occident apar lucruri bune și proaste și aici aș cita o experiență foarte recentă a unei clujence urmată de scrierea unui articol. Se intitulează *Două uimiri academice*. Dumneaei, bursieră *Fulbright*, a trecut, mai apoi, pe la Paris. Este vorba despre o distinsă autoare, Ruxandra Cesereanu, care a asistat la două susțineri de doctorat, una americană și una franceză. Tezele i s-au părut îngrozitor de proaste. Iată deci o scriitoare română care, fără ostentație, publică un articol cu suficient spirit critic și detașare despre cum poate să arate o lucrare de doctorat la universități de prestigiu. Este pentru prima dată când în presă încep să apară reacții de acest gen și un român are curajul să o spună pe față. Același atitudine și într-un alt, excelent, recent articol: *Aiud la Veneția*. Iată deci că avem și o aliată spontană a celui de-al treilea discurs. Nu tot ce vine din străinătate este chiar atât de important. Nu toate tezele din afară sînt formidabile. Apar, așadar, fenomene care arată că, incipient, se conturează și o anumită criză a conștiinței românești. Totul este nebulos încă. Sîntem într-o fază de debut, încep, pe ici, pe colo, să apară și tendințe de analiză obiectivă a culturii occidentale, de depășire a complexului de inferioritate și a opiniei că orice scriitor străin este neapărat și valoros. Dar mai trebuie să depășim ceva care ține tot de acest complex. În străinătate, noi facem figură de oameni săraci, de rude sărace, de asistați caritabil, de oameni care primesc ajutoare de la *second hand*; sîntem tratați cu condescendență, ca și cum am fi eternii *mendiants de l'Europe*. Nu, nu, am depășit și faza aceasta, de care în primul rînd este vinovat aparatul nostru care ne reprezintă în străinătate. Cei din acest aparat nu au avut *training*-ul nostru, nu știu practic limbi străine, nu au experiența necesară și se comportă complexat, umil, nu au demnitate și independență. Pe vremea lui Ceaușescu se prelucra la ambasade doar editorialul din *Scînteia*. Cum vrei ca acești oameni să

aibă sentimentul independenței spirituale și al afirmării personalității? Trebuie să depășim și acest complex de sărăcie, de minorat, de pauperizare, de rudă săracă.... E foarte, foarte greu....

Sorin Antohi: E foarte greu într-adevăr. Am văzut și eu în Occident, în special la Paris, cum se naște resentimentul anti-occidental. Am văzut acest fenomen în cazul unor tineri veniți din România cu burse ale guvernului francez, burse modeste, care asigurau o supraviețuire decentă, dar care nu-ți permiteau să strângi bani pentru a te întoarce în România în condiții de prosperitate, să îți faci o mică bibliotecă și, în același timp, să fii prezent într-o viață socială normală: să te îmbraci bine, să mergi la spectacole, să poți ieși la restaurant cu colegii tăi de alte naționalități etc. În perioada '90-'92, când și eu am fost bursier al statului francez (din fericire pentru mine, cu o bursă mai substanțială), am văzut că se conturează, în cazul unor români cu o relativă apetență pentru influența franceză, un mare resentiment. În unele cazuri, acest resentiment se articula pe un complex de excludere care, în multe situații, se datora slabei cunoașterii a limbii, și mai slabei cunoașterii a culturii, tradițiilor, vieții publice și așa mai departe. Ceea ce, de la început, îi excludea „obiectiv” dintr-o conversație obișnuită cu vecinii, profesorii sau colegii. Se adăuga stigmatul indigenței, precum și stigmatul ătirilor catastrofale despre România care atingeau din când în când sistemul mediatic occidental: încă o mineriadă, încă cinci mii de copii cu SIDA, încă o prăbușire economică ș.a.m.d. Toate aceste lucruri îi făceau pe mulți dintre bursierii români să trăiască în marginea sistemului academic și social francez și să adune acolo un resentiment de care cred că mulți nu au scăpat nici atunci când s-au întors în țară. Unii dintre foștii bursieri au devenit, de altminteri, critici foarte duri ai Occidentului. Sînt asemenea cazuri, și dumneavoastră ați avut de-a face cu unii dintre acești tineri, care au descoperit la Paris valori românești nemuritoare și care cred, stînd la Paris, că Franța este într-o totală catastrofă, că este un fel de Lume a Treia a spiritului și a valorilor academice, în timp ce adevăratele surse și valori rămîn în Carpați.

Adrian Marino: Așa ceva este cumva explicabil la unii tineri frustrați și oarecum complexați din cauzele pe care le-ai definit foarte bine. Dar cînd întîlnesc astfel de teze la intelectuali distinși, gen conu' Alecu Paleologu, nu mai sînt de acord.

Sorin Antohi: De ce credeți că domnul Paleologu, altădată pentru noi o emblemă a României occidentalizate – pentru că există o Românie tradițională și occidentalizată –, s-a întors împotriva Occidentului?

Adrian Marino: Pentru mine este un caz particular. Cred că au concurat mai mulți factori. În primul rând, a intervenit faptul că el a început, în București, să frecventeze cercuri, ca să zic așa, de „dreapta”. A început să spună că adevăratele valori occidentale nu sînt cultivate în Occident, ci la noi, în Bizanț, în Balcani.... În lumea aceasta. În al doilea rând, conu' Alecu Paleologu trece printr-o criză de „lider spiritual”. Au jucat, probabil, un rol și unele umilințe personale la Paris, ca ambasador... Este un caz de inversare a unui raport intelectual. Poate că și el a parcurs în parte, cînd a trecut în extrema cealaltă, traseul nostru intelectual. A văzut că se poate lua distanță față de Occident, dar a trecut în extrema cealaltă. Aici este eroarea fundamentală. Și mai este o cauză: personalitatea extrem de mondenă a domnului Paleologu, care nu ratează nici un *talk-show*, nici o lansare de carte, expoziție, colocviu, emisiune. Cînd te vezi permanent în centrul atenției, începi să crezi că tu ești totul. Ceea ce nu înseamnă că nu rămîne un personaj foarte pitoresc și simpatic.

Sorin Antohi: Eu pot să merg pînă acolo încît să accept formula lui Iorga, *Bizanț după Bizanț*. Erudiția lui Iorga și a altora a arătat că în bările Române a existat cel puțin o veleitate, o dorință pioasă, foarte frumoasă și miocătoare, de a continua tradiția bizantină. *Bizanț după Bizanț*, treacă-meargă, deși rămîn sceptic. Dar Bizanț după Occident?... După ce această lume a cunoscut „sigiliul Romei”, cum a spus Iorga, dar și sigiliul Franței, al Germaniei ș.c.l. ne putem rezuma doar la „Sigiliul Bizanțului”?

Adrian Marino: Nu, în nici un caz. Aici a exagerat mult. Fără a fi răutacios, la un moment dat, într-un cerc de prieteni, am zis cuiva: „dragă, conu' Alecu este un fel de Maurice Chevalier al eseului românesc”. Aceasta deoarece are foarte multe trăsături din Maurice Chevalier, din ansonetele lui (Maurice Chevalier a intrat în orizontul meu mental pentru că m-am format în aceeași perioadă cu cariera sa). Cîteva exemple:

Traectoria lui Alexandru Paleologu este definită foarte bine de o ansonetă a lui Chevalier, care spunea cam așa: *Avec un petit mot gentil/ On arrive petit à petit..* În cazul lui, zîmbind în dreapta și în stînga, rîzi, surîzi și faci o carieră socială, *avec un petit mot gentil*. Deci el este chiar prototipul acestui *petit mot gentil* eficace. Îi lipsește doar „canotierul” lui

Chevalier, baston are, totdeauna poartă o batistă albă. Este un personaj monden. Mi-e simpatic, dar nu pot să-l iau mereu chiar foarte în serios. Fiindcă, dragă Sorin, ca să glumim puțin, eu ofer, pe loc, trei sticle de *Cotnari* vechi sau de *Ballantine's Finest*, celui care îmi poate cita un singur text de referință al lui conu' Alecu, pentru un anumit domeniu. Să mă duc la textul acela fiindcă Țtiu că pot rezolva o anumită problemă. Spiritual, monden, evident cultivat, răspunde la toate problemele. Se poate pune uneori Ți întrebarea dacă are doar lecturi, nu Ți studii. Poate că singurul său text reprezentativ este *Despărțirea de Noica*. Are coeziune Ți definește, într-adevăr, o anumită poziție intelectuală. Mă întreb, totuȚi, dacă nu sînt prea... sever.

Mai sînt Ți alte Țansonete... El are nostalgia Parisului...

Sorin Antohi: Care, uneori, este un fel de *nostalgie de la rentrée*, pentru că se asociază cu dificultatea de a reajunge la Paris...

Adrian Marino: O altă Țansonetă a lui Maurice Chevalier merită în acest sens citată: *Je revois Paname* / *Paname et son moulin/La Place Pigalle*... „ErudiȚia” mea în materie de Maurice Chevalier, după cum vezi, este... inepuizabilă. Astfel de refrene îmi aduc aminte Ți de adolescenȚa mea „mondenă”. Însă în mediul românesc actual ele sună „retro”, profund desuet.

Sorin Antohi: Da, fiindcă trăim într-o lume care în mod evident s-a schimbat enorm Ți în care, din nefericire, nu mai are curs nici mesajul pe care îl consider eu cel mai important în acest caz, mesajul întregii personalități al domnului Paleologu: civilitatea, amenitatea, galanteria, politeȚea. Toate lucrurile acestea au dispărut. Cînd sînt în România, îi vîd foarte des la televizor pe cȚiva domni venerabili, cum ar fi Constantin Bălăceanu-Stolnici – icoană a boieriei româneȚti –, Dan-Amedeo Lăzărescu – icoană a spiritului liberal masonic, cosmopolit, dar bine legat de o tradiȚie românească. Toate aceste figuri, uneori anexate cinic de diverse grupuri de interese – partide sau grupuri mediatice –, par manipulate de o lume de epigoni absolut penibili. Spectacolul este grotesc. Nici nu Țtii ce să faci: să plîngi mai întȚii sau să rȚzi.

Adrian Marino: Într-adevăr, aceste simpatice, repet, spirite „retro” trăiesc într-o altă lume. S-a produs ceva în societatea Ți în cultura română,

* Numele argotic al Parisului.

analog oarecum altei situații istorice : după ce Revoluția franceză a învins, vestigiile nobilimii franceze s-au regrupat în cartierul parizian Saint-Germain. Trăiau într-o lume a lor, nu puteau asimila noua societate și nici nu puteau impune valorile lor. Or, conu' Alecu este tocmai prototipul acestei societăți „retro”, care are părțile amuzante, zonele sale de superioară civilitate, pe care eu nu le contest, dar care sună uor ridicol pînă seama de hărmălaia din jurul ei, de golănia contextului. Firește, spectacolul produce uneori impresie asupra unor personaje care ar fi vrut să vadă a o ceva la televiziune. Însă mediul adversarului „sănătos”, al „originii sănătoase”, nu poate asimila a o ceva.

Sorin Antohi : Asta m-am întrebat întotdeauna. Ce impresie îi poate face unui troglodit sau unui *nouveau riche* toată această finețe crepusculară? În ce măsură înțeleg ei că dincolo de măciulia de argint a bastonului domnului Paleologu nu găsești doar un pur dandysm, că dandysmul acela ține de o lume culturală, de o lume socială, de o lume politică și economică dispărute, care nu vor mai renaște niciodată?

Adrian Marino : România aceea a dispărut. Noi acum ne aflăm în situația „neopooptimistă” de a construi o Românie viitoare. Va trebui să mai discutăm în această privință: cum putem reconstrui țara, recunoscînd situația de fapt, care este catastrofală. Societatea noastră, în care ne-am născut, a murit. Noi ne-am salvat, fiecare cum am putut. Dar ne-am salvat cu atît de multă forță, încît este greu să fii contestat. Sîntem însă prea pușini. Și cum putem găsi o metodă de a face și noi un fel de „mediatizare”? Dar nu în stilul inițiativ, de comunitate închisă, ci de *românitate deschisă*, de al treilea discurs? Trebuie să găsim o metodă de a o propaga, de a o insufla și de a o cultiva. Nu există carte scrisă de un tînăr, de doi, trei, patru ani încoace, care să dea semne de occidentalizare inteligentă, despre care să nu fi scris. A o vrea chiar să adun într-un volum tocmai astfel de cronici. Faptul că am scris cu atît de mult interes despre cărțile tale și despre alte cărți de acest gen... Uite, am aici un dosar întreg – vreau să termin însă cartea pe care am început-o, *Cenzură și libertate în România* (*Cenzura în România* este doar o scurtă *Schiță istorică introductivă*; Craiova, Aius, 2000) pentru a scoate la iveală fondul acesta european, liberal, democratic, prooccidental, laic, românesc, care pînă la 1864 a navigat subteran, numai prin corespondențe, prin manifeste, rapoarte consulare și de poliție, dosare de cenzură, prin părți de Constituții subversive. Leonte Radu e ieșean, nu? Oriunde ne

aflăm, ne izbim de ie^oeni! În 1804, la Ia^oi, au apărut o serie de pamflete care i-au îngrozit pe boierii moldoveni prin referințele la Revoluția franceză. Deci iată că noi facem parte, vrînd-nevrînd, dintr-o tradiție de „ie^oeni revoluționari moderni”, care sînt, în același timp, și români, și europeni. Avem deci o dublă identitate și trebuie să găsim o metodă de a o apăra și propaga, pentru a o trezi și în spiritul unor tineri care simt nevoia unui astfel de mesaj. Am fost recent la Sighet – acolo era foarte multă lume – și am văzut o serie întreagă de oameni, inclusiv tineri, receptivi la mesajul acesta. Nu este adevărat că întreg „fondul” românesc este contaminat de idei naționaliste. Într-adevăr, acest mesaj, al treilea discurs, e încă minoritar. Dar el există și are virtualități sigure de a se dezvolta.

Uite, de pildă, în Cluj este un tînăr foarte interesant, Doru Pop, apoi Ruxandra Cesereanu, bursieră *Fulbright*, care a scris o bună carte despre psihologia literaturii de rezistență, a amintirilor din pu^ocărie. Am scris cu plăcere despre ea, vorbesc și în calitate de martor ocular. Ea crede poate prea mult în mărturiile literaturizante ale acestor deșinuși politici. Însă există zeci de elemente valoroase în România. Cîndva, cînd te vei stabili, dacă te vei stabili – eu sînt acum la apusul activității, dar tu e^oti în plină forță – va trebui să continui și să animi aceste idei. Trebuie găsită o metodă – mă întreb cum? Făcută o societate, un club... Există deja un club de studii liberale, dar acela este cum este... E curios, dar eu am fost atacat cel mai violent de liberali. Un tînăr ideolog liberal m-a „desființat” brutal și vulgar. Nu am înțeles niciodată: de ce? de ce? Gîndim, doar, la fel. De unde rezultă că în România idiosincraziile personale sînt mult mai puternice decît ideile, decît adeziunile ideologice. E^oti simpatic, nu e^oti simpatic – asta este totul. Trăim într-o țară de un personalism acut, plină pînă la sufocare de subiectivism, în care ideile nu au un mare prestigiu. Dacă cel care le exprimă nu este simpatic și monden, nu este și sociabil, nu este și telegenic, curtenitor, el nu are nici o șansă. Repet, conu' Alecu are succes fiindcă răspunde la toate apelurile, la toate solicitările, iar eu nu știu cum să mă sustrag. Aici este drama; fiindcă nu poți în același timp să faci lucrări de sinteză, să ai și prezență mondenă, să fii și publicist, să fii și autor de lucrări de referință. Trăiesc deci această dilemă destul de dificilă, dar sper să supraviețuiesc. Sînt încă sănătos. Însă este clar că, prin forța lucrurilor (intervine și „ceva” biologic), sfîrșitul se apropie.

Deci cam acestea ar fi condițiile în care un al treilea discurs în România ar fi și este necesar; nici autohtoniști, nașionaliști, trogloditi, etniciști și așa mai departe, nici imitatori, discipoli eterni ai oricărui profesoraș francez venit aici în *service civil*.

Sorin Antohi: Originile intelectuale ale mai multor francezi care ne vizitează sînt de stînga. Într-un fel, e mișcătoare afecțiunea pe care unii o nutresc acestei culturi și acestui popor. De pildă, Claude Karnoouh își petrece mare parte din viață la Cluj și în Maramureș, deci e vorba de o afecțiune reală, care s-a probat prin viețuirea îndelungată în mijlocul românilor. Numai că el vine în România și cu un program social, ideologic, cultural, politic neîmplinit în Franța, care se răsfrînge uneori asupra temelor românești, nu întotdeauna potrivite acestui tip de analiză, lipsite de o bibliografie de stînga credibilă. Eu m-aș fi bucurat dacă în România ar fi apărut după 1989 și o cultură marxistă veritabilă, o cultură de stînga în general. Mi-ar plăcea să trăiesc într-o țară sau, mă rog, mi-ar plăcea să fiu legat de o țară – nu trăiesc tot timpul aici, dar sînt legat foarte adînc de România – în care toate punctele de vedere s-ar putea exprima la vîrf, prin oameni inteligenți, liberi, capabili de dialog și de respect reciproc. Mi-ar plăcea să văd că în spectrul cultural și ideologic românesc se manifestă cam toate tipurile de discurs. Aș fi, bineînțeles, de partea unui discurs liberal, prooccidental, care ar fi în același timp un discurs al demnității nașionale și al rașionii de stat românești. Un asemenea discurs ar avea o parte din programul politic al Mișcării *Risorgimento*; pe de altă parte ar avea ceva din lecțiile, revelațiile, deziluziile, dramele, traumele istorice care au intervenit de la *Risorgimento* și pînă acum, ceea ce m-ar ajuta să văd cu un ochi destul de critic și de sceptic exaltarea renașterii nașionale. Aș considera-o necesară, în continuare, dar aș amenda-o în sensul că nu aș lăsa-o să ajungă pînă la delirul etnicist și ovin. Stridența unor personalități ca dumneavoastră în contextul românesc provine în primul rînd din faptul că alte discursuri critice sînt aproape absente. Dacă vine cineva, în spiritul cel mai pozitiv și cel mai constructiv și pune problemele într-o manieră critică, toată atitudinea lui este complet disonantă față de atitudinea de auto-felicitare continuă în care s-au obișnuit să trăiască românii. Un asemenea corp străin deranjează. Eu am trăit, de altfel, pe propria-mi piele inapetența românească la spiritul critic și acest refuz general de a auzi pe cineva care formulează obiecții, uneori de bun simț, alteori bazate pe competență, pe o expertiză (pe care alții nu le au).

Adrian Marino: Problema este extrem de interesantă, o vom relua atunci când vom discuta despre condițiile, structurile și viitorul culturii române. Este într-adevăr încă un aspect fundamental: cultura română actuală nu a dat, practic, mai nimic ideologic. Te-ai fi așteptat, practic, ca după o perioadă de marxism să avem o critică anti-marxistă. Nu există însă așa ceva! Eu am făcut câteva critici anti-marxiste literare, în *Biografia ideii de literatură*; singura persoană care a observat a fost doamna Monica Spiridon, care a menționat că este singura atitudine critică împotriva marxismului literar. Dar marxismul literar este numai un aspect destul de unilateral și marginal al marxismului fundamental a cărui victimă am fost.

Dar, *à propos* de francezii care se ocupă de cultura română, ce părere ai despre doamna Catherine Durandin? Ai citit *Istoria românilor*? Nu ai impresia că, deși ea are de multe ori dreptate, nu-și prea iubește obiectul de studiu?

Sorin Antohi: Pentru mine, acest lucru nu este chiar atât de important. Dar Catherine Durandin, obiectivă în cărțile sale savante despre noi, își arată fascinația (poate chiar afecțiunea) în romanele și evocările cu subiect românesc. Cred însă că mare parte dintre specialiștii străini care au ajuns să scrie despre România nu au ajuns și să înțeleagă foarte bine terenul pe care îl discută. De ce s-a întâmplat așa? Fiindcă, pur și simplu, e foarte greu să înțelegi o cultură, chiar și atunci când îi cunoști foarte bine limba, pentru că așa-zisa „intimitate culturală”, despre care vorbește și antropologul Michael Herzfeld, se obține foarte greu. E ultimul lucru pe care îl poate învăța cineva. Înveți limba, dar ca să ajungi să spargi codul acela, ultimul secret, intimitatea unei culturi, e nevoie de un efort extraordinar.

Adrian Marino: Cunoști cărțile lui Keith Hitchens? Am impresia că el s-a apropiat mai mult decât Catherine Durandin de spiritul nostru (cel puțin ardelenesc), de istoria României.

Sorin Antohi: Cred că Hitchens a avut o misiune relativ mai ușoară, deoarece ambiția lui a fost să ofere o sinteză narativă, echilibrată și aproape exhaustivă, a peste două secole de istorie românească. Cele două cărți apărute la Oxford University Press și traduse la Humanitas, care acoperă perioada dintre 1774 și 1947, reprezintă cea mai bună tratare într-o narațiune sintetică a istoriei moderne românești. Această sinteză a fost pregătită de seria monografiilor sale dedicate altor subiecte, cum ar fi *Ortodoxie și naționalitate* și altele. Cărțile lui Hitchens vin să

umple un gol în literatura de specialitate pe plan internațional, unde, după sinteza lui H. Seton-Watson, nu mai era nimic. Deci Hitchins vine după vreo 60 de ani de tăcere pe plan internațional despre România – la nivelul sintezei. Prin urmare, programul intelectual al profesorului american este oarecum didactic: el caută să dea un solid punct de plecare celor care vor să studieze istoria românească. Catherine Durandin a abordat într-o manieră mai polemică, mai ideologică toată chestiunea românească: are *parti pris*-uri, judecăți și opinii personale, care se leagă de o anumită lectură pe care autoarea o face momentului 1848 și perioadei de imediat după.

Adrian Marino: Eu sînt dispus să „iert” doamnei Durandin evidenta antipatie pe care o are față de obiectul său de studiu, fiindcă a făcut o afirmație fundamentală, la care subscriu integral și cred că subscrii și tu: *în România, revoluția de la 1848 nu e terminată nici astăzi*. Și are perfectă dreptate.

Sorin Antohi: Întocmai. Repet, lucrările doamnei Durandin propun o viziune polemică asupra istoriei românești. Nu cred că își antipatizează obiectul de studiu, pentru că ea, cum spuneam mai înainte, a scris pînă și romane cu acțiunea în România, deci e capabilă de empatie. Nu știu în ce măsură însă repulsia față de perioada ceaușistă nu se transferă și asupra altor perioade din istoria noastră.

Adrian Marino: E foarte probabil. Uite, să-ți dau un exemplu în sprijinul afirmației că revoluția de la 1848 nu s-a sfîrșit. Printre *Dorințele partidei naționale în Moldova* figura și o lege: legea responsabilității ministeriale. Nici astăzi nu a fost aplicată! Ceea ce cerea Kogălniceanu la 1848, nici astăzi nu avem! Deci Catherine Durandin are dreptate cînd spune că Revoluția de la 1848 nu este terminată în România. Și eu, care mă consider neopaștist, îi dau dreptate, căutînd, pe cît posibil, să umplu aceste goluri și să dovedesc că putem fi creatori în spirit paștist. Mi-a rămas în minte o propoziție memorabilă a lui Bălcescu: *să ne apucăm să ne construim o țară...* Noi nu avem încă o țară construită. Sîntem încă o țară improvizată, o țară încropită. Totul, la noi, este grăbit, fușerit, cu documente despre care ministerele nu au habar, miniștri din același cabinet care se contrazic public; se decorează torționarul de la Sighet ș.a.m.d. Sînt chestiuni care țin de specificul național. Noi nu avem încă o țară organizată, cu cadre serioase, de înaltă competență. Vreau să

ne construim efectiv o țară! Serios, metodic, pe baze solide. Deci, în acest sens, sînt „pa^optist” (sau „neopa^optist”). În sensul lui Bălcescu. Nu o țară *pseudo*...

Sorin Antohi: Revenind la problema străinilor care scriu despre România: ei sînt, pentru cei mai lucizi dintre români, parteneri inestimabili, tocmai în această activitate de construcție a unui al treilea discurs. Noi luptăm cu o serie întreagă de ambiguități și de efecte ale dublei noastre socializări. Cei mai buni dintre noi sîntem socializați dublu, pe de o parte în valorile și ideile Occidentului și, pe de altă parte, în valorile și ideile ba^otinei. Încercăm să rezolvăm această cvadratură a cercului; este o situație, într-adevăr, tragică: sîntem sfîrșiți între cele două lumi. Eu am ajuns să trăiesc strict topografic sfîrșirea respectivă: nu pot să mă hotărîsc dacă mă stabilesc definitiv în străintate sau rămîn definitiv în România. În această pendulare, în acest vagabondaj rezum tensiunea extraordinară între ambiția de a rămîne pe loc pentru a construi și dorința de a fugi către o lume mai bună. Deci cred că sînt bine plasat ca să înțeleg această dihotomie intelectuală și existențială. Dumneavoastră, prin experiența dublă, occidentală și românească, sînteți la fel de bine plasat. Pe de o parte, mo^otenirea de familie (nucleul veritabil al patriotismului), care aproape te obligă să stai pe loc și să construiești o țară; pe de altă parte, exasperarea în fața situației locale, extraordinara neînțelegere de care ești înconjurat din toate părțile și, în sfîrșit, lehamitea și dorința de a-ți atinge pelerile individuale. Occidentalii au și ei o poziție ambiguă față de noi sau sînt, în mod structural, plasați într-o poziție ambiguă. Iată de ce identitatea românească, văzută din Occident, nu este nici suficient de diferită de cea occidentală – vorbesc despre istoria românească modernă – ca să fie complet alterizată, cum este, de pildă, istoria Sudanului sau a Orientului Apropiat. Pînă la un punct, chiar istoria Rusiei. Dar nu este nici suficient de apropiată de Occident pentru a fi confundată cu un fragment al Occidentului. Prin urmare, cel care se apropie de România are, de regulă, două opțiuni. Prima este să alterizeze și mai mult România, să o exotizeze și mai mult și să o trateze într-o manieră etnografică, cu superioritate, eventual cu o simpatie paternalistă, pentru a vedea în noi ceea ce avem mai ireductibil diferit, într-o manieră orientalistă. A doua – să ne reducă total dimensiunea diferită și să ne anexeze într-un fel la identitatea occidentală. Ambele alegeri sînt greșite. ^ai cea care ne transformă orientalist într-un fel de barbari europeni anacronici, și cea care

încearcă să ne confunde cu occidentalii, confundînd lumea elitelor noastre occidentalizate cu ansamblul țăării. Or, la întîlnirea dintre aceste seturi de ambiguități, apare tragismul condiției noastre de dublu socializați, în Est și în Vest; un tragism existențial și epistemologic, pentru că, în fond, nu ne putem hotărî, trebuie să pendulăm, să încercăm o sinteză în cazurile cele mai fericite. La intersecția acestor forme de ambiguitate se poate naște însă cel de *al treilea discurs*. Printr-un dialog susținut între unii și alții.

Adrian Marino: Bine, aceasta este concluzia generației noastre. Dar să ne amintim de *Bucarest*, cartea lui Paul Morand. Acolo este clar portretizată o colonie franceză. Să mai amintim un caz, destul de puțin citat, cînd Keyserling face un voiaj în România și Ion Pillat este însoțitorul lui. Ce a învățat Keyserling despre România? Că este destinată să reînvie tradiția Bizanțului. Asta i-a băgat în cap Ion Pillat. Probabil cu *Byzance après Byzance*, cartea lui N. Iorga, în mîină.

Sorin Antohi: Lucrul acesta s-a păstrat și în *Analiza spectrală a Europei*. E adevărat că aici avem eterna tensiune între ghidul local și vizitatorul străin neinformant. Keyserling nu știa practic nimic despre România, a nimerit aici și pe timp de iarnă, a văzut o Românie relativ izolată, un fel de anticameră a Rusiei. Eu văd în acest cuplu, informatorul sau ghidul local și călătorul străin, o figură eternă a contactului dintre Est și Vest, dintre cultura noastră și Occident. Același lucru s-a întîmplat și în cultura rusă, începînd cu secolul XVIII, cu marii călători, marchizul de Custine sau alții, și partenerii ruși care au mers pînă la a-i mistifica în legătură cu realitățile locale. În mod exemplar, Ceadaev a rămas ambiguu el însuși în raporturile sale cu călătorii francezi, între care și Custine.

Adrian Marino: Imaginează-ți că am cartea sa *La Russie en 1839*. Este foarte interesantă și discuția lui cu țarul absolut epocală. Apoi, marchizul enumeră meticolos cinurile. Ierarhizarea rigidă a societății țariste.

Sorin Antohi: Da, o întîlnire emblematică, contemporană și simetrică altei mari întîlniri, aceea dintre Tocqueville și democrația americană. Vă dau un alt exemplu preferat. În momentul în care Jules Michelet scria *Le Peuple*, a avut nevoie de un exemplu pedagogic pentru națiunea franceză, pe care o credea decăzută după elanul său de la 1789. Așa cade Michelet peste români. E un lucru pe care doamna Durandin l-a studiat într-o carte foarte interesantă, *Revolution à la française ou*

à la russe, în care arată cum, la un moment dat, studenții români aflați la Paris, din familiile cele mai bune, moldovene și valahe, ajung să fie informatorii lui, într-un fel chiar manipulatorii lui în ceea ce privește „ imaginea României”. Pentru că barbaria aceasta sănătoasă (vorba lui Eminescu : „sănătoasa barbarie”) a orientalului era necesară francezului pentru ca el să renască, să se revitalizeze.

Crezând într-o geografie simbolică tradițională, în care Nordul barbar este opus Sudului civilizat, Michelet ne plasează și pe noi în nord (vezi *Légendes démocratiques du nord*). Este foarte interesant că informatorii români l-au cam mistificat pe Michelet. I-au servit poveștile pe care voia să le audă, auto-exotizându-se, adică prezentându-se mai barbari și mai exotici decât erau. Ceea ce Michelet și aștepta. Din nou, întâlnim această tensiune între informatorul local și călătorul străin.

La Paul Morand, tensiunea e la fel evidentă. Într-adevăr, el întâlnește fel de fel de oameni, dar este capabil să facă și observații personale; vede tot felul de lucruri ca, de exemplu, aristocrații români zăcînd dimineața prin paturi, dîndu-și audiențele în pat etc. În cazul Ion Pillat-Keyserling, călătorul străin nu avea mare lucru despre noi și a fost la discreția primului om care i-a expus într-o manieră inteligibilă, chiar inteligentă – Ion Pillat era în stare să facă asta –, condiția României. Întîmplarea a făcut ca Ion Pillat să-i vorbească despre *Bizanț după Bizanț*, iar contele Keyserling să ne atribuie și el o misiune în Balcani. Totul coincide cu propria noastră ideologie din perioada interbelică, cînd credea toată lumea că misiunea noastră este să stăpînim Balcanii și să-i civilizăm. Doar Petre Pandrea – personaj bizar la rîndul lui – vorbea despre „helvetizarea României” și voia neutralitate.

Adrian Marino: În legătură cu românii de la Paris, mai există un caz de propagandă prin femei. Aștii foarte bine că a doua soție a lui Edgar Quinet era fiica lui Asachi. Ei bine, această Hermiona Asachi s-a dovedit o bună româncă în sensul că pe Quinet l-a orientat spre realitățile românești. Așii, mai mult decât atât, l-a făcut să scrie cîteva pagini despre așinci în care l-a comparat cu italianul Muratori, aștii foarte bine de ce, fiindcă cronică lui așinci a fost editată la noi în perioada respectivă. Dar nici propagandă prin femei nu am aștiut să facem suficient. Am avut multe românce cu o carieră senzațională în Occident. Bălcescu a fost vizitat de o Marie Cantacuzene care la un moment dat a fost muza sau, mă rog, amanta pictorului francez Chassériau. Apoi soția pictorului Puvis de Chavannes.

Specia românelor inteligente din Occident s-a perpetuat pînă la Elena Văcărescu și Marta Bibescu. Noi nu am jucat foarte bine, ca să mă exprim „cinic”, cartea femeilor româno-franceze celebre, fiindcă am avut destule.

Sorin Antohi: Interesant e și că în imaginarul literar francez *fin-de-siècle* imaginea amantului latin se construiește după un prototip moldo-valah – contele Vibesco.

Adrian Marino: Tot despre moldo-valahii de la Paris se povestește, anecdotă sau nu, că în cabinetul lui Thiers era foarte multă lume și un emigrant român voia să stea de vorbă cu el. N-avea nici un document, dar i-a venit ideea inspirată să adauge pe cartea de vizită: „moldo-valaque”. Și a fost primit imediat. Fiindcă Franța era interesată, pe atunci, de „les principautés danubiennes”. E foarte bine că Napoleon III a urmat o politică filo-română. Citind izvoarele epocii, călătoriile diplomatice ale lui Alecsandri, de pildă, rezultă că a avut nu una, ci trei întrevederi cu Napoleon. Dar cea mai savuroasă întâlnire și lecție de pragmatism politic, Alecsandri a primit-o de la Palmerston. Sîntem în perioada 1859, cînd dubla alegere a lui Cuza era pusă sub semnul întrebării și marile puteri ezitau să o recunoască. Alecsandri a fost trimis să convingă cancelariile occidentale să accepte dubla alegere a lui Cuza. Napoleon III a făcut doar un „gest”: un cadou tinerei armate moldo-valahe, 10.000 de puști. Alecsandri era foarte satisfăcut de această achiziție, dar la Londra lucrurile s-au „gripat”. De fapt, nu s-au „gripat”. La Londra, prim-ministru era Palmerston. El i-a spus că guvernul englez este unul de tip democratic, reprezentativ și că trebuie să țină seama de opinia publică internă. Guvernul, țara noastră nu erau pe atunci bine cunoscute, iar guvernul britanic, din motive de echilibru european, susținea interesele Turciei. Alecsandri a fost însă învățat cum să procedeze: să vină la Londra cu 60.000 de lire sterline aur, pentru... a cumpăra oratori și presa. Astfel va fi declanșat un curent de opinie favorabil Principatelor, iar Anglia, evident, va trebui să țină seama de el. A fost, cred, prima lecție de *lobby* politic făcută unui diplomat român. La Paris, lecția aceasta de pragmatism și de cinism politic a fost comentată foarte negativ. Barișii reacționează la fel, cu indignare. Nu o putea asimila, era un spirit mult prea etic.

Sorin Antohi: Ne întâlnim cu eterna problemă a imaginii României.

Adrian Marino: Evident, cum o întreprinem...

Sorin Antohi: „Eterna și fascinanta Românie”, versiune 1859.

Adrian Marino: Sînt lucruri foarte interesante, care arată că problemele se repetă, au o recurență.

Sorin Antohi: Sau, mai exact, problemele nu s-au rezolvat. E o recurență a problemelor nerezolvate, o recurență a eșecurilor, a lucrurilor care nu s-au făcut sau au fost făcute doar pe jumătate.

Adrian Marino: E drama României; noi trebuie să luăm mereu de la capăt o problemă – nu o ducem la bun sfîrșit, istoria ne-a împiedicat mereu. Observație veche. Citim, de pildă, în „Cuvînt începător” al revistei *Literatura și arta românească* (1896-1910): „Noi românii am luat și luăm încă zilnic mai toate lucrurile de la capăt”. Tot secretul dezvoltării României viitoare este să avem o perioadă de liniște, de stabilitate, și mai ales de continuitate. Dar noi sîntem aici într-o zonă „gri”. Nu știm exact ce se va întîmpla, în ce zonă de influență vom cădea. Este foarte greu... Intelectualii ca noi, care cultivă *al treilea discurs*, riscă să fie mereu „sfîșiați” între cei doi poli.

Sorin Antohi: Dacă ne gîndim puțin la o genealogie a celui de-al treilea discurs – în România toată lumea își inventează genealogii –, la ce anume ne-am mai putea referi? Există alți români care au scris în spiritul acesta? Ce părere aveți? Au fost oameni care, fără să îl numească al treilea discurs, l-au produs, s-au comportat ca atare, au trăit între cele două lumi, au încercat să le lege?

Adrian Marino: Da, categoric da. Cred că pașoptiștii au fost, în primul rînd, din această specie și au și scris în repetate rînduri în acest sens. *Question économique des Principautés Danubiennes* a lui Bălcescu, de pildă, care e cea mai bună carte a sa, mult mai bună decît „poveștile” cu Mihai Viteazul. Este o carte strictă. Arată că unii români percepeau că este nevoie de o formulă de sinteză. Dar am mult mai multe referințe pe care le voi include în *Addenda*. Cum s-a și susținut, nici măcar junimiștii nu erau atît de conservatori pe cît păreau. Ei erau un fel de liberali mai prudenți, mai evolutivi, dar nu respingeau total Occidentul. Doreau doar ca totul să se petreacă gradual, progresiv.

Sorin Antohi: Achiunile lor practice, din politică, economie, educație demonstrează că aveau o pasiune evidentă pentru occidentalizare, numai că vedeau dezvoltarea într-o manieră mai organică.

Adrian Marino: Apoi, toți sînt de formație occidentală... și masonică. La Paris, cineva a publicat chiar actele lojei...

Sorin Antohi: Oamenii care s-au simțit bine în Occident s-au integrat bine, începînd cu generația 1848. Dacă cineva ar face analiza călătoriilor lui Vasile Alecsandri... G. Călinescu, în *Istoria* lui, în capitolul despre Alecsandri, a făcut lista: de la Londra la Paris, la Marsilia, la Constantinopol și înapoi, absolut permanent.

Adrian Marino: Pe urmă, mai erau Gibraltar, Alger, Maroc și aș mai departe. Era un călător extraordinar. Toți trăiau dublu. Erau și în România, și în Occident. Iată deci și niște practicieni ai celui de-al treilea discurs. Maiorescu a cultivat avocatura, care era profitabilă, pentru a putea cîntăga bani, iar în fiecare vară pleca în străinătate. Dădea telegrame: *rețineți camera, două paturi...*

Sorin Antohi: Nu făcea destui bani pentru a nu-și mai pune o socoteală foarte amănunțită în jurnalul său, pentru fiecare masă cumpărată, pentru fiecare fel de mîncare. O pedanterie, poate și o preocupare să-i ajungă banii din pungă pînă la capăt.

Adrian Marino: Da, dar e clar că Maiorescu, an de an, vară de vară pleca în străinătate și era preocupat de calitatea hotelurilor. Era un lucru foarte important pentru el.

Sorin Antohi: Să mai vedem, cine credeți că, în ultima sută de ani, a scris cam în acest spirit? Cine a mai folosit materiale românești și idei străine, cine le-a mai combinat, cine a mai încercat să facă sinteză, să meargă mai departe?

Adrian Marino: Cred că pot fi citate mai multe nume: Zeletin (în parte) și eternul nostru Lovinescu, care gîndea ca noi, în formule de sinteză. Dar și M. Ralea și Paul Zarifopol. Între forțele reacționare și forțele revoluționare, el a încercat o formulă de sinteză. Este absolut limpede. Deci noi nu sîntem chiar aș de aerieni, avem în spate o anumită tradiție, care nu este deloc pusă în valoare. Faptul că peisajul ideologic românesc actual a fost ocupat de mitul Păltini^o mă nemulțumește. Nu fiindcă e Păltini^o, unde am fost și eu, ci pentru că este un mit care obnubilează o întreagă tradiție românească existentă. Care șterge cu buretele aproape două secole și jumătate de cultură românească. Care pretinde că noi am intrat în Europa numai prin „generația Nae”.

Sorin Antohi: Bine, dar „mitul Păltini^o” este o etichetă prea generală, poate și uor nedreaptă; mai curînd, mitul Păltini^o este ceea ce a devenit

el în mîna unor emuli întîrziăși, epigoni, care din diverse motive au supralicitat și au redus toată acea experiență spirituală la programul său autohtonizant și izolacionist. Am scris critic despre toate astea, dar trebuie să distingem între ceea ce s-a întîmplat unic la Păltini^o și mitul ulterior.

Adrian Marino: Revenind la al treilea discurs, cred că Zeletin merită citat și pentru o observație foarte critică pe care o face la adresa Partidului Liberal, care explică în bună parte carența ideologică actuală. La un moment dat, el spune că Partidul Liberal, după ce a luat puterea, a fost preocupat să-și aplice programul, dar nu a mai fost preocupat să se justifice și teoretic. Deci tensiunea ideologică a scăzut. Despre liberalism s-a vorbit foarte bine în conferințele Institutului Social al lui Gusti, dar oarecum amalgamat cu conservatorismul, cu țăranismul etc. Ei bine, nu este același lucru. Cînd intră pe mîna unui for academic, ideile liberale își pierd din acuitate și devin materie de studiu, la egalitate cu poporanismul, cu socialismul etc. Liberalismul e ceva mai mult. Ați foarte bine că, dacă nu erau Gusti și conferințele sale la Institutul Social Român, aproape că nu se mai vorbea despre liberalism în România. Iar Zeletin, cu neo-liberalismul său – un fel de a vorbi – ...acolo e mai mult socialism decît liberalism...

Sorin Antohi: Zeletin, Lovinescu. Care ar fi al treilea, pentru că spuneai că ar exista trei „moderni”?

Adrian Marino: M-am gîndit foarte mult la o carte uitată și contestată a lui Drăghicescu, *Din psihologia poporului român*. Acolo sînt foarte multe observații critice și comparații cu Occidentul, punînd în paralel defectele poporului român cu valorile occidentale corespondente. Cartea a rămas practic nediscutată – o carte care a deranjat foarte multă lume. Ai în felul acesta, uite, noi trebuie să umblăm cu foarte mare atenție prin bibliografie, pentru a ne găsi precursorii. Ei există însă din plin. Nu trebuie să-i uităm și urmează doar să-i continuăm cu puterile noastre. Însuși faptul că doi intelectuali români discută acum despre această problemă, sfidînd preocupările mărunte și privind critic în jur, arată că problema are vitalitatea sa. Că ne spune ceva esențial și că prin experiențele noastre intelectuale și sociale diferite noi am ajuns la concluzii convergente. Trebuie să recunoști că este un moment simbolic, un moment rar în cultura română: doi oameni să fie de acord fără să se fi pus de acord. Nu e chiar banal. Asta nu înseamnă că trebuie să ne

umflăm în pene și să ne dăm mari aere de ideologi. Dar sîntem într-o fază de construcție ideologică modernă (mai ales după 1989), cînd astfel de proiecte nu numai că devin posibile, dar devin și imperios necesare. Ai văzut acolo, în prefața la *Cenzura în România*, că am schișat un grup de ideologi români (cu unele mici omisiuni, regretabile) ce gîndesc ca noi sau care sînt, în orice caz, mai apropiați de această formulă decît de celelalte. Nu sînt nici nașionaliști, nici hipercosmopoliți; sînt și oameni dintre cele două războaie. Cred că sîntem pe calea cea bună. Putem considera capitolul încheiat în linii mari. Vine capitolul despre relațiile cu străinătatea – intrăm în unele detalii – și pe urmă discutăm și problema culturii române, și a societății și politicii românești. Ne apropiem deci vertiginos de actualitate. Devenim tot mai polemici, mai iritanți, mai incisivi și mai actuali. Trebuie deci să ne așteptăm și la reacții „dure”. Dar avem și... oarecare „antrenament”.

Să mai semnalăm încă un aspect al evoluției mele sufletești, intelectuale, culturale, de după 1989. Relațiile cu străinătatea s-au modificat într-o bună măsură. Și trebuie arătat acest lucru, dar nu într-un sens polemic. Atitudinea mea față de străinătate și față de Occident rămîne incontestabil pozitivă. Însă relațiile cu unele personaje, cu unele personalități occidentale, au slăbit și voi spune imediat și de ce. Noi am discutat ieri despre un anumit complex al intelectualului român în străinătate care, avînd anumite eșecuri acolo, se întoarce împotriva Occidentului și devine polemic împotriva lui. Nici vorbă, în cazul meu, de așa ceva. Însă cîteva cazuri punctuale – și ele sînt semnificative pentru evoluția culturii românești actuale – merită subliniate. „Decepția” mea (deși nu aș folosi chiar acest termen) pleacă, în primul rînd, de la atitudinea comparatiștilor francezi. Atitudinea lor, pentru mine, a fost decepționantă pentru faptul că ei nu au înțeles demersul exact al unui comparatist român, care folosea literatura comparată ca un pretext de a ieși din izolare, din Gulag, de a stabili relații cu Occidentul, de a evada în lumea liberă. Ei, care erau total depolitizați sau stîngiști, nu percepeau deloc această semnificație și implicare ideologică a comparatismului. Nu-și ascund nici faptul că sînt complet dezgustat de stîngismul parizian sau, în general, occidental. Zeci și zeci de cărți, sute de articole, multe filme. *Une femme dans la tourmente*, cu zeci de drapele... roșii, revoluționare, agresive. Un consul francez... sprijinind insurgenți etc. Mai mult decît atît, eu, folosind ca emblema pe Étiemble, care era „bestia neagră” a comparatismului francez, mi-am atras și antipatia furibundă a unor comparatiști francezi; s-a ajuns

pînă acolo încît, la un congres de literatură comparată de la Tokyo, în '90, am fost apostrofat public de un domn, specializat doar în relații franco-ruse: cum îmi permit eu să fac a'a ceva? Uite, îmi permit, fiindcă *Étiemble* era, de fapt, o carte cu cheie. O am în fața mea și sumarul indică foarte limpede despre ce este vorba. Este o carte încă necunoscută în România, încă netradusă, pe care am scris-o direct în limba franceză, publicată în '82, ocolind cenzura. Îmi pun, a'a, o întrebare naivă, dacă vrei ironică, revenind asupra ei: cam cîți critici români scriau în '82, din proprie inițiativă, asumîndu-și mari riscuri, despre relațiile Est-Vest, într-o perioadă de blocaj, despre anti-naționalism, despre eurocentrism, contra imperialismului – cel din Est? Vorbeam despre internaționalism, cosmopolitism, universalism, despre relații, cooperare. Și, atențiune, un capitol exploziv, despre *comunicații libere*! Ei bine, nu am nici un motiv să-mi fie rușine de carte, dimpotrivă, cred că este o lucrare de pionerat, dar de *underground*. Un fel de carte-manifest, o carte cu cheie; *Étiemble* era pentru mine doar o emblemă a comparatismului, care dă atenție și literaturilor din Est, ca și literaturilor exotice. Eu îl foloseam oarecum ca „alibi” și pentru literatura franceză, și pentru literatura română, și pentru fantomaticul comitet românesc de literatură comparată. Cartea a avut un destin cu totul și cu totul particular, anecdotic, poate chiar bizar.

Recent, după reuniunea traducătorilor străini de literatură română m-am întîlnit cu Laurențiu Ulici, care mi-a spus următorul lucru: un vietnamez a citit versiunea japoneză a cărții mele și a „întrebat” de mine! Versiunea japoneză, făcută după versiunea franceză. Îți dai seama ce traseu sui-generis, original, exotic și neobișnuit: România – Franța – Japonia – Vietnam. Deci eu am în același timp sentimentul unei avangarde intelectuale, al pioneratului. Dar mă simt și puțin inhibat de faptul că în propria mea țară, în propria mea cultură, nu sînt cunoscut sub acest aspect și nu sînt foarte multe semne de interes pentru acest tip de comparatism, care are (sau avea cel puțin) un sens ideologic precis, de relații Est-Vest: cum puteam ieși din izolare prin acea formă de comparatistică tolerată de regim. Aș mai spune că această carte ar merita tradusă în limba română. Voi scoate capitolele cu *Étiemble* și voi selecta numai capitolele pur ideologice, unde se vede foarte clar atitudinea mea liberală, pro-europeană, împotriva cenzurii, împotriva impermeabilizării culturii românești. Cunoști foarte bine epoca. Am evocat-o sumar și în *Cenzura în România*. O voi dezvolta bineînțeles. Trebuie să aprofundez problema cu maximă seriozitate.

ai, à *propos* de parcurgerea izvoarelor, să-ți mai povestesc ceva. Nu are rost să plictisim lumea numai cu referințe savante. Sîntem încă sub imperiul „scandalului” provocat în 2000 de corespondența intimă inedită a Veronicăi Micle cu Mihai Eminescu, apărută la Polirom. Ei bine, mai există un text de scandal de acest gen în literatura română, foarte puțin cunoscut, păstrat în familie și publicat de Rădulescu-Motru, în 1943. Despre ce este vorba? Despre autobiografia lui Eufrosin Poteca, amintită. El este un pionier al liberalismului românesc – face elogiul presei libere, elogiul presei necenzurate – este un spirit liberal marginal important, care și-a sfîrșit zilele ca egumen, stareț al mînăstirii Motru, în Oltenia. Acolo, el s-a împrietenit cu stră-stră-străbunicul lui Rădulescu-Motru, căruia i-a lăsat manuscrisele sale. Printre ele se află și o autobiografie, mai exact povestea călătoriei lui la Buda, în 1823, cînd a plecat să-și editeze o carte, trecută prin cenzură. Această autobiografie a fost „secretă” aproape 150 de ani, tot din motive de discreție. Scrisa foarte bine în autobiografie, mult mai bine decît în cartea lui tipărită – avea un stil fluent, un stil vorbit, o limbă modernă, fiindcă oția precis că ceea ce scrisese nu poate fi publicat. Ei bine, el declară cu mare candoare că a avut două mari pasiuni în viața lui: cărțile și fetele. Și aproximativ o pagină întreagă din autobiografia sa vorbește, nici mai mult, nici mai puțin, decît despre... bordelurile din Pesta. Trebuie să recunoști că, la noi, este ceva original și autentic...

Sorin Antohi: Da, am scris și eu despre acest episod, într-un studiu despre utopismul românesc.

Adrian Marino: ...Avea deci sentimentul autenticității cu mult înaintea „colii” Eliade. Așa se explică faptul că autobiografia lui Eufrosin Poteca s-a păstrat din tată în fiu, pînă în 1943, cînd a apărut. Iată că avem și astfel de texte secrete, savuroase. Trebuie să recunosc că m-a amuzat și pe mine chestia aceasta. Făcînd un fel de analiză comparativă, cine își putea imagina așa ceva? Și mă mir că Editura Academiei Române nu acordă suficientă atenție și acestor texte. Au mai apărut: *Amintirile colonelului Lăcusteanu*, care sînt la fel de savuroase, ca și *Jurnalul* doctorului Ulieru. Sînt jurnale autentice de mare savoare, care arată adevăratul puls, adevărata sensibilitate românească la realitățile vieții, dincolo de orice convenție. Dar să revenim la străinii noștri și la comparații noștri.

Cînd am observat că acești domni comparațivi nu erau sensibili la aspectul ideologic pe care eu îl dădeam comparatismului românesc,

m-am înstrăinat oarecum, în sensul că nu am mai întreținut relații cu ei. Am fost, o bună perioadă, membru în „Comitetul Internațional de Literatură Comparată”, pe urmă, timp de opt ani, membru în comisia de redactare a lucrării, în multe volume, *Histoire Comparée des Littératures de Langues Européennes*, unde este inclus și volumul acela despre avangardă pe care l-am amintit și pe care l-ai văzut. În felul acesta, eu am ieșit, puțin câte puțin, dintr-o sferă de relații ce mă decepționase. Ei înțelegeau prin comparatism, de fapt, doar istoria relațiilor literare internaționale. Nu contest că aceste domenii sînt interesante. Dar pentru mine, în situația ideologică de constrîngere în care mă aflu, posibilitatea de a stabili relațiile cu Occidentul era infinit mai importantă. Ce să mai spun, m-a jenat puțin faptul că, prin contactele mele occidentale din ultimul timp, primeam indirect obiecții și despre slabul prestigiu al culturii și al civilizației românești în străinătate. De altfel, acest prestigiu negativ este vechi, semnalat încă din secolul al XVIII-lea. Ații foarte bine ce părere avea Hauterive despre boierii români, care stăteau tolnăniși toată ziua și nu făceau nimic și aia mai departe. Nu am avut aadar numai o presă favorabilă, ci mai curînd una negativă. În același timp, mi-am mai dat seama de un lucru, urmat de un proces de conștientizare foarte sever. Cum e posibil să cunoști bine Occidentul și să vezi Parisul, cartierele Parisului, arondismentul 6 al Parisului, dar să nu cunoști nimic despre țările din jur?

Sorin Antohi: Eu am numit acest vechi cusur intelectual românesc „Bovarism geo-cultural”: ne imaginăm vecini cu francezii, nu cu ungurii, bulgarii etc.

Adrian Marino: Astfel, după '89, nu am mai făcut călătorii în Occident – mi-am zis că trebuie neapărat să cunosc și țările din jur. Așa, în această stare de spirit, am făcut două călătorii în Turcia; trebuie să recunosc, extrem de instructive. Mi-am dat seama că nu putem pricepe mare lucru din civilizația românească fără a cunoaște, măcar în parte, Istanbulul și anumite centre tradiționale de decizie. Am stat o dimineață întreagă în Topkapı și m-am plimbat prin acel parc; am văzut și locul unde se înfinge steagul verde al Profetului. Mai era acolo și „Poarta plăcerilor”, se mai vedea și cazarma eunucilor albi, ca și haremurile. La fel, pavilionul unde viitorii sultani erau circumciși, cît și cîteva chiocuri de un rafinament arhitectonic extraordinar. Îmi aduc aminte de pavilionul, relativ mic, cu un rar simț al proporțiilor, pe care turcii l-au ridicat cînd au cucerit Bagdadul. Este splendid, interiorul, cu sofale și scaune de o mare finețe,

care îmi inducea o anumite stare contemplativă și meditativă, de relaxare. Oamenii aceștia aveau deci sensul trăirii vieții și mă întreb, încă o dată, de unde plecau deciziile. Trebuie să mai vizitez cazarma ienicerilor, pe aga ienicerilor... Eu nu știu, este istoric, e adevărat că noi eram obligați să dăm, în urma „capitulațiilor” și a tratatelor noastre cu Turcia, 500 de copii pe an pentru a fi crescuți în spirit musulman, ca ieniceri? La acea dată, ienicerii erau cea mai bună infanterie a Europei, de o disciplină și o tehnică militară net superioare celorlalte infanterii. Treptat, situația a decăzut. Au existat și revolte, iar ienicerii au fost desființați, în cele din urmă, la începutul secolului al XIX-lea.

Mi-am dat deci seama că nu trebuie să cunosc numai Occidentul, ci și Orientul. Am făcut o călătorie și în Grecia, la fel, deosebit de instructivă, din care am și amintiri bune, și mai puțin bune. Să nu uit totuși și o ultimă călătorie, în Israel, care mi-a dat mari satisfacții ideologice. O țară care se construiește febril, plecându-se, practic, de la zero. Este chiar programul „neopositivist”. Admirabil. La Atena există un fel de piață populară, Omonia, unde poți cumpăra aproape orice. Erau acolo și foarte multe chioșcuri de ziare; ceea ce m-a impresionat și chiar m-a demoralizat a fost însă că am văzut oase ziare poloneze și nici un ziar românesc, într-un oraș unde „colonia” românească este totuși numeroasă. Mi-am zis că noi, românii, nu știm să ne punem în valoare cultura, să ne difuzăm valorile. Nu știm să ne facem cunoscuți. Este o rădăcină fundamentală, fiindcă la noi totul este personalizat și, fatalmente, prin difuzarea în străinătate, anumite persoane ies în față, în timp ce altele rămân în umbră. Or, la noi, concurența este atât de personalizată și acerbă, încât lucrurile acestea sînt jugulate din fașă. Cu atât mai mult cu cît șansele de a fi cunoscut în străinătate sînt, în special, ale cărților care folosesc un limbaj ideologic imediat accesibil. Noi facem eroarea, inevitabilă într-un fel, de a miza mai ales pe poezie. Eu cred că șansa culturii române în Occident este doar eseul, studiul tehnic, studiul ideologic, studiul istoric și romanul. Fiindcă poezia nu e foarte citită în Occident. Îmi evoc o situație cunoscută: poezi mari francezi, la Gallimard, de pildă, au un tiraj aproape neverosimil, de 800 exemplare, la o piață francofonă virtuală de trei sute de milioane de oameni. Iar noi mizăm la infinit pe traduceri de poezie. Cîți le citesc? Poezia circula greu, prin traduceri mai mult sau mai puțin fericite, dintr-o limbă în alta.

Sorin Antohi: Aceste traduceri sînt gesturi reciproce de curtoazie și ospitalitate, de răsplătă pentru curtoazie și ospitalitate. Nu știm mai

nimic despre impactul lor real. Revenind la chestiunea contactelor cu străinătatea, eu cred că cele mai bune sînt cele individuale – ȳi dumneavoastră o ȳtiȳi foarte bine. Din nefericire, contactele instituȳionale cu străinătatea suferă ȳi după 1989. Filierile care promovează cultura română ȳn Occident sȳnt precare, lamentabile, prost orientate ȳi diletante. Am să vă dau exemple: primeȳti la un moment dat pe masă, ȳn Vest, fie că eȳti occidental, fie că eȳti român care trăieȳte temporar ȳn străinătate, un obiect pe care scrie *The Golden Bough* cu litere aurite; nu prea ȳtii ce să faci cu el, realizezi că ar putea fi o tipăritură, ȳl apuci din toate părȳile ȳi pȳnă la urmă reuȳeȳti să-l deschizi (pentru că are un mod contraintuitiv de ȳnchidere ȳi deschidere). Descoperi că e vorba de un fel de antologie, vag periodică. Nu ȳnȳelegi prea repede cine o editează, cȳnd ȳi ȳn ce condiȳii; acest nume te duce cu mintea direct la J.G. Frazer ȳi ȳn nici un caz la Romȳnia. Apoi, vezi un fel de *bric-à-brac* de traduceri ȳntr-o engleză de cele mai multe ori aproximativă, cu destule contrasensuri ȳi confuzia ta creȳte. Dacă eȳti iniȳiat ȳn arcele relaȳiilor literare de la Bucureȳti, ȳnȳelegi principiile de selecȳie; ghiceȳti cum a ajuns X să fie tradus acolo. Dacă eȳti la primele contacte cu Romȳnia, crezi că aȳa arată cultura română: cam delirant, dacă descoperi panseurile lui Caius Traian Dragomir...

Al doilea tip de propagandă culturală ȳn străinătate se face prin *Romanian Review*, care apare acum cu totul sporadic, sau prin volume, scoase ȳn limbi străine de Fundaȳia Culturală Română – acestea din urmă sȳnt selectate ȳi realizate mai profesional; problema lor rămȳne difuzarea. Dar am vȳzut o selecȳie de gȳnditori romȳni *Romanian Philosophers*, un volumăȳ scos de Direcȳia Publicaȳiilor Romȳneȳti pentru Străinătate, tradus acceptabil, ȳnsă cu criterii de selecȳie enigmatice, lipsit de introduceri inteligente ȳn operele autorilor antologaȳi, fȳră o introducere generală bună. De la Nae Ionescu la D.D. Roȳca, de la Gabriel Liiceanu la Patapievici, străinului i se oferă de toate, dar ȳntregul rezultat este un eȳec: o nedumerire, cel mult o ridicare din umeri ȳnsoȳită de gestul natural de a trimite acest volum la reciclare.

Adrian Marino: Eu am urmat o cale diametral opusă, cu altfel de rezultate ȳi cu altfel de concluzii. ȳn primul rȳnd, m-am bazat pe relaȳii strict individuale. Nu am mizat deloc pe selecȳiile oficiale, nu am beneficiat de nici un sprijin oficial. Totul s-a sprijinit pe fundalul acestui „Comitet Internaȳional de Literatură Comparată”, prin faptul că eu ofeream texte de circulaȳie virtual universală, cum este *Étiemble ou le Comparatisme*

militant. Dar mai sînt și altele, de exemplu, o istorie a esteticii avangardei europene – netradusă, nici ea, în limba română – sau *Comparatisme et théorie de la littérature* (Paris, P.U.F., 1988), recent tradusă la Polirom. Mai sînt și colaborări la unele antologii. A apărut la P.U.F. un *Précis de littérature européenne*. Fără îndoială ai văzut-o. Acolo am un capitol despre istoria ideii de literatură europeană. Am publicat și într-o antologie italiană (titlul nu este lipsit de semnificație: *Il mito della letteratura europea*, a cura di Franca Sinopoli, Roma, Maltremi, 1999), într-o antologie spaniolă și a o a mai departe. Am deci o stare ambiguă de satisfacție și de regret infinit pentru că rămîn un caz singular, care aproape nu a avut imitatori. Trebuie s-o spun și chiar s-o repet, cu riscul de a părea unora „infatuat”, deși este vorba despre o referință pur bibliografică, că sînt cel mai tradus critic român în străinătate. 12 volume traduse în limbi străine, dintre care opt editate în străinătate, pe baze strict editoriale. Nu au fost finanțate nici de Ministerul Culturii, nici de Fundația Soros, nici de Ministerul Culturii francez. S-au selectat singure. Ei bine, această experiență mi-a dat o anumită certitudine că drumul meu este cel bun și necesar. Dar, în același timp, și cel mai dificil. Fiindcă eu înaintam pe un teren total virgin, aveam toate dificultățile pionieratului. E explicabil, într-un fel, de ce marii critici români nu s-au ocupat de a o a ceva, că nu există o carte a lor editată în străinătate, pe baze editoriale. Unii poate meritau. ^ași un obscur, un marginal, un om care este în orice caz în afara sistemului cultural și academic actual, nerecunoscut oficial, poate să aibă astfel de rezultate.

În privința aceasta, sînt mulțumit și, în același timp, profund nemulțumit și dezamăgit, fiind convins că în cultura română sînt și alte forțe care pot publica în Occident. Tu ești una dintre ele și ai și făcut-o. Ai publicat o carte în franceză, acum publici mai multe studii în engleză. Deci există posibilități evidente de afirmare internațională, dar iarăși, să fim lucizi, cîți autori ca aceștia există în România? O mîna de oameni. Sîntem încă pionieri, priviți ca niște personaje curioase, exotice, interesante, admirate, la limită, cu colțul gurii, care însă nu ne încadrăm în schemele culturii actuale. Aici este marea mea tristețe. Aceste prezențe românești și această dublă identitate, româno-europeană, precum și acest al treilea discurs nu sînt încă validate, acceptate și transformate în ideal cultural colectiv. Aici trebuie să tindem spre a ne afirma o identitate, în aceeași limbă românească, dar fără complexe. Să putem critica orice scriitor străin (comparatist sau nu), ceea eu am și făcut adeseori. Dar

asta nu înseamnă că trebuie să rupem legăturile cu ei; vâd cu satisfacție că s-a înființat chiar și o „Societate Română de Literatură Comparată”, care funcționează cu statut particular. O bună inițiativă. Preoedinte de onoare este Paul Cornea, secretar activ doamna Monica Spiridon, persoane competente; iar eu am fost proclamat a^oa, ca un fel de simbol, „preoedinte de onoare”. Vezi și un recent *Festschrift* notabil: *Cercetarea literară azi. Studii dedicate profesorului Paul Cornea* (Iași, Polirom, 2000). Această „Societate Română de Literatură Comparată” menține legăturile academice și suplinește pe căi particulare ceea ce ar fi trebuit să facă oficialitățile române, care nu fac nimic. Este drama culturii române, care întreține a^oa-zise servicii culturale externe. Dar care, din cauza originilor sociale – despre ele am mai vorbit –, a lipsei de cunoștințe, de informații și de tradiții, precum și datorită mentalității din perioada ceaușistă (când legăturile cu Occidentul nu erau deloc cultivate), sînt cvasinule.

Deci un capitol în același timp exaltant și deprimant. Mi-l asum. Spre sfîrșitul vieții, constat că există premise – stau de vorbă cu o persoană ce continuă cu succes în același sens – și am toate motivele să cred că va persevera. Dar nu sînt foarte multe persoanele de acest tip. Fiindcă, încă o dată, cultura română, despre care vom discuta mai departe, are alte tendințe. Țansa publicațiilor noastre în străinătate nu este deloc mare. Mai sînt încă două aspecte, care și ele ar trebui odată și odată studiate. În perioada cînd eram în „Comitetul Internațional pentru Literatură Comparată” am întreținut o destul de vastă corespondență cu scriitori străini, pe care am depus-o integral la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj. Este un fond documentar unic în țară, despre care am mai amintit, cu tot felul de corespondenți legali și ilegali. Dosarele sînt atît de numeroase, încît se pot extrage din ele multe texte interesante. De pildă, corespondența mea cu Ioan Petru Culianu, care are două etape. Una, să zicem a^oa, din perioada bună a lui Mircea Eliade și o etapă mult mai delicată, din perioada cînd în străinătate începuse să se contureze o campanie anti-Eliade. În legătură cu trecutul său cu orientări legionare, totalitare. Din acest dosar, se vede surpriza, stupefactiva, uimirea sincer regretatului Culianu, care era pus să rezolve situații imposibile. Într-o primă scrisoare, mă întreabă „dumneata știu ceva despre activitatea lui Eliade din perioada '35-37?” „Dragă, nu știu nimic”, îi răspund. „Te rog să te interesezi”, revine. El îmi și trimite, ca documentare, două studii italiene, cu detalii, ale unui orientalist destul de cunoscut, Lanternari, care încearcă să demonteze trecutul legionaro-fascist al lui Eliade. De unde

a apărut totul? Când jurnalul lui Sebastian a ajuns în Israel, s-a declanșat o întreagă campanie, urmată de studiile respective. A insistat să mă documentez. Nu a fost simplu. Să nu ometem faptul că ne aflăm în perioada '82-'83, deci în plin ceaușism, în plină cenzură. Eu însă aveam un atu puternic. Eram totuși autorul primei cărți despre Eliade, aveam relații bune la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj și, după trei zile de demersuri, am izbutit pentru o dimineață să consult, de la *fondul secret*, colecția *Bunei Vestiri*. Cum eu nu puteam să fac față singur, am luat-o și pe soția mea și am început să controlăm colecția. Trebuie să spun, ca o anecdotă, că eram supravegheați permanent de un agent al Securității, care se făcea că citește ziarul, dar cu... găuri făcute în ziar! Aceasta era epoca, iar noi ne făceam că nu știm nimic. Am descoperit cu stupoare oapte articole de Eliade, printre care și faimosul text, care îi aparține în întregime, *De ce cred în biruința Mișcării Legionare?*, plus vreo patru articole net antisemite, în care protesta că teatrul boulevardier din București și din alte orașe este infestat cu piese evreiești. Am scos fișele acestea, i le-am comunicat lui Culiianu. Nu mai țin exact minte cum a reacționat, fiindcă pentru el, care este autorul primei cărți europene despre Eliade, publicată în Italia, se afla într-o situație jenantă, pus fiind în fața unor fapte evidente. Eliade a negat paternitatea celui articol, *De ce cred în biruința mișcării legionare?*. Cred însă că nu a fost un gest de prea mare curaj din partea sa.

Sorin Antohi: A fost și sub raport tactico-strategic o eroare, o nouă eroare. Dacă el ar fi făcut *mea culpa* și ar fi pus în balanță tot ceea ce a făcut el într-o viață și ceea ce a fost greșit în perioada tinereții, poate campania anti-Eliade s-ar fi stins. Tăcerea lui, încercarea de a escamota toată problematica foarte direct politică l-au făcut să piardă și să rămână pe termen lung o pradă foarte ușoară pentru vânătorii de antisemiți.

Adrian Marino: Da, la ora actuală, steaua lui Eliade în Occident pâlește tot mai mult.

Sorin Antohi: și opera lui savantă este tot mai puțin editată, tot mai puțin citată, folosită și predată.

Adrian Marino: Am povestit deja despre savanții francezi care au desființat volumul I din *Histoire des croyances et des idées religieuses*. Între timp, au apărut și alte studii contra. Eu sînt, în continuare, solidar cu enciclopedia, cu autorii de sinteze, dar sînt în total dezacord cu

ideologia lui Eliade ca militant politic. Din această cauză, pur și simplu am „sabotat” o traducere spaniolă a cărții mele și am refuzat, în șară, să reeditez *Hermeneutica lui Mircea Eliade*. Fiindcă a venit vorba despre această carte, trebuie să mai spun că am avut, din cauza sa, cele mai mari neplăceri ale vieții mele. Nu atât intelectuale, cât sociale, politice și, ca să spun direct cuvântul, securiste. Am intrat, fără voia mea, de bună credință – naivitatea intelectualului, evident – într-un joc ce mă depășea cu mult. Treptat, am reconstituit întreaga istorie a polemicii din jurul acestei cărți, care devenise un fel de obiect de campanie, de acuzație și de nadă – o să explic imediat în ce sens –, deși eu o scrisesem din cu totul alte rațiuni, care însă pur și simplu nu au interesat pe nimeni. Pe mine mă preocupa acest caz doar din două motive esențiale, care din de ideologia mea, de tendințele mele, de programul meu ideologic, la care nu renunș nici astăzi. Anume: voiam să sparg o blocadă, să recuperez un autor interzis: Eliade era un autor interzis sau cel mult tolerat, printr-o literatură inofensivă ideologic, fantastico-ficționalisto-exotică. Partea proastă a fost că eu am crezut, în naivitatea mea, că pot pune și bazele unui început de tradiție hermeneutică românească. Operația a eșuat. Cartea rezistă, nu a contestat-o nimeni. Oricum, este și prima din România, și prima din Franța. Dar, în șară, ea a avut un destin total neplăcut, din două rațiuni – am aflat mai târziu totul. Când a apărut cartea, ea a provocat o turbare, o furie nemaipomenită în cercurile vechilor ilegaliști; mi s-a povestit că Gogu Rădulescu s-a dus cu cartea mea și a trântit-o pe masă lui Ceaușescu spunând: „uite, cărți despre fasciști, în România!”. Evident, Ceaușescu a trebuit să o interzică. Dar de unde această furie a lui Gogu Rădulescu împotriva lui Eliade? Am aflat ceva mai târziu un episod din studenția lor. Gogu Rădulescu, de stînga, fusese bătut de câțiva legionari, iar Eliade, legionar, a aprobat acel pugilat, cu un comentariu dizgrațios și „folcloric”: „bine i-a făcut, ‘tu-i mama lui!’”. Îți dai seama că Gogu Rădulescu nu putea uita chestia asta. Omenește, îl înșeleg și pe el. Se dă deci ordin ca această carte să fie interzisă și începe o campanie de presă contra ei în *Scînteia*, în *România literară* (desființată de un critic autor de editoriale nesemnate, autor care și acum este foarte activ și ne dă lecții de democrație – nu mai scoatem textul de la naftalină, îl lăsăm acolo). Am fost „desființat” și în *Revista de filozofie* – aveau toate păcatele, eram anti-marxist, idealist, reacționar, cunoști foarte bine limbajul, și înghițeam acest lucru. Dar s-au produs și alte fapte imprevizibile. M-am convins încă o dată că istoria este plină de

imprevizibil: cine pretinde că face prognoze istorice este total în afara realității; dacă există o ȋtiinȃ în care nu cred, aceasta este futurologia. Nu cred deloc în futurologie, fiindcȃ futurologia nu a putut sȃ prevȃdȃ nici dispariȃia comunismului, nici atȃtea ȃi atȃtea evenimente ȃi fenomene istorice.

Sorin Antohi: Este ȃi celebra replicȃ a lui Karl Popper, din *The Poverty of Historicism*, unde el dezavueazȃ ȃi desfiinȃeazȃ pe baze logice, analitice, posibilitatea unei predicȃii. Ambiȃia predicȃiei i se pare lui Popper una dintre cele mai aberante pretenȃii ale ȃtiinȃelor sociale (anglo-americeane, mai ales). Din pȃcate, lecȃia acelei cȃrȃi a fost uitatȃ.

Adrian Marino: Absolut, am citit-o ȃi eu, ca ȃi *Societatea deschisȃ ȃi duȃmanii ei*. Revin acum asupra evenimentelor care m-au afectat, într-un mod atȃt plȃcut, cȃt ȃi neplȃcut.

S-a ȃntȃmplat ca la foarte scurt interval dupȃ apariȃia ediȃiei romȃneȃi sȃ aparȃ ȃi ediȃia francezȃ, la Gallimard, ceea ce a fost, pentru mine, salvator. Fiindcȃ nimic nu speria mai tare Securitatea ȃi organele romȃne de propagandȃ decȃt un scandal cu un autor romȃn interzis în ȃarȃ ȃi publicat în strȃinȃtate. Cȃnd a apȃrut, clandestin, la Seuil, cartea *La citȃ totale* (1980), autorul (C. Dumitrescu) a fost suit în primul avion ȃi expedit în strȃinȃtate. În Romȃnia ceauȃistȃ nu trebuiau sȃ existe scriitori interziȃi. Aȃa am scȃpat: editat la Gallimard, aveam un fel de „bilet de voie” de circulaȃie în Europa. În acelaȃi timp, lui Ceauȃescu ȃi intrase în cap cȃ meritȃ ȃi cȃ trebuie sȃ ia premiul Nobel pentru pace; avea deci nevoie de un *lobby* romȃnesc. Unul dintre pionierii virtuali ai acestui *lobby* romȃnesc (un *lobby* pe care, trebuie sȃ spun, Eliade nu îl dezavua în ȃntregime) era chiar... Eliade. Argumentul era cam acesta: „Uite, am permis sȃ aparȃ o carte despre dumneata în Romȃnia. Trebuie sȃ faci ȃi dumneata un gest analog, de compensȃie”. (Trecem peste faptul cȃ a fost trimis în acelaȃi scop la Paris ȃi Constantin Noica). Eu, publicȃnd aceastȃ carte la Paris, am devenit un fel de „bestie neagrȃ” pentru o parte dintre romȃnii de acolo: „A, îl recuperezi pe Eliade în contul regimului Ceauȃescu!”. ȃi atunci am ripostat: „De ce nu l-ȃi recuperat voi? Nu ȃi fȃcut puȃcȃrie, nu ȃi fost interziȃi mai bine de douȃzeci de ani, ȃi avut acces la surse de documentare, ȃi putut sta de vorbȃ cu autorul respectiv în modul cel mai direct posibil. De ce ȃi aȃteptat ca un obscur balcanic sȃ vinȃ ȃi sȃ facȃ acest lucru?”. Cum o ȃntorceam, cȃdeam prost. Nu a fost o poziȃie comodȃ. Cu atȃt mai mult cu cȃt pe capul meu ȃncepuserȃ sȃ vinȃ ȃi diverse „organe”, de la Ministerul de Externe, ce

în realitate camuflau alte servicii. Ele se interesau foarte aproape de problema Eliade, de toate legăturile mele cu Eliade, dar ^oi de legăturile lui Eliade cu alte persoane, emigranți ^oi a^oa mai departe.

Am avut o corespondență destul de întinsă cu Eliade, pe care, la un moment dat, exasperat, am vrut s-o dau pe foc. ^ai ghinionul sau împlinirea face să mă întâlnesc, într-un compartiment al trenului de București, cu Gabriel ^atrempe, directorul din anii '80 al Bibliotecii Academiei Române, pe care l-am întrebat dacă vrea să primească la cabinetul de manuscrise corespondența mea cu Eliade. „Da, cum să nu, imediat!” Instinctul meu arhivist, maniac-documentaristic, nu s-a îndurat să o dea pe foc. Am dorit totu^oi să mă eliberez de acel balast, care îmi stârnea cele mai mari aprehensiuni, amintiri neplăcute, ^oi mă transformase într-un element dubios. În ^opară eram într-un fel, în străinătate în alt fel. Înpelegi poziția aceasta ambiguă, de scriitor român ^oi european în acela^oi timp. În perioada aceea, ea era extrem, extrem de incomodă ^oi, sincer ^oși spun, mă mir cum am rezistat. Am rezistat, poate, ^oi printr-o filozofie stoică ^oi printr-o convingere fermă că aceasta este totu^oi adevărul, dar ^oi printr-o anumită rezistență naturală. Viața mea nu a fost comodă. Nu a^o vrea să o iau de la început cu amintirile despre exilul românesc (o parte a exilului, nu generalizez), care a blocat, sistematic, toate cărțile mele de la Paris – nu am fost atacat, trebuie să recunosc, fiindcă nu existau motive: nici urmă de ceaușism, de comunism, de marxism. Dar nu eram nici simpatic, fiindcă, pe de altă parte, aveam conștiința realizărilor mele. Nu înpelegeam să fac curte unor persoane cu care fusesem coleg de facultate, ne cunoșteam foarte bine, care însă n-au dat nimic echivalent. A face emisiuni este una, chiar emisiuni foarte importante din punct de vedere ideologic – ^oi le aduc tot omagiul meu sincer –, o operă critică este însă altceva.

Faptul că evoc acum situația tristă, ambiguă pe care am trăit-o este urmare, dacă vrei, ^oi a unui masochism memorialistic, fiindcă nu a fost deloc plăcut. Eram prins între ciocan ^oi nicovală, între două focuri. Devenisem un personaj dezarmat, dar – e o providență, dacă vrei –, nefiind angajat nicăieri, nu eram ^oantajabil sub raport profesional, nu puteam fi nici dat afară. Eram un personaj dubios, prin definiție, dar nu puteam fi nici strâns cu u^oa. Mi-am continuat deci mai departe activitatea, am publicat ^oi alte cărți în străinătate, mi-am spus că asta este calea de urmat. Cu atât mai mult cu cât credeam ideologic – ^oi aici era partea mea „tare” – că trebuie spartă blocada, cenzura, că trebuie să menținem legăturile cu Occidentul, cu orice preț. Prețul merita plătit. Unii l-au

plătit mai mult, alpii mai pușin. L-am plătit i eu în felul meu. Însă a meritat, fiindcă dacă se va face vreodată o istorie a relaiilor româno-occidentale din perioada respectivă, nu se va putea trece peste C.R.E.L., nu se va putea trece peste zeci i zeci de studii în limba francez i engleză, peste patru cri editate la Paris – să nu uit i de o antologie de proză românească publicat în Elveia. Sînt destule. Inclusiv un episod anecdotic de critic român piratat într-o ar balcanică – multe lucruri mi-a fi imaginat, dar să ajung i în situaia aceasta, nu: mi-au apărut recent două cri piratate în Iugoslavia (o carte i un capitol dintr-o antologie). Vezi, viața literară este plină de surprize: ea nu se reduce nici într-un caz, subliniez, nu se reduce la cteva redacii bucuretene. Uite, tu eti un autor român i internațional, în acelai timp. Poi fi evitat? Nu! Faci parte dintr-o grupare, dintr-o redacie bucuretean? Nu! Exiti? Exiti! Cazul meu este la fel. Se adună civa tipi din Bucureti i proclamă: „Uite, dăm premiul Nobel lui cutare”. Sînt unele convenii ale vieții literare care nu in seamă de nici o realitate, de nici un fel de raport de fore internaționale. Inevitabil, nu poi fi simpatic unor astfel de medii. De altfel, eu am părăsit „viața literară” cu oarecare dezinvoltură. i colocviile, mesele rotunde, „salioanele de carte”, psihologia „scriu dacă scriu” mi-au devenit dezgustătoare. (Cu ct eti mai „ascet” i izolat, cu att vine însă mai multă lume spre tine, cu solicitări i invitaii. De colaborări la periodice nici nu mai vorbesc.) Exemplul bun ce rezultă de aici este cel al iniiativei particulare, al relaiilor personale, al cărților romneti publicate la nivel internațional, în limbi străine, fără servituile ierarhiilor interne. Nu tiu prea bine ce face Fundaia Culturală Romn sau alte instituii oficiale din sfera culturii. Ele au ierarhiile lor, care se decid doar la Bucureti. Dincolo de Curtici, aproape că nu mai au nici un fel de penetraqie. Nici o circulaie. Sînt fenomene provinciale, locale, birocratizate în exces.

Sorin Antohi: Aceste instituii ignoră că un produs cultural nu trebuie doar fabricat, ci trebuie i distribuit pe filierele consacrate, care asigură o anumită recepție i o anumită influență. Dacă produsul nu intră pe asemenea filiere, rmne doar un gest frumos, care poate satisface pe un autor, pe civa birocrai i pe prietenii lor, dar nu mai mult.

Adrian Marino: Ce pot să spun? Editurile romneti nu sînt încă rodite în acest sens. Eu am dat editurii Dacia patru *copyright*-uri. O editură ct de ct „occidentalizată”, care ar fi vrut să intre în relațiile internaționale,

ar fi speculat acest lucru. Cărți ale editurii Dacia au fost publicate în franceză, în italiană, în americană; ar trebui să se facă o mică vitrină cu aceste cărți! Nu, aici intervine, cum să-i spun, „dificultatea” care m-a „mizantropizat”. Intervine concurența literară, invidia, și atunci mă întreb: „Pentru ce mă bat eu, în fond? Pentru cine lucrez”? Mă preocupă foarte serios gândul de a mă retrage din activitate, de a „ieși la pensie”. E un fel metaforic de a vorbi. Dar când văd că există atîta indiferență, atîta invidie și concurență, atîta brambureală în toată această activitate... Când oamenii competenți și care au dat rezultate nu sînt luați în serios, ci doar unii vagi poezi, traduși ba în suedeză, ba în flamandă, în diverse reviste (unele chiar studențești), mă „blalez” total. Nu este nimic polemic, discutăm o situație obiectivă pe baza unor date. Ei bine, cîtă vreme cultura română va rămîne în stadiul de provincialism, de personalizare, de grupări în jurul unor șefi de reviste și cenecluri din București... Mă gîndesc la un critic oficial inițial proletcultist, la moartea căruia s-a declarat un fel de doliu critic național. Sau la un altul care face la Paris critică românească. El vine și îmi spune: „Dragă, aș scrie despre cărțile tale, dar mă tem să nu se supere... X”. Ce poezi să mai spui? Totuși, nu dau acestui episod mai mult decît valoarea unei anecdote. Nu o iau în tragic, nu fac procese de intenție, nu mă plîng. Însă, încă o dată, sînt ferm convins, literatura română nu se face nici la Paris, nici la München, nici în Statele Unite, ci în România. Cu această tendință, pe care noi doi o manifestăm, de permanentă deschidere. Dar și cu o permanentă conștiință voluntară de egalitate, de concurență și de competiție. Din acest șoc cu străinătatea trebuie să rezulte o scînteie originală în limba română. Așa va progresa cultura noastră! Pînă atunci, mă lasă complet rece dacă ne consacră ori nu ne consacră X sau Y. Deși, trebuie să recunoaștem, trăim într-un univers relaționist, relațiile editoriale, publicitare joacă un mare rol. Dar rolul acesta este episodic. Pînă la urmă, nonvalorile, oricît ar fi ele de susținute prin manevre de culise și publicitate, cad. Modele pariziene cad, repet, cam din 20 în 25 de ani. Noi, în România, sîntem într-o continuă fază de experiment, de tatonare și de maturizare. Încercăm să facem ceva original prin această dublă sinteză. Îmi pare bine că stau de vorbă cu un om care a înțeles – și nu numai că a înțeles, ci și practică în mod efectiv acest sistem de relații, care face mai mult decît șapte direcții externe și zeci de sinecuriști.

Cam acestea ar fi, în linii mari, raporturile mele cu cercurile și publicațiile străine. Se poate vedea amploarea lor și prin numărul mare de

dosare care au intrat, reamintesc, în fondul documentar de la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj. Foarte multe dosare sînt încă deschise. Inclusiv... *dosarul Sorin Antohi*. Am o corespondență deosebit de interesantă, cum am mai spus, cu Matei Călinescu, dar și cu mulți alți scriitori români, prin care se poate urmări sfera de relații a unui scriitor, mai ales pînă în 1989. După aceea am cam întrerupt corespondența. Dar nu total.

Mai este însă un aspect, uman, pe care aș vrea să îl subliniez și care, pentru mine, a fost decepționant. Intelectualul francez este una, comparatistul francez este altă și *l'homme de la rue*, omul francez obișnuit, este cu totul și cu totul altceva. Omul francez, pe care l-am cunoscut în diverse ipostaze, m-a decepționat profund. El are, după opinia mea, două defecte fundamentale, pe care eu, personal, nu le pot asimila. Unul este ovinismul de fostă mare putere, al doilea este avariția. Despre avariție vorbește și Lovinescu, în *Memoriile* sale (I), în care povestește că Émile Faguet era atît de zgîrcit, încît răspundea rupînd foaia albă din scrisoarea pe care o primea. Étiemble era la fel. Deci nu sînt primul român care semnalează viciul avariției franceze. Apoi ovinismul: francezii se cred și astăzi la faza Rivarol: *Discours sur l'universalité de la langue française*! Să fim foarte lucizi. Piața virtuală franceză, intelectuală, nu depășește 300 de milioane. Pe cînd piața anglo-saxonă.... Mi-aduc aminte și de Alfieri, de *Misogallo*, de unii englezi etc.

Sorin Antohi: Da, francezii nu au înțeles că au pierdut la Waterloo, că apoi au pierdut războiul franco-prusac, două războaie mondiale și războiul din Indochina. Iar singurul lor război recent cîștigat militar a dus la o înfrîngere politică: Algeria. Dacă ei ar fi înțeles aceste chestiuni, atunci ambițiile lor de a regla afacerile internaționale și, în cazul nostru, de a avea un rol hegemonic în Europa Centrală și de Est nu ar exista. Din nefericire, ei încearcă să înlocuiască în ultimii ani iradierea naturală a înaltei culturi franceze printr-o propagandă culturală de nivel foarte jos, în care intră și *Les Fêtes de la Musique*, spectacole populiste, rizibile și deplasate, în care muzica franceză bună e înlocuită de o producție absolut jenantă, de genul *rap*-ului francofon.

Adrian Marino: Îmi pare foarte bine că ai atins această chestiune, fiindcă, de la Napoleon încoace, Franța a pierdut într-adevăr toate războaiele. De ce? Franța, prin războaiele duse de Napoleon, s-a devirilizat, și-a masacrat toată populația masculină tînă. Napoleon este un personaj

foarte interesant, dar de un cinism pe care eu nu îl pot asimila. Îmi aduc aminte că după o bătălie, parcă cea de la Leipzig, el a făcut reflecția următoare, când a observat un câmp întreg de cadavre. A spus această vorbă, pe care eu o detest: „Une nuit de Paris remplacera tout cela”. Dacă nu erau americanii, pierdeau războiul și în 1914. Îmi aduc aminte de mareșalul Foch, care a exprimat această situație: „Aștept tancurile engleze și pe americani!”. S-a ajuns apoi, în al doilea război mondial, la o cvasiarmată franceză, prin recrutarea soldaților francezi doar din trupele coloniale.

Sorin Antohi: Însă, militar vorbind, armata aceasta a avut un rol minim, a venit ca să culeagă laurii victoriei, după ce trebuia fusese făcută de aliați.

Adrian Marino: Absolut! Două divizii! Aceasta era toată armata gaullistă! Comandată de doi generali, foști „guvernatori” în colonii, dacă țin bine minte: Leclerc și Delatre de Tassigny.

Sorin Antohi: De fapt, acum asistăm – și cred că lucrul acesta nu va rămâne fără consecințe în ordine culturală, intelectuală, ideologică – și la un mare eșec al celei mai noi paradigme franceze (cu care au încercat să compenseze scăderea lor economică, culturală, politică, strategică), și anume modelul așezat al *devoir d'ingérence*. Adică „datoria de a interveni”, un principiu care a fost prima dată elaborat ca un fel de înlocuitor al intervenției diplomatice, politice și militare: o intervenție umanitară. Și nu este întâmplător că actualul comandant al administrației NATO în Kosovo, Bernard Kouchner, este fostul președinte al asociației *Médecins sans frontières*, un fel de braț diplomatico-umanitar al statului francez (devenit ministrul acțiunii umanitare în Franța și acum împins, în mod natural, spre o carieră internațională). Ideea este să se garanteze o anumită influență franceză chiar în absența capacității statului francez de a investi economic, de a fi prezent militar, de a acționa strategic. Dar cred că acest lucru, o dată cu Bernard Kouchner, va eșua lamentabil în Kosovo, iar francezii vor trebui să se gândească serios la altceva. Probabil la o alianță și mai strânsă cu Germania, așa cum s-a conturat după cel de-al doilea război mondial. Dar cu o Germanie tot mai sigură pe sine, care a depășit în mare măsură traumele hitlerismului și denazificării.

Adrian Marino: În jurul alianței franco-germane se grupează o nouă Europă, ca o (dorită de unii) contrapondere la puterea americană. Revenind

la francezi, încă o dată, pe mine m-a decepționat profund ȃi lipsa lor de interes real față de cultura română; de sensul comparatismului românesc nici nu mai vorbesc. Lor li se părea foarte natural ca toată lumea să facă comparatism după modelul francez, ceea ce nu este deloc obligatoriu ȃi, în acelaȃi timp, nu acceptau ca un tip din Est să vină să le dea lor „lecȃii”.⁴ȃi, mai ales, să facă elogiul unui comparatism excentric, gen Étiemble, cel din *Comparatisme Planétaire*.

Ce fel de cultură ne trebuie ?

Contra „maeștrilor”. Deziderate culturale. O experiență timpurie a intoleranței. Din nou despre francezul mediu • Grupurile inițiatice. „a coala” Noica. Compromis și colaborare în comunism • „Demascarea” foștilor deșinuși politici. Procesul comunismului • Din nou despre Ana Blandiana și Memorialul de la Sighet • Ideea de libertate în România. Tinerii și tradiția • Viața la Cluj • Proiecte de cărți • Evaluări și previziuni pesimiste • Preocupări ideologice după 1989 • Tinerii educați în străinătate și al treilea discurs • Cele mai bune edituri. Un apel către tinerii publiciști • Uniții și meritele lor istorice. Prima formă fără fond a culturii române

Adrian Marino: Revenind la românii noștri eterni: e foarte greu să vorbești despre tine la infinit, în gol, subliniindu-ți „meritele”, câte sînt, dacă sînt, pe care nimeni nu le recunoaște. Faptul că noi cădem de acord nu este suficient. De fapt, ceea ce aș vrea să subliniez este doar un caz pur simbolic, exemplar, dacă vrei „paradigmatic”, și nimic mai mult. O chestiune de „bibliografie” semnificativă. Avem însă de-a face cu un public românesc și există riscul de a „întra în gura lupului”.

Sorin Antohi: Pușin importă.

Adrian Marino: Într-adevăr, pușin importă. Ideile trebuie totuși să circule.

Sorin Antohi: De aceea vorbim, de aceea publicăm.

Adrian Marino: Da, vorba lui Baltasar Gracián, dintr-una din cărțile mele de căpățîi, *Oráculo Manual y Arte de la Prudencia* (& 130, pe care am citit-o în spaniolă înaintea altora): „un lucru care nu se vede e ca și cum n-ar fi”. Uite, tocmai am primit un număr de exemplare din *Cenzura în România*. Am trimis-o imediat și au apărut ecouri. Deci partida se joacă. Faptul că abia acum apare prima sinteză românească despre cenzură în România, chiar schematică – este, cum îți, o comandă engleză –

scrisă în aproximativ două luni. În cazul ce te privește, trebuie să faci un mic efort, chiar financiar. Ești un om foarte „tare” economic, mai „tare” decât mine. Trebuie să mai trimiți în două-trei puncte cartea franceză, inclusiv cartea engleză *Between Past and Future. The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*. Ne lovim însă de un alt handicap: criticii români nu prea citesc în engleză.

Sorin Antohi: Cei mai tineri citesc. Problema este să vrea să citească și să aibă timp.

Adrian Marino: Să vrea să citească, să scrie la rigoare, dar trebuie să mai îndeplinească încă două condiții: să găsească o revistă care să-i publice, iar ei, prin personalitatea lor, să spună ceva. Nu oricine poate să scrie despre orice, afirmând orice fel de judecăți. Trebuie, într-un fel, ca voi, cei din străinătate, să ne ajutați pe noi, care sîntem proeuropeni (ne sprijinim și noi, de altfel; eu cheltuiesc enorm cu corespondența). Am cititori și în Israel, sînt reprodus în *Minimum* și așa mai departe. O polemică a mea în România, care a atras atenția prin faptul că un domn, un cripto-legionar (nu-i mai dau numele), a implicat insultător asasinatul dr. Ursu. Aceasta a provocat o furie imensă în Israel și o campanie de presă. Imprudențele se plătesc. Eu nu contest intelectualitatea preopinentalui meu. Dar îi contest două lucruri: grosolănia limbajului – eu nu am folosit niciodată epitetul respective – și, în al doilea rînd, nu cred că idealul culturii române este cultura de tip inihiatic, de grup închis, de confrerie spirituală. Nu cred deloc în secte, loje, cuiburi, în orice formă de cultură de „grup”. și nici în... „apocrife” creștine. Doresc o cultură română mult mai diversificată, polivalentă, policentrică. O cultură română democratică, pluralistă, criticistă, laică și care să nu se orienteze după mesaje inihiatice ale unui „maestru spiritual”. M-am săturat de „maestri”. Nu numai de maestri spirituali, ci și de „maestri” în general, de *Führeri*, de Duci, de Căpitani, de Conducători. Vreau să trăiesc într-o societate liberă, fără aceste figuri care mi-au otrăvit tinerețea. Eu am trecut prin toate dictaturile românești, de la Carol al II-lea (eram pe atunci „străjer”) și pînă în prezent; și am experiențe concrete dintre cele mai negative.

O să te întreb: „De unde această pornire a lui Marino împotriva grupurilor inihiatice și ocultiste?”. Nu știu dacă am povestit următoarea întâmplare. Dacă am povestit, nu-i nimic, o mai repet, fiindcă trebuie să repet: o întâmplare din clasa a șasea de liceu, care m-a marcat pentru toată viața. Clasa era cvasilegionară, simpatizantă în orice caz. Preotul,

în mod evident, legionar. Sîntem la ora de religie 0i, la un moment dat, preotul întrebă: „Cine 0tie ce a scris Sfîntul Augustin?”. Tăcere mormîntală. Eu fac pe de0teptul, ca să spun a0a, ridic două degete 0i încep să spun: *Confesiuni, De civitate Dei, Solilocvii...* 0i atunci, preotul, în loc să mă laude, începe să 0ipe: „Vede0i, ateul 0sta 0tie, 0i voi nu 0ti0i!”. Ei, această agresare a unui adolescent – nu eram nici ateu, nici anti-ateu, aveam, totu0i, unele cuno0tin0e – mi s-a p0rut de o intoleran0ă 0i de o violen0ă incalificabile. Această agresiune spirituală împotriva unui adolescent mi s-a p0rut monstruoasă; am intuit atunci întreaga dimensiune a totalitarismului spiritual, astfel încît am rămas marcat pentru toată via0a. Vorbesc deci nu numai ideologic, ci 0i din experien0ă directă. Sînt pentru libertatea de con0tiin0ă, am dreptul să cred sau să nu cred. Am dreptul să merg la cer (sau să nu merg) pe drumul pe care îl doresc eu. Dar, nici într-un caz, nu dau voie nici unui român, nici unui lider român să-mi impună o credin0ă, să-mi impună o doctrină, să-mi impună o judecată 0i o scară de valori: „ateul 0sta 0tie, 0i voi nu 0ti0i!”. Nu este posibil a0a ceva, trebuie să recuno0ti că este monstruos; împotriva acestei tendin0e, care v0d că reappare în cultura română sub diverse forme, mă revolt. Evident, este o luptă. Iar într-o luptă prime0ti 0i dai lovituri, ne asumăm condi0ia pînă la capăt.

Lăsăm la o parte digresiunea, revenim pentru a încheia capitolul rela0iilor străine. Trebuie să-0i spun că reac0ia de respingere a omului francez – a omului, nu a culturii franceze – nu este numai a mea. Există o literatură întreagă despre defectele francezilor. În legătură cu arogan0a 0i spiritul acesta de suficien0ă 0i superioritate galică 0i-a0 da un exemplu clasic. În *Voyage en Italie*, Montaigne poveste0te o scenă: ne aflăm într-un han, într-o oarecare localitate italiană. El stă la o masă, iar la altă masă – ne0tiindu-i na0ionalitatea – erau doi francezi atît de arogan0i 0i de obraznici, încît lui Montaigne îi era ru0ine de comportamentul compatrio0ilor lui. Ei bine, acest comportament se repetă, din nefericire, 0i astăzi. M-am îndep0rtat de comparatismul francez, dar comparatismul, în Fran0a, este deja o disciplină foarte marginală. Pentru mine, Iluminismul 0i secolul al XVIII-lea francez reprezintă însă mereu un ideal de claritate, de ra0iune, de echilibru, de spirit critic 0i de luciditate istorică. 0i mă întristez cînd v0d că lucrurile acestea nu mai sînt de actualitate... Proasta influen0ă germană, prin Jean-Paul Sartre mai ales, prolixă 0i confuză, este la antipodul valorilor franceze clasice. Dă-mi voie să nu fiu de acord, să nu o simpatizez 0i să declar că nu această cultură franceză m-a „pregătit” pe

mine, ci clasicii, pe care îi frecventez și îi admir în continuare. Am pomenit în mai multe rânduri, în această discuție, despre „inapetența” mea – ca să nu spun mai mult – față de grupurile inițiatice, închise, cu *rites de passage*, cu maeștri spirituali, cu *guru*, cu culturile de tip „upanișadic”. Fatalmente, trebuie să ajungem și la o discuție despre „coala” Noica și despre relațiile mele cu ea. Ele sînt interesante, într-un anumit fel, fiindcă relația a fost profund ambiguă. Pentru mine, acțiunea Noica din timpul lui Ceaușescu a fost și ea profund ambiguă, avînd părți și pozitive, și negative. O luăm cronologic și evocăm modul cum a început. Te asigur că sînt cît se poate de „moderat” în caracterizări...

Pînă în anii '80-'81, relațiile nu au existat. Țiam doar despre ce este vorba. Eram chiar interesat, pînă la un punct, de extragerea unei filozofii a limbajului, pe care o socoteam un fel de expedient în lipsa unei culturi filozofice românești scrise. O improvizație, uneori brilliantă, alteori trasă de pîr. Ce s-a întîmplat? Scot *L'Herméneutique de Mircea Eliade* și mă pomenesc cu o scrisoare redactată în termeni oarecum imperativi, oarecum de imputare: cum de nu le-am trimis-o și lor? Am făcut un mare efort să le procur un exemplar (nu uita, sîntem în '82, în România). L-am trimis și am avut toate motivele să cred că l-am decepționat profund pe Noica. Interpretarea mea nu i-a plăcut. El credea că am făcut o carte despre Eliade ocultistul, misticul, naționalistul, noicistul, anti-europeanul. Or, cartea mea era cu totul altceva, cum ți-am spus. Nu i-a plăcut și, în semn de dispreț (pe mine m-a jignit puțin), a dat-o primului venit la Păltiniș, care s-a întîmplat să fie un corespondent de-al meu care mi-a scris că a primit-o de la Noica. Este vorba de Marius Ghica. Lucrurile sînt verificabile. Aveam viziuni deosebite despre Mircea Eliade, însă nu e mai puțin adevărat că, în ciuda acestui incident, amîndoi animam, în felul nostru, „cultura alternativă”. Mi se părea partea pozitivă a lucrurilor. Într-o perioadă de limbaj de lemn, de ierarhii oficiale, de formule stereotipe, de socialism și naționalism strident de tip ceaușist, la Păltiniș limbajul era total diferit. Orice s-ar spune, un lucru pozitiv, fiindcă introducea elementul de alteritate, de diferențiere, de originalitate, în cultura română, element de care ea avea vitală nevoie.

Acum intervine și partea ambiguă, chiar negativă, a lucrurilor, dincolo de cea evident pozitivă, pe care nu o contest și nu o voi contesta niciodată. Îmi dădeam seama și de partea cealaltă, pe care, la fel, mi-am asumat-o. Aș aminti și faptul că Dobrogeanu-Gherea a primit foarte ușor concesiunea restaurantului gării de la Ploiești, fiindcă acolo avea camere

unde adăpostea pe emisarii socialiști care veneau și plecau din și în Rusia. Era mult mai ușor pentru poliția română să țină totul sub control, să știe exact cine vine și ce intenții are. Același lucru s-a întâmplat și în cazul Noica. Îl fixăm la Păltini, înșesăm camerele cu microfoane și înregistrăm totul. De altfel, multe dintre ideile ceaușiste corespundeau cu ideologia naționalistă a lui Noica. Pe vremea lui Măgureanu se vorbea chiar de cinci dosare de înregistrări de la Păltini (probabil că figurez și eu pe acolo, de vreo două ori : o dată am fost invitat, o dată m-am invitat singur). Mi-am dat deci seama că acolo se cultivă o situație ambiguă. Diversiune securistă tipică: „Scurpați pe politică” (vezi și *Jurnalul* lui Noica), „ocupați-vă de ontologie”, de problema „ființei”, nu de politică, de „rezistență” etc. Probleme „minore”, ne semnificative. Dar cultul pentru cultura clasică, pentru limbile străine, greaca, latina, germana, erau lucruri pozitive, ediția Platon era ceva foarte bun, nu pot să contest. (Când Petru Creția odată a auzit că eu vorbesc despre *ediția Platon a lui Noica*, a pipat la mine, „Ce ediția Noica, este ediția mea!”. E adevărat că și Petru Creția a lucrat la ea, dar, în ansamblu, ediția s-a realizat sub patronajul lui Noica). La fel de incontestabile sînt și traducерile din Heidegger, importante, indiferent de ce credem noi despre filozofia lui. Mie mi s-a reproșat că sînt prea infatuat de cunoștințele mele. Cu alte cuvinte că nu mă las deloc impresionat ideologic de prestigiul marelui maestru. Dar asta nu m-a împiedicat să fac un gest, care pînă acum nu prea s-a știut. Îl fac public. În '85 am obținut premiul Herder – ești implicat direct în afacerea asta, ca „bursier nefericit”. Al doilea bursier nefericit a fost Ion Bogdan Lefter, iar ultimele alegeri au fost și mai neplăcute. În disperare de cauză m-am dus la D.R. Popescu și l-am rugat să apeleze la cine știe el și să găsească bursieri virtual acceptabili. Mi-a prezentat o listă de trei persoane, iar eu am făcut o alegere posibilă. Persoana respectivă mi-a întors un timp spatele, deoarece știa că nu este trimis de mine, ci de altcineva. Un altul de pe listă, pe care nu l-am pus, din cauza unui defect de vorbire, îmi păstrează și astăzi o ranchiună tenace și mă atacă de cîte ori are ocazia. Deci eu, în situația de premiat Herder, aveam calitatea să recomand un alt candidat la premiu și l-am ales pe Constantin Noica. Am început chiar să fac demersuri, întocmind un dosar despre candidatul Noica, care a mers foarte, foarte greu, prin faptul că era... gol. Să nu uităm că era vorba totuși despre un premiu internațional, care se atribuia și pe baza unor publicații străine. Or, ce am aflat cu această ocazie? Că toată opera străină, la acea dată, a lui

Noica se reducea la un fel de confesiune filozofică (într-o revistă italiană), un mic extras. ^ai mai exista o colaborare la un omagiu francez. Deci foarte pușin... Totu^oi, grație relațiilor mele bune cu prof. dr. Peter Wunderli, președintele juriului, Noica a fost nominalizat pentru premiu, în anul 1987. Din nefericire, a decedat. Nu se poate așadar vorbi despre o ostilitate în cazul meu. Când am scris studiul despre Noica, negativ în esență, pe mine mă interesa doar faptul cum un intelectual român de o înaltă calitate a putut supraviețui și s-a putut manifesta, chiar „ceda”, în perioada de dictatură. Cu ocazia premiului Herder, am avut o corespondență destul de asiduă cu Noica. Inclusiv o scrisoare-confesiune, în care el recunoștea colaborarea la *Buna Vestire*. A avut, clar, această onestitate. Am strâns de altfel toate documentele Noica în două dosare, pe care le-am predat aceleiași Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj. Mai există acolo și un xerox despre mișcarea legionară, un document ce arată foarte clar (un facsimil publicat în *Evenimentul zilei* de Ion Cristoiu, în 1993, evident luat din arhivele Securității) cum vechii „codreniști” îl debarcau de la conducerea mișcării legionare pe Horia Sima. ^ai acolo erau iscăliturile, pe grade. La urmă, la „personalități”, figurau și iscăliturile lui Noica și Mircea Eliade. Nu și a lui Cioran. Deci această ambiguitate legionară, național-ceaușistă, marxistă mi se părea foarte confuză, negativă și derutantă. Recunosc că epoca oarecum te „obliga”. Fiecare își găsea formule proprii de supraviețuire socială. Eu nu le-am practicat. Dar pînă la un punct le înșeleg. Cu atît mai mult cu cît, în cazul Noica, anumite teze național-ceaușiste coincideau, repet, cu ideologia de la Păltiniș. ^atii foarte bine că și tu (cu delicatețe) ai strecurat toate aceste lucruri în prefața versiunii engleze a *Jurnalului de la Păltiniș* (e bine că a apărut). O carte literară, în fond. Acolo se conturează un personaj literar, un personaj mitic. În orice caz, ca realizare literară, este o reușită. Sînt de acord, pînă cînd apare în mod clar tendința anti-occidentală a lui Noica.

Există deci documentarul din dosarele lui Noica, cu materiale „aproape” inedite. Spun „aproape” deoarece am mai publicat din dosarul lui Noica într-o revistă marginală, din Buzău (*Carnet literar*), o scrisoare inedită. Plus acest document, care arată consecvența lui. Este o consecvență ideologică asumată. Totuși, în același timp, semnăm și debarcarea lui Horia Sima, facem însă și propagandă pro-Ceaușescu... Cam cum vine chestia aceasta? În plus, „antrenor de marxism”, trimis și la Paris, să faci lobby pentru premiul Nobel al lui Ceaușescu, să convingi pe Eliade în același sens... *Jurnalul* Sandei Stolojan și alte mărturii sînt absolut

concludente,  i, într-un fel, profund triste. Discutăm doar. Vreau numai să-mi explic complexitatea sufletului uman, dar  i mai ales abjec iunea epocii, care te obliga la tot felul de „zig-zaguri”, la tot felul de compromisuri, la tot felul de alibiuri. Marele vinovat al acestei perioade era însă, categoric, în primul r nd sistemul. De aici trebuie să plece totul. Sistemul ne-a obligat pe to i, într-o măsură oarecare, să acceptăm compromisuri. C t  vreme sistemul comunist, marxist-totalitar nu a fost pus în discu ie, c t  vreme procesul comunismului nu a fost  i nu va fi instrumentat, pot fi deschise un milion de dosare, în care nu am nici o încredere. Nimeni nu s-a dus, spun nd : „Eu vreau să fiu informator”. Coloneii care recrutau  i terorizau pe fo tii de inu i politici se plimbă  i azi triumfători pe stradă cu pensii grase  i nu se leagă nimeni de ei, iar bie i nenoroci i, fo ti de inu i politici, sînt şantajaţi ; poate că unii au  i cedat. Cunoscut cazuri concrete (nu  i al meu) de cedare, dar îmi vine greu să le condamni, pentru că sînt cazuri de supraviețuire extremă. Cu at t mai mult cu c t p n  în ’85-’86 eram cu to ii (aproape) victimele „mitului situației ireversibile”.  l vedeam pe Ceau escu, triumfal, în calea c , alături de Regina Angliei, situa ie absolut incredibil   i totu i real . Profund demoralizantă.

  i dai seama, fără îndoială, ce epocă am trăit. Noi, totu i, am putut face c te ceva, în condi ii disperate. Acest lucru ar merita poate o mică men iune pozitiv , pentru că epoca a fost sinistră. Deci, c t  vreme nu se instrumentează procesul comunismului, nu mi se pare drept să acuzăm  i să publicăm dosarele fo tilor de inu i politici, în timp ce cei care le instrumentau sînt liberi, iar unii au intrat chiar din nou în politică. Am primit recent de la Craiova un telefon, prin care am aflat că pre edintele comitetului municipal de acolo este fostul  ef al Securit  ii din Craiova. Ei bine, c nd  efii Securit  ii revin la putere, iar unii fo ti de inu i plătesc încă o dată cu mari umilin e, nu mi se pare drept. Intervine, să nu uităm, la mul i „rigori ti”  i o anumită voluptate – tipic românească, a  spune – de terfelire, ponegrire, umilire c t mai jignitoare posibil. O variantă dezgustătoare  i degradată a „pamfletului” specific național. Chiar dacă s-a dat dovadă uneori de slăbiciune, nu putem cere oric nd, oricum  i oricui eroism 24 de ore din 24. Eu, din fericire, am fost în afara unor astfel de situații, fiindcă pe mine m-au apărat statutul de „liber profesionist”, multele mele publicații străine  i o anumită situa ie internațională culturală favorabilă. Să- i mai povestesc încă un episod anecdotic  i amuzant.

Apare, în ’87, edi ia japoneză. Habar nu aveam  i primesc o vizită foarte ceremonioasă a unei a a-zise japonizante rom ne, agent securist,

de altfel. Dar, în același timp, cu tot feluri de cadouri din Japonia, cu stampe japoneze, cu caligrame, cu un bob de orez sculptat etc. Totul ca să mă „descoase”: ce legături am eu în Japonia? Îți dai seama ce personaj care intrigă, dubios, dar și „interesant” devenisem...

Sorin Antohi: Nu sînteți neam cu Hirohito, cumva?

Adrian Marino: Eram în orice caz un personaj absolut straniu, lucru de care mi-am dat repede seama. I-am explicat cum stau lucrurile. Cum am ajuns să fiu publicat în Japonia și, am lămurit-o, nu am lămurit-o, fapt este că am adăugat o încă fire la dosarul meu... japonez. Deci publicațiile mele mi-au asigurat o identitate de personaj relativ cunoscut (chiar foarte relativ, să nu exagerăm). Pentru români, cazurile de tipul meu erau totuși rare; de aceea devenisem un personaj foarte suspect, dubios, dar care trebuia menajat, supravegheat atent, lăsat însă în pace. Îți dai seama în ce situație extravagantă trăiam. Istoria adevărată a epocii încă nu este de altfel scrisă. Nici pe departe. Trăim mereu într-un regim de ambiguitate. Poate că aceasta este și caracteristica românului: ambiguitatea. Sînt părți bune și rele, părți tragice și părți comice. Sînt integral de părerea lui Paul Morand, că în România totul începe în tragedie și se termină în comedie. Fiindcă luăm totul, pînă la urmă, în farsă. Aștim toți ce roluri jucăm fiecare, cît de suspecti sîntem și cît de suspecti nu sîntem. Ce am făcut și ce nu am făcut. Dar cultura română trăiește mereu acest sentiment al dedublării, al duplicității, al nedreptății și mai ales al unei agresiuni continue, cel puțin latente, care o inhibă mereu. O „falsifică” involuntar prin măsuri defensive, cele mai multe improvizate, de protecție, de simulare și minciună permanentă. „Minciuna”, ca instrument terorist, birocratic-polipist, pe de o parte, ca măsură de protecție pe de alta... Ce temă eseistică excelentă de psihologie individuală, dar și socială...

Cultura română trăiește deci mereu acest sentiment al ambiguității, duplicității, de unde și o anumită *mauvaise conscience*. Îmi dau bine seama de ce problema este atît de traumatizantă. Este prima dată cînd asupra conștiinței românești a acționat un sistem atît de metodic-agresiv, de ăntajist și violator sistematic de conștiințe. Îmi dau seama că acest barbarism a fost unic și de o violență fără egal, de aceea el obsedează. Am fost la Sighet, sînt în comitetul *Alianței Civice*, de partea Anei Blandiana, și trebuie să spun, fără a părea un partizan necondiționat, că Ana Blandiana, pentru mine, este femeia din România pe care, repet, o admir cel mai mult. Din mai multe motive: un scriitor care își sacrifică

opera literară pentru o operă civică merită tot respectul. Mai mult decât atât, această femeie a avut răbdarea să suporte timp de zece ani injurii, atacuri grosolane de o violență incalificabilă. Dar, mai mult decât atât (femei stimabile, eroine, au mai fost în România), Ana Blandiana a fost o femeie constructivă. Simpatizez cu întreaga mea ființă cu spiritele constructive, care fac ceva. Or, Ana Blandiana a realizat ceva unic la noi. Nu mai repet. Părerea mea despre Memorialul de la Sighet diferă de cea comună. Am vorbit cu arhitectul restaurator, care mi-a spus superior: „Domnule, eu nu vreau să fac o a doua Doftana!”. Nimeni nu i-a cerut a^oa ceva. Dar trebuia să se păstreze măcar câteva celule, chiar la intrare, în starea originală, pentru a se crea de la început impresia de spațiu concentraționar. Pe urmă, pot să se facă toate expozițiile din lume, cu toate portretele posibile. Dar trebuie mai întâi să crezi această impresie, de detenție, de teroare carcerală. Oricum, muzeul este o realizare impresionantă, e unic în România. Filmul documentar este și el important, fiindcă a făcut patru-cinci săli pline. La ^acoala de vară unii chiar au venit cu lecturi precise: *Politică și cultură, Revenirea în Europa*. Existau deci și astfel de lecturi.

Sorin Antohi: Aceste cărți care, spre deosebire de cărțile savante, sînt destinate unui consum mai larg, aduc în prim-planul discuției publice chestiuni de orientare ideologică și culturală, care sînt cardinale în momentul acesta decisiv pentru cultura română. La cumpăna secolelor și mileniilor, cultura română se găsește în fața unor provocări și opțiuni, iar cărțile dumneavoastră au constituit un reper pentru oamenii care discută în manieră critică, dar și constructivă, în același timp, despre viitorul României. Probabil că asta explică relativa difuziune și relativa popularitate a unor asemenea idei. Cred că ele vin pe o necesitate profundă a actualului moment cultural și ideologic.

Adrian Marino: Fără îndoială. Cu atât mai mult cu cît ele exprimă adevărata mea identitate intelectuală, după cum am afirmat. ^ai voi continua pînă la sfîrșitul vieții numai în această direcție. Lucrez acum, reamintesc, la o carte de mai mari dimensiuni despre cenzură și libertate în România. Este foarte greu de făcut pînă în anul 1864, fiindcă ideea de libertate a circulat în mod clandestin și eu trebuie să o descopăr (ideea mă obsedează, de unde și repetiția ei) prin tot felul de izvoare. Simt nevoia, în același timp, să mă sprijin pe un fond liberal românesc național cu deschidere spre Europa.

Sorin Antohi: E fundamental, în special pentru generațiile mai noi, care nu cunosc practic deloc nici cultura națională, nici istoria națională. Au învățat-o prost, au fost și ei atrași magnetic de Occident, nu au avut răgazul să studieze momentul absolut crucial, al constituirii unei societăți românești. Cred că e important pentru tinerii de astăzi să vadă că nu totul începe în 1989 sau în 2000, că există tradiții locale de gândire liberă și chiar de acțiune în sensul unor idei liberale. Cunoașterea tradițiilor luminoase locale ar mai atenua din autoimaginea de inferioritate și de barbarie pe care mulți dintre românii călători în Occident o au.

Adrian Marino: Fără discuție. Dar nu uita că eu am un handicap imens, sînt un permanent marginal social. Nu am ocupat niciodată nici o poziție redacțională, editorială, universitară, academică. Deci totul se transmite exclusiv pe cale publicistică, în măsura în care aceste cărți ajung la anumiți cititori. Nu am însă nici veleități, nici posibilități de a fi „șef de coală”. Aș putea spune că am fost chiar sabotat – mi-am povestit episodul cu numirea mea la Universitatea din Cluj? În '89, Paul Cornea, prietenul meu, pe atunci ministru adjunct al învățămîntului, mi-a făcut o numire de profesor consultant la Universitatea din Cluj. Facultatea de Litere a trimis-o la Senat, la Rectorat, unde s-a „pierdut”. Ei, ce sentimente mai pot avea eu pentru un oraș, pentru o facultate ce se comportă astfel? Din acest motiv, am întrerupt toate relațiile cu universitatea. Dar eu, prin lege, ca „doctor docent”, am dreptul să fac parte din comisiile de doctorat. Am făcut parte dintr-o singură comisie de doctorat, a lui Ștefan Borbély, și probabil voi mai face parte din altcuiva, cunoscut, prieten, care acum îmi scrie teza. Dar atât. Sînt tratat aici cu mult dispreț. Am de altfel și sentimentul că aparțin unei „alte” culturi. Cu ajutorul soției mele, am trecut peste foarte multe ocuri. Nu e orașul meu, Clujul. Aici am al doilea „domiciliu forțat”! Din fericire, există o oază de civilitate și intelectualitate – B.C.U. Cluj, condusă de distinsul său director, Doru Radosav (bănățean), specialist în „istorie orală”. Am trecut prin destule momente critice. Un anumit șef de coală mă amenința. Mă ataca, mă ridiculiza prin jurnale, prin presă... A fost foarte greu, am supraviețuit prin faptul că am avut relații cu Bucureștiul, că am plecat în străinătate. Acum am ajuns la un anumit „echilibru”, iar lumea mă lasă în pace. Dar îmi vine greu să spun că m-am integrat în acest mediu. Am casa mea, sînt proprietar... Am cumpărat-o în condiții perfect legale, e un apartament copleșit de cărți. Trebuie să spun că am făcut un testament bibliotecii din Cluj, ca imediat după deces, să vină să ridice toată biblioteca. Nu vreau să fie vîndută la anticari de nepoți, rude și alții mai departe.

Sorin Antohi : Este o bibliotecă valoroasă, alcătuită după criterii precise. Ar fi păcat să se piardă.

Adrian Marino: O parte, de altfel, am ^oi început s-o cedez. Am pus ^oi ^otampila mea pe aceste cărți.

Poate voi mai scrie o carte, un mesaj pentru România în spirit neo-pa^ooptist, dar deocamdată nu mai fac alte planuri. Stau de vorbă cu un *alter ego* ^oi mă confesez într-un spirit neobi^onuit. Nu am nimic de ascuns, sînt un temperament extravertit, spun tot ce am în cap. Nu am nimic de ascuns! Cred că după o perioadă de inhibiție, de cenzură, de timorare, de claustrare ^oi de totală botnișă românească ar trebui ca românul să vorbească în mod liber, deschis. Sînt fericit că spiritul epocii nu m-a contaminat ^oi că vorbesc într-un mod cu care lumea, în general, nu e obi^onuită. Noi vorbim acum absolut liber ^oi fără nici un fel de inhibiție. Rămînem, deocamdată, la aceste idei referitoare la relațiile mele, dar ele sînt mult mai complexe. Cîndva se va vedea că eu nu sînt acel personaj total antipatic, agresiv – o imagine pe care mi-au construit-o unii de la Bucure^oti. Sînt un om cît se poate de normal, civilizată, chiar ospitalier. Am ajutat de altfel destul de multă lume prin criticile ^oi prefețele mele.

Sorin Antohi : Ați scris chiar foarte mult critică de întîmpinare ; pentru cărți de idei, mai ales, dar ^oi pentru cărți de tot felul, scrise de autori de tot felul, în special tineri. Sînteți foarte la curent cu evoluțiile actuale din cultura română, nu sînteți absolut deloc izolat, ba încă întreprindeți un sistem destul de complex – a^o spune eu – de relații, pentru că de multe ori am surpriza să constat că aveți raporturi directe cu oameni la care nu m-a^o a^otepta, care sînt interesanți, valoroși, dar din alte generații. Într-un fel ^oi relația noastră este absolut edificatoare din acest punct de vedere, fiindcă noi ne-am cunoscut prin scris, am vorbit la telefon înainte de a ne întîlni „pe viu”. Nu erau legături mondene care să anticipeze întîlnirea. A fost un dialog intelectual, mai bine de 16 ani.

Adrian Marino: ^ai poate că aceasta este ^oi dovada autenticității lui. Fiindcă atunci cînd relațiile personale primează trebuie să faci concesii de ordin social, de ordin monden, trebuie să menajezi, trebuie să flatezi. În orice caz, pentru mine, ca autor român ^oi internațional, recenziile ^oi ecurile cele mai interesante sînt cele ce vin din partea unor anonimi. Am descoperit (în SUA, de exemplu) în reviste străine recenzii referitoare la cărțile mele, despre care nu ^otiam. Era ^oi efectul izolării. În momentul de față se lucrează la o bibliografie a acestor cărți. Este greu. Dar ea se

va face, căci am păstrat, pe cât mi-a fost posibil, o evidență a acestor publicații. Însă perioada de debut, nebănuind că voi avea nevoie ulterior de astfel de referințe, este mai puțin acoperită. Vor trebui deci cercetate o serie de reviste cum ar fi *Vremea*, *Revista Fundațiilor Regale*, *Kalende*, *Lumea* etc.

Sorin Antohi: Planificați o publicare în volum a articolelor din tinerețe și până azi?

Adrian Marino: Nu. Însă aș vrea să mai public un volum de critică de idei, în care voi face teoria criticii de idei, ilustrată cu 40-50 de cronici. O selecție a acestor cronici, pe care o s-o ofer unei edituri. Domnul Silviu Lupescu poate o s-o publice. În felul acesta voi continua să exist. Îl voi pregăti în orice caz pentru publicare, chiar dacă dau unele semne de oboseală sau cine știe ce se mai poate întâmpla – la vârsta aceasta se poate întâmpla orice – deși nu dau încă semne de uzură....

Sorin Antohi: Confirm!

Adrian Marino: Nici de scleroză sau altceva, deși am o afecțiune serioasă la mîna stîngă. Deocamdată lucrez cu tenacitate și cu o anumită voință de a traduce programul meu ideologic în opere concrete. M-am convins că o carte, pînă la urmă, îți găsește cititorul. Nu pretind că aceste cărți pot să obțină succes de public, dar e suficient ca o mie de oameni să le citească. Am auzit că aici la Cluj, la Facultatea de Studii Europene, am devenit un fel de izvor „clasic” – toate exemplarele din *Pentru Europa* sînt făcute ferfeniță. Domnul Lupescu mi-a și propus o a doua ediție. Dar am spus că nu o fac. Trebuie să o refac, să o completez, să mai adaug la bibliografie, iar eu am acum alte lucruri de făcut.

Sorin Antohi: Unde mai vedeți în România grupuri sau locuri afine, unde credeți că mai există acest interes pentru Europa în actuala cultură română?

Adrian Marino: În Cluj este sigur. Există Facultatea de Studii Europene, unde sînt cîteva personaje interesante, Ovidiu Pecican, de pildă. Orientarea neopăoptistă a avut un succes și o priză neașteptată la Craiova, unde un păoptist, Lecca, a scos între 1833 și 1839 o revistă, *Mozaicul*, pe care și eu am reactualizat-o, încercînd să-i dau o tentă liberală, deschisă, europeană. Revista a început să circule, să intereseze. A mai fost la un moment dat, la Buzău, revista *Carnet literar*. Apoi revista

Continent, pe care ai văzut-o – păcat de ea, că a pornit cu un slab management, în sensul că a fost prea luxoasă, prea pretențioasă pentru mediul căruia i se adresa. Altminteri, planul era bun, chiar foarte bun. A reînviat recent, într-o nouă formă, la fel de luxoasă, la Suceava, cu titlul *Noul Continent* (I, 1-4, 2000). Există și în București spirite liberale, care îmi dau unele semne de simpatie. Primesc cărți de la Institutul de Studii Liberale, prin domnul Thomas Kleininger, care îmi este oarecum apropiat. Foarte interesantă este relația mea cu Alexandru George, despre care nu aș putea spune că este chiar cel mai comod om din lume. Ca și mine, de altfel. Dacă, uneori, nu ne prea potrivim în idei literare, în opinii ideologice ne potrivim integral. Am scris chiar un articol, elogios, cred primul despre acest autor, în care am căutat să-i sistematizez ideile liberale. I-am citit atent patru sau cinci cărți. Mi-a atras atenția că mi-a scăpat una. Într-adevăr, mi-a scăpat una, deoarece cărțile românești nu circulă suficient, nu există o bună difuzare. Chiar dacă și în autobiografia lui m-a încondeiat foarte sever, nu mă deranjează. Îl prețuiesc foarte mult ca ideolog liberal consecvent. Am căutat să pun în ordine ideile lui și mă declar, dacă vrei, chiar un admirator al acestui spirit liberal. Cam aceștia ar fi cei care au afinități cu mine. Cărți vor mai fi existând? Nu știu, nu mai am timp să-mi cultiv toate corespondențele. Uite, recent am primit o scrisoare de la domnul Ion Simuș, care a organizat și un binevenit colocviu despre cenzura în România. „Cenzura în România” înseamnă însă, pentru cei mai mulți, doar cenzura ceaușistă. Ceea ce este departe de realitatea istorică.

Sorin Antohi: Încotro o apucă, în opinia dumneavoastră, cultura română? Care este sensul ei, ce tendințe vedeți, ce se întâmplă?

Adrian Marino: Eu îmi rezervasem acest subiect pentru o discuție mai largă. Cu anticipație, pot să-ți spun că previziunile mele nu sînt foarte optimiste. Epoca postbelică a lăsat urme mult mai grave decît mi-am imaginat. Nu aș fi crezut că România este atît de comunizată și de ceaușizată. Lucrurile acestea au fost explicate într-un fel de Alina Mungiu, în cartea sa *Românii după '89. Istoria unei neînțelegeri*. Nu este nici o enigmă: 60-70% din populația unei țări născută sau formată sub un anumit regim gîndește inevitabil în parametrii epocii respective. Este o chestiune fundamentală de psihologie socială, pe care, din nefericire, foștii deșinuși politici nu au priceput-o; și nici vechile partide politice. Ca o încheiere și ca o prefăță la ce vom discuta în continuare: cultura

română prezintă încă mari deficiențe, mari curenți, mari discontinuități, mari discrepanțe, pe care un om singur, oricât ar fi el de pa^ooptisto-iorghist, nu le poate elimina. Nu există deci o concepție unitară a politicii și culturii, mai ales prin faptul că această cultură română este dominată de poezii și publicități. Câtă vreme poeziei, publicității și romancierii vor domina, și nu omul de cultură, oasele progresului sînt minime. Ace^otia, prin natura lor, simt nevoia să vorbească în primul rînd de ei, iar noi vorbim de valori și de principii generale românești. Aici este conflictul fundamental. Pentru mine a fost un oc. Recent, ducîndu-mă la Sighet, am primit – credeam că primesc cărți de ideologie – ceva despre Rezistență. Dar, în loc să primesc cărți actuale despre Rezistență, am primit... cinci volume de poezii. Acest dezechilibru, provocat de predominanța poetică românească, explică multe dintre curențele culturii române. Despre acestea vom discuta pe larg, în continuare. Dragă Sorin, cred că acum putem să intrăm în problemele cele mai spinoase, cele mai „iritante” ale sfîrșitului și începutului de mileniu în România. În opinia mea, situația culturii române nu este, repet, deloc satisfăcătoare. Sînt în dezacord total cu cel puțin două tendințe fundamentale actuale, împotriva consensului general din presă și din a^oa-zisa presă culturală. Una dintre aceste deficiențe este lipsa lucrărilor fundamentale de referință. Cum s-ar putea caracteriza o cultură care nici pînă astăzi nu a încheiat marele dicționar al limbii române început încă de Hasdeu, trecut prin atîtea faze? Doi, noi nu avem nici o *Mare enciclopedie a României*. Ai o cultură occidentală, ai stat și în Ungaria: lexiconul *Revay* datează de la începutul secolului trecut, noi nu avem nimic echivalent. O cultură mică, în fond, cum e cultura olandeză, are enciclopedia *Winkel Prince*, în 34 de volume. Unde este enciclopedia României? Mai mult decît atît, unde este noua istorie a României, care trebuie neapărat scrisă? Noi am rămas încă la stadiul, să zicem, în cel mai bun caz, Giurescu. Nu e suficient să demistifici istoria României, cum s-a făcut cu succes și în mod necesar – Lucian Boia a avut, fără discuție, contribuții importante –, e nevoie să și construiești o Istorie a României. Nu ne place *Histoire de la Transylvanie*, coordonată de Béla Köpeczi, admit. Să facem noi una mai bună! Să trecem din domeniul istoriei în cel al literaturii. Unde este istoria literaturii române? Integrală, modernă. Uităm mereu că ultima sinteză a literaturii române este, reamintesc, a lui Piru, care datează din '80. De atunci ea nu s-a mai terminat. S-au început altele. „Nego”, Dumnezeu

să-l ierte, a murit. Alții fac politică, nu s-a mai terminat nimic. Unde sînt dicționarele de scriitori români? S-a început dicționarul „Zaciu” – nu s-a terminat. Să ai un lexicon al „torționarilor” (Doina Jela) ȳi să nu ai un lexicon al scriitorilor români nu este straniu? Unde sînt lucrările de referinȃ? Unde sînt ediȃiile critice complete de clasici români? Iatȃ o serie de lacune fundamentale, pe care le resimt uneori ȳn mod acut ȳi pe care nu mȃ sfiesc sȃ le denunȃ. Evident, un astfel de personaj nu poate fi simpatic. Devine chiar profund iritant amintind mereu aceste lucruri. Totuȳi, o culturȃ romȃnȃ – susȃin cu toatȃ tȃria – nu se construieȃte numai prin mici „eseuri”, *talk-show-uri*, prin interviuri, prin prezentȃri de cȃrȃi, prin mici colocvii, prin lansȃri la Uniunea Scriitorilor. Aceste acȃiuni au, fȃrȃ discuȃie, valoarea lor funcȃionalȃ, publicitarȃ, culturalȃ, imediatȃ. Dar o culturȃ nu este posibilȃ numai prin mici fragmente ȳi iniȃiative ad-hoc. Eu am ȳncercat sȃ combat ȳn felul meu aceastȃ tendinȃȃ ȳi am ȳnceput sȃ fac lucrȃri enciclopedice de referinȃȃ. Am conceput primul dicȃionar de idei literare din cultura romȃnȃ. L-am abandonat din douȃ motive. ȳn primul rȃnd, mi-am dat seama cȃ el cade ȳn gol, apoi alte preocupȃri m-au absorbit. ȳnsȃ *Hermeneutica ideii de literaturȃ* ȳi *Biografia ideii de literaturȃ* sȃnt o operȃ completȃ care, de bine, de rȃu, existȃ, dusȃ pȃnȃ la capȃt. Dar dificultatea editȃrii volumului 6 (ȳi ultimul) a fost cumplitȃ, plȃnȃ de umilinȃe etc.

Acesta ar fi unul dintre marile mele regrete culturale. Cȃtȃ vreme cultura romȃnȃ nu are lucrȃrile sale fundamentale, ea rȃmȃne, vrȃnd-nevrȃnd, o culturȃ minorȃ, subdezvoltatȃ.

Sorin Antohi: Da, o culturȃ minorȃ care s-a angajat ȳn bȃtȃlii canonice ȳnainte de a avea un canon, care s-a angajat ȳn speculaȃii cu privire la discursul literar sau discursul public ȳnainte de a avea un sistem normativ complet al limbii. Faptul cȃ noi oscilȃm ȳncȃ ȳntre douȃ sau mai multe ortografii, cȃ nu am ȳncheiat tranziȃia de la alfabetul chirilic, ȳnceputȃ acum peste 150 de ani, mi se pare uimitor. Iar un manual de stil pentru redactare ȳn limba romȃnȃ ȳncȃ nu existȃ, deȳi orice om care ȃine un condei ȳn mȃnȃ ar trebui sȃ-l parcurgȃ.

Adrian Marino: ȳntr-adevȃr, nici astȃzi nu ȃtim exact cȃnd ȳi cum se scrie „ȳ” sau „ȃ”. Pare, ȳn acelaȳi timp, amuzant ȳi trist.

Sorin Antohi: E foarte trist. Acesta reprezintȃ gradul zero al anomiei ȳn cultura noastrȃ.

Adrian Marino: Da, care ne plasează în poziții minore față de culturile stabilizate, consolidate și cristalizate. A doua obiecție fundamentală pe care o aduc culturii române actuale este un anumit dezechilibru de preocupări. Sintem, trebuie să recunoaștem, o cultură de poeți și publiciști. Cineva mi-a demonstrat, cu statistici cvasioficiale, că în 1999 ar fi apărut în România – ar fi apărut, o iau cu toată rezerva – în jur de cinci mii de plachete și de volume de poezie, ceea ce pare neverosimil. Și totuși este adevărat. Primesc mereu volume de poezii și de publicistică, în timp ce lucrările, studiile serioase aproape nu există. Nu o fi formidabilă, nu spun că e infailibilă *Viața lui Alexandru Macedonski*, dar de 50 de ani încoace nu s-a scris alta. Este trist că nimeni nu s-a apucat să facă una mai bună sau măcar să o completeze, să o aducă la zi. Se vede că nu avem cultul recluziunii în bibliotecă, al studiului sistematic, al sintezei, al erudiției, dacă vrei. Acest tip de intelectual nu are o mare priză. Este antipatizat și marginalizat.

Sorin Antohi: Și mai senzațional mi se pare faptul că proiectele colective, pe care le-ai menționat ceva mai înainte, nu reușesc nici ele să ajungă la bun sfârșit. Sunt proiecte editoriale care definesc și documentează, printr-o elaborare îndelungată și de echipă, continuitatea proiectului unei culturi naționale. Instituții întregi care au preluat sarcini elementare cum ar fi publicarea de documente sau elaborarea de instrumente de lucru, dicționare, enciclopedii, nu reușesc să-și finalizeze proiectele începute. *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, realizat de Institutul de Lingvistică și Filologie din Iași e foarte frumos; din păcate, continuarea sa la același nivel se lasă așteptată, nici nu știu dacă o vom vedea vreodată. Atlasele lingvistice sunt în aceeași situație, ca și editarea de documente istorice. De exemplu, editarea de documente istorice medievale: cred că un profesor de liceu interbelic, cum a fost M. Costăchescu, a editat de unul singur mai multe documente decât întregi echipe de specialiști din institutele noastre de istorie care nu au făcut decât asta într-o carieră.

Adrian Marino: Dar ce mai spunem de vechiul nostru ieșean, Theodor Codrescu și al său *Uricaru*, care a adunat o imensitate de documente, deși clăie peste grămadă?

Sorin Antohi: Nici nu vreau să fac referire la acel moment, pentru că s-ar putea replica ușor, „domnule, atunci erau grămezi de documente,

trebuia doar să măture într-un pod sau într-o pivniță, să le pui cap la cap și să le publici”. Dar editarea savantă, critică, pe care unii în perioada interbelică au reușit să o facă, nu prea mai există. Generația care a dat rezultate bune în perioada comunistă, în pofida cenzurii, dispare treptat. Va fi înlocuită, va fi continuată?

Adrian Marino: Eu aș mai cita în această perioadă încă un personaj care a publicat un număr enorm de documente, V.A. Urechia. Într-adevăr, *Istoria românilor* nu este de fapt o istorie a românilor, dar este o culegere inestimabilă de documente, mai ales pentru perioada fanariotă și premodernă. La fel, *Istoria Țoarelor...* Deci există vocație, există o preocupare, există o tradiție pe care noi nu am continuat-o. În schimb continuăm tradiția publicisticii, pe care intensificarea *mass media* moderne, de după 1989, a dus-o la proporții monstruoase. Sîntem victimele libertății de expresie, care a fost interpretată la nivelul cel mai de jos posibil. Spun un „nu” categoric unui astfel de stil.

Sorin Antohi: Poate că, mai mult decît în alte țări, cum ar fi cele occidentale, unde sistemul mediatic, mai ales electronic, pare să fie o mănușă aproape autonomă, cuprinsă de *amok*, lipsită de orice altă finalitate în afară de finalitatea autoreferențială, în România, după decenii întregi de comunicare publică foarte dificilă și brutal manipulată, asistăm la o frenezie a comunicării ubicue și continue, în care cei mai mulți dintre intelectualii de calitate s-au lăsat antrenati. Ei par să servească necesitățile interne ale unui univers discursiv autarhic, nu niște linii de forță, niște vectori, un program.

Adrian Marino: Nici pomeneală. În plus, trebuie să mai adăugăm o caracteristică tipic românească, punerea personală în valoare.

Să continuăm deci obiecțiile noastre cu privire la cultura română, cu care avem o „răfuială” serioasă. Eu, cel puțin, mă „răfuiesc” cu ea, pot spune, de decenii și nu reușesc, bineînțeles. Sînt într-o poziție etern defensivă. Dar nu mă las! Să semnalez încă un defect fundamental: slaba tradiție și preocupare ideologică de după 1989. Nu ți se pare straniu, scandalos chiar, că după 1989 nu a apărut la noi nici o critică a marxismului? Revin asupra acestei lacune esențiale. Noi, care am suferit decenii de pe urma acestui marxism... Nu există o singură analiză critică, nu pamfletară, ci critică, așa cum sînt în Occident. Revizionistă, spune-i cum vrei, dar nu există.

Sorin Antohi: Eu explic această absență, fără să o scuz, prin absența unor preocupări reale de lecturi sistematice în direcția marxismului și neo-marxismelor în perioada comunistă. România nu a avut un revizionism marxist vrednic de acest nume. Nu am avut un Petöfi, nu am avut un Kolakowski. Gogu Rădulescu, Bîrlădeanu și alții nu au fost niciodată nici Milovan Djilas, nici Leszek Kolakowski, nici Georg Lukács, nici „măcar” Adam Schaff.

Adrian Marino: S-a scris anterior o carte despre „marxismul oligarhic” (Lotar Rădăceanu), dar ea a trecut meteoric, nu i s-a acordat vreo importanță. În ceea ce mă privește, am adus unele critici marxismului literar, dar insist că marxismul literar este un aspect marginal, neesențial. În volumele patru și cinci din *Biografia ideii de literatură* sînt o serie de capitole anti-marxiste care au scăpat practic neobservate. Mi se pare, iarăși, un fenomen curios. Reamintesc: singura persoană care a subliniat existența acestor incipiente critici marxiste literare a fost Monica Spiridon. Repet, marxismul literar nu este însă o problemă centrală. Marxismul are problemele sale fundamentale, sociale și economice mult mai importante, începînd cu problema proprietății. Cel puțin, eu am încercat cîte ceva, însă fără succes. Nu spun că am fost învins, subliniez numai un decalaj evident de preocupări și nu știu cum se poate remedia situația. Poate ai idei mai multe. Poate că treptat se vor constitui nuclee de studii de tip democrato-liberal, nu în sens partinic, ci ideologic.

Sorin Antohi: Deocamdată există o mișcare relativ timidă în acest sens. Mă aștept ca în următorii cinci-zece ani discuția să prindă avînt, pentru că încep să se exprime în cultura noastră tinerii care au fost la studii în străinătate după 1990, care încep să producă lucrări, uneori cărți, atît la noi, cît și în străinătate. Un număr crescînd de tineri autori români din foarte multe domenii (și aici nu mă refer la științele exacte și la domeniile tehnice, unde fenomenul este și mai încurajator), apar pe piața națională și internațională a cărții. Să sperăm că fenomenul, încă incipient, se va amplifica.

Adrian Marino: Să sperăm. Singura contribuție cu adevărat originală a culturii românești după 1989 este incipienta politologie și ideologie românească. Vladimir Tismăneanu a acceptat și a subliniat că am dregtate, că, într-adevăr, aceasta este singura zonă cu adevărat originală (și faci parte din ea). Există oameni cu totul remarcabili, ca Stelian Tănase, care a făcut și revista *Sfera politicii*, Dan Pavel... Atențiune, aici mai

apare încă un risc: să devenim mult prea sincronici. Este foarte lăudabil că s-a scris o carte despre libertate, despre liberalism. Dar nu mai accept, ca autor român, ca în aparatul său critic să nu găesc nici o referință românească. Nu „iert” această lacună.

Sorin Antohi: Aici este un fenomen la care am făcut aluzie ceva mai înainte și pe care aș putea să îl comentez puțin: dificultatea tinerilor care se ridică în licee proaste, în medii culturale relativ ostile și saturate de protocronism, populism, *New Age*, precum și de o cultură populară occidentală, care vine din ce în ce mai decis și abundent asupra noastră, generând subculturi (involuntar) parodice. Acești tineri ajung în Occident fără să și cunoască propria cultură. Prin urmare, ei pot excela în cunoașterea tradiției occidentale, a canonului occidental și a discuțiilor actuale pe plan internațional, dar se întorc (dacă se întorc) într-o țară pe care nu o cunosc, nu o înțeleg (și care, la rândul ei, îi respinge). Această chestiune este aproape tragică, pentru că trebuie să așteptăm ca universitățile noastre să încerce să formeze aici tineri valoroși în toate domeniile sociale și umane, pe care să îi trimită mai târziu – ceva mai târziu, nu chiar de la primul an de facultate – în Occident, în momentul în care au deja o bază românească. Ceea ce nu exclude familiaritatea cu ideile occidentale, care trebuie obținută încă din perioada studiilor în România. Frecventarea exclusivă a canonului occidental duce la aceste exemple de ignorare a tradiției românești continuată cu o foarte bună cunoaștere a canonului occidental. Neputând să ajungă, prin cunoașterea simultană a ambelor tradiții – locală și globală –, chiar cei mai merituoși tineri rămân la colportaj și la interpretarea abuzivă a pușinelor date locale de care dispun. Astfel, autori inteligenți și bine copleși în Occident ajung analiști mediocri ai propriei lumi.

Adrian Marino: Aici aș face două observații. Amândoi am lucrat în biblioteci străine, inclusiv americane. Acolo, și foarte bine, poți deveni „erudit” foarte ușor. De ce? Bibliotecile americane sînt organizate tematic. Apeși cîteva clape, imediat îți apar unele repere, te duci la raionul respectiv și ai în față 40 de cărți despre liberalism, puse în ordine alfabetică, tematică sau cronologică; devii, dintr-un foc, într-o lună de zile, un formidabil (aparent!) erudit. Apoi îți transcrii fișele și devii în România un mare specialist. Aceasta este o pseudo-erudiție. Pe mine nu mă poate convinge nimeni că în două-trei săptămîni poți parcurge o gândire liberală, care în Occident, și foarte bine, are o tradiție de cîteva

secole. Mă întreb eu: cîpi dintre aceşti liberaliştii români ştiu de pildă *The Federalist Papers*?

Sorin Antohi: Încep să fie mai mulţi. Cred că nu aici va fi problema. Sînt unii tineri care deja au făcut studii complete de masterat şi doctorat în Occident. Ei au trebuit, prin forţa lucrurilor, să treacă prin această bibliografie, atît prin cea minimală, cît şi prin cea mai înaltă.

Adrian Marino: Dar nu în două-trei luni!

Sorin Antohi: Nu în două-trei luni, sînt unii care au stat cu anii în Occident. Ei se întorc în ţară după ani de zile în care au urmat rigorile formative ale universităţii occidentale, deci eu le-aş acorda credit total (dar în funcţie de calităţile lor naturale şi de sîrguinţă) în privinţa cunoaşterii canonului occidental. Aceşti tineri instruiţi în Occident, dacă reuşesc să-şi depăşească, la eventuala întoarcere, crizele de readaptare şi dacă se aşază în viaţă într-o formulă relativ suportabilă, vor începe să citească şi materiale româneşti. Vom avea astfel o re-lectură proaspătă a culturii române, făcută deopotrivă în tradiţia criticismului autohton şi pe baza unei infuzii masive de referinţe şi competenţe occidentale. Fenomenul apare ici şi colo la unii autori – încă foarte puşini. Eu pledez ca această formulă de citire sau re-citire a culturii române să devină un fel de stil de lucru, o metodă de abordare a canonului românesc. De altfel, tocmai aş s-au obţinut cele mai solide opere româneşti.

Adrian Marino: Ai atins un punct sensibil, care corespunde integral şi preocupărilor mele actuale. Şi eu am observat lipsa de referinţe esenţiale româneşti şi afirmaşii ce nu se pot susşine. Nu se poate susşine, de pildă, că noi am intrat în Europa şi am devenit europeni exclusiv prin generaşia Eliade, Nae Ionescu, Noica şi aş mai departe. S-a susşinut chestiunea aceasta şi am combătut-o în presă. Cum vine asta? Aruncăm la coş peste două secole şi jumătate de cultură românească (aş cum a fost ea, nu exagerăm nimic)? Ea a existat de la începuturile modernizării culturii române (aşcoala Ardeleană) trecînd prin pre-paşoptism, pašoptism etc. Nu putem să ne ignorăm precursorii. Aceasta nu înseamnă că trebuie să îi supraevaluăm sau să nu avem o viziune critică asupra lor. Or, eu fac în momentul de faşă chiar această experienşă. Am publicat recent această mică plachetă, o introducere în cenzura din România – schişă istorică introductivă –, pe care acum o reiau, cum am spus, la dimensiuni mari (în sensul de voluminos), *Cenzură şi libertate în România*. Şi cu ocazia

aceasta încerc să pun în valoare o tradiție românească pro-europeană, pro-democratică, liberală care, practic, este necunoscută. Operație foarte grea, am să spun ți de ce. Această ideologie a circulat, oarecum, *underground*. Ea nu a fost publicată. Nu putea să se exprime, din cauza cenzurii, în forme tipărite, astfel că o găsim, aș cum spuneam, în corespondențe, în autobiografii, în rapoarte de poliție, în rapoarte de cenzură, în documente diplomatice, rapoarte consulare, în diverse documente pe care nu chiar oricine le poate citi. Trebuie să ai un anumit *training*, o anumită informare în depistarea lor. Cercetarea aceasta a început să mă pasioneze ți în următorii doi ani mă voi ocupa numai cu punerea în valoare a acestei tradiții, atât cât este.

Sorin Antohi: Capitolele mai vechi, publicate sau republicate de dumneavoastră în *Pentru Europa*, unele reluate în *Revenirea în Europa*, arată că vorbim despre o preocupare veche.

Adrian Marino: Evident. Am căutat să mă documentez în această direcție – să nu uităm că spiritul respectiv datează încă din perioada anterioară lui 1989. Unele texte, cum ți-am mai spus, erau scrise chiar la Lătești (1959-1963).

Mai este o tendință. După ce am făcut un lung periplu internațional, după ce am făcut experiențe editoriale destul de concludente, care nu m-au dezamăgit, în Occident, simt nevoia vitală să reiau contactul profund cu izvoarele culturii române. În felul acesta voi face ți sinteza celui de-al treilea discurs: între totalitatea achizițiilor noastre internaționale ți realitățile noastre, fondul „tradițional” românesc. Operația este, oarecum, de pionierat. Sper să-i stimulez ți pe alții. Aici însă mă confrunt cu un alt mare handicap. Eu, fiind partizanul sintezelor, partizanul referințelor fundamentale, mă lovesc de obstrucția ți de critica aș-zisei „critici de întâmpinare”, a criticii de actualitate. Sînt un fel de „bestie neagră” pentru astfel de cronicari. Nu am contestat niciodată cronica literară, pe care am practicat-o ți eu, în felul meu, timp de decenii. Aproape zece ani, la *Cronica* din Iași, am făcut o „cronică a ideilor literare”. Iarăși zece ani am făcut cronica ideilor literare la *Tribuna*. Nu sînt adversar din principiu al cronicii, dar susțin că operația critică nu se rezumă la cronici. Nu se reduce la culegeri de cronici despre autori de actualitate, care nu interesează în fond decît pe autorii respectivi. Acest stil de critică a fost însă impus în cultura română de scriitorii ți romanșierii care dețineau poziții cheie ți aș mai departe. Mi s-a spus că la

editura Cartea Românească, unde Marin Preda era director, era imposibil să publici o carte de cronici dacă nu aveai două-trei despre Marin Preda. Acest lucru, pentru mine, care veneam dintr-o altă generație, era pur și simplu de neconceput. Îl refuzam și, evident, nu puteam fi simpatic. Am și fost „refuzat” la rîndul meu. Păcat, cum repet mereu, că în cultura noastră nu s-a creat încă deprinderea de a construi, de a edifica, de a da lucrări fundamentale. Nu se poate reduce totul la improvizații și fragmente. O cultură de fragmente este o cultură minoră. Chiar un teoretician al fragmentului ca Friedrich Schlegel ne oferă cîteva aforisme în care spune că un fragment trebuie să fie ca un microcosmos care să cuprindă un întreg sistem, o întreagă viziune, schemă, o proiecție a unei construcții viitoare, condensată într-o formulă redusă. Marele meu divorț față de cultura română actuală este deci că eu am profestat ideea de construcție, în dezacord cu publicistica dominantă. Evident, glasul meu a fost acoperit. Dar a existat și există în continuare și o recepție pentru astfel de cărți. Ca dovadă că este așa, bibliografia critică a cărților mele, care a atins pînă acum cifre neverosimile, de sute și sute de titluri de recenzii. Să așteptăm însă rezultatul final al anchetei, pentru că nici eu nu îl știu. Prin urmare, cultura română actuală mie nu îmi dă satisfacție. Nu mă regăsesc în ea. Mă simt singur. Faptul că, din fericire, există și că mai există și alte cîteva persoane în România care au acest ideal și care promet să lucreze în acest sens, pentru mine este mai mult decît îmbucurător. Însă, s-ar putea ca eu, din cauza vîrstei, să nu mai apuc revenirea pe care o doresc.

Sorin Antohi: Vă propun să rămînem optimiști!

Adrian Marino: Eu am totuși încredere, fiindcă de partea mea este exemplul culturii europene majore. Cultura europeană majoră se bazează pe lucrări de referință. Vreau lucrări românești de referință, construcții care să aibă o anumită notă de originalitate, compatibile și competitive internațional. Acest lucru este încă la început. Faptul că se găsesc edituri, cum este Polirom – Silviu Lupescu, prietenul nostru –, care au înțeles că trebuie să publice lucrări de sinteză, deocamdată în bună parte traduceri, dar care publică și lucrări românești, este îmbucurător. Am toată afecțiunea pentru o astfel de editură, de avangardă într-un fel, care, pornind de la zero, a reușit să fie a doua, a treia editură din țară – poate chiar a doua, să nu uităm că Humanitas, care are merite incontestabile, indiferent

ce cred eu despre directorul ei, a plecat pe o bază, o infrastructură preexistentă, vechea Editură Politică. Ei au avut, a^oadar, un punct solid de plecare, pe cînd Poliromul a plecat practic de la nimic. Iată o întreprindere particulară, de inițiativă, de tenacitate editorială extraordinară, care dă rezultate. Vom mai discuta acest aspect spre final, cînd vom vorbi despre aspectul pur economic al întreprinderilor particulare românești. Cultura românească trebuie să fie o întreprindere particulară, solidă, construită, originală, necomplexată, neepigonică. Limbajul acesta sună puțin cam pretențios, recunosc. Dar, întrucît sîntem într-o fază de „lansări de manifeste”, lansăm și noi... un manifest în această direcție. Sînt convins că unora le vom da de gîndit. Și a^o spune: „Tineri publiciști, faceți și publicistică, dar, în același timp, concentrați-vă și asupra a două-trei probleme fundamentale, pe care să căutați să le rezolvați! În cultura română există teme extrem de interesante, care merită atenție. Cercetați izvoarele, intrați în biblioteci, nu vă rezumați la comentariul ultimei cărți apărute! Fatalmente, cărțile apărute au nevoie de toată prezentarea pentru motive publicitare. Însă nu se face o mare critică numai prin cronici literare de actualitate. Nici o mare critică occidentală nu procedează în acest fel!”.

Cam acestea ar fi, în esență, disocierile și contestările mele cu privire la cultura română actuală, precum și apelul meu la construcție și la o anumită ambiție de a ne lega numele de lucrări de referință. Mi se pare scandalos, pînă la un punct, ca istoria românilor să fie scrisă încă de străini. Să ne înșelegem. Am toată stima pentru Keith Hitchins, Catherine Durandin și alții. Dar cultura română și istoria României trebuie să fie scrise, în primul rînd, de români. Parcă, parcă, nu am avea Institute de Istoria României! Unde este, repet, *Istoria Transilvaniei*? Nu este! Acest lucru trebuie să ne dea de gîndit. Trebuie să transformăm institutele birocratice în institute cu adevărat de cercetare, cu preocupări de sinteză. Forma în care am spus ceea ce am avut de spus în acest capitol este, recunosc, puțin cam abruptă, cam agresivă. Dar exprimă experiența unei întregi vieți intelectuale, culturale, fiindcă eu nu am abdicat niciodată în trecutul meu de la acest ideal. Faptul că am făcut și cărți de publicistică, de călătorie, este legitim, pentru că eu eram un liber-profesionist integral și trebuia să trăiesc din ceva. Din '63 pînă acum eu sînt un liber-profesionist. Cărțile mele fundamentale rămîn însă cele de sinteză și în această direcție a^o îndemna și pe tînărul, publicistul, studiosul român, care există, o știu foarte bine.

A^o vrea să închei ^oi să continuu ideea de a construi cu ideea de pa^ooptimism ^oi de neopa^ooptimism. Reamintesc că sînt autorul a două pseudo-manifeste sau manifeste, pe care le am în fața mea. Au apărut în *Sfera politicii*, în numărul 60 ^oi 61, în care pledam *Pentru neopa^ooptimism*, deci pentru construirea unei țări noi – pa^oopti^otii, cînd cereau o Romînie nouă, cereau o Romînie integral nouă: ^oi social, ^oi politic, ^oi ideologic, ^oi cultural. Al doilea manifest are titlul *Actualitatea ideologiei culturale pa^ooptiste*; căutam în el să dovedesc că idealul pa^ooptist este încă actual, fiindcă nu este încă realizat. (Le reproduc în *Addenda*.) Am amintit deja de stadiul enciclopedic; pa^oopti^otii aveau acest enorm apetit enciclopedic. Nu ți se pare bizar ^oi semnificativ în acela^oi timp că înainte de a exista o istorie a literaturii române, printre manuscrisele lui Heliade Rădulescu s-a găsit schișa unei istorii a literaturii universale? Ce vrei mai concludent pentru acest apetit enciclopedic fundamental, cu care mă declar integral solidar? Ideea de enciclopedism ar merita, a^oadar, să fie reactualizată în cultura română. De ce î^oi păstrează ea actualitatea? Fiindcă ace^oti enciclopedi^oti aveau con^otiința decalajului imens de cultură dintre propria lor țară ^oi Europa ^oi simțeau nevoia să recupereze timpul pierdut. Atunci, fatalmente, erau enciclopedi^oti, absorbind cît mai mult posibil din cultura universală pentru a o transpune în cultura română. În felul acesta s-au elaborat multe proiecte gigantice, evident nerealizabile. Însă proiectul de ansamblu este valabil, este legitim. Hasdeu a mers în aceea^oi direcție. El este, evident, un pa^ooptist mai perfecționat, mai erudit, mai sistematic, dar care iară^oi a început lucruri formidabile pe care nu le-a terminat. Acesta este destinul culturii române^oti. Sîntem în fond condamnați la enciclopedism prin decalaj intelectual, prin carență intelectuală, prin faptul că nu ne-am putut dezvolta. Căutăm să recuperăm timpul pierdut, sîntem *à la recherche du temps perdu* în cultură, în mod permanent. Este o dramă, chiar o situație tragică, pe care nu o poate vindeca numai elanul unor enciclopedi^oti particulari, care lucrează de unii singuri, în izolare ^oi singurătate. Avem nevoie de liniște, de stabilitate, de organizare mai ales, pentru ca lucrurile acestea să se stabilizeze, să se așeze, să se realizeze. Aceste valori nu se pot construi peste noapte, e limpede. Trebuie „un deceniu de analiză pentru o oră de sinteză”, Fustel de Coulanges avea dreptate. Vorbesc din experiență proprie, nu din auzite, nu din citate celebre. Uite, acolo, pe canapea, o mulțime de izvoare, cărți pa^ooptiste, în care găse^oti tot felul de idei nepuse în valoare, de^oi limpede exprimate. Există deci o con^otiință

ideologică românească. Dar ea era jugulată de ocupațiile străine, de regimul de cenzură, de regimul acela boieresc, împotriva căruia începuseră să se răscoale și ai noștri ieșeni, *cărvunarii*, care sînt expresia clasei de jos a boierimii. Și ca ieșeni, trebuie să ne declarăm mîndri că sîntem exponenții, continuatorii – păstrînd toate proporțiile – celor ce au lansat primele manifeste liberale, în 1804. Erau primele manifeste liberale românești, după model francez. Ionică Tăutu a tradus texte revoluționare franceze. În Moldova s-a tradus și discursul revoluționar al lui Lazare Carnot; tot în Moldova avem *Constituția confederativă* a lui Leonte Radu, care cerea *expressis verbis* desființarea cenzurii și libertatea cuvîntului. Așadar, de fapt, chiar înainte de Ibrăileanu, cu *Spiritul critic în cultura românească*, observăm că acest spirit critic are mult mai vechi rădăcini. În treacăt fie spus, Ibrăileanu a fost puțin supralicitat – e clar, ești de acord? A fost un om remarcabil, un spirit distins, însă, în comparație cu Lovinescu, nu rezistă. Ieșenii l-au supralicitat. Era, se pare, un om fin, subțire, un om cu o interesantă viață particulară: a scris și un bun roman autobiografic. Are multe calități. Însă și Călinescu îl supralicitează, în defavoarea lui Lovinescu. Ieșean-ieșean, dar...

Sorin Antohi: Sigur, sigur, spiritul critic trebuie adoptat și cînd vorbim despre ieșeni, și cînd vorbim despre noi înșine...

Adrian Marino: Eu subscriu la *Spiritul critic...*, dar parcă noi doi și mulți alții l-am scris puțin altfel, ceva mai documentat, mai riguros, mai ferm și mai precis în detalii. Nu este suficient să cităm doar cîteva pasaje din Costache Negri sau din Negruzzi. Sînt lucruri cu mult mai adînci și mai abundente, căci moldoveanul are un spirit critic rece. Regret profund că viața m-a îndepărtat de la ei. Deplîng „relegarea” mea la Cluj – aici am putut scrie în condiții foarte comode, soția mea m-a ajutat enorm –, dar mediul local nu seamănă cu cel de la Iași, nu seamănă cu cel din Moldova. Aici domină un regionalism iremediabil, pe cînd Moldova are o deschidere internațională, spontană, mult mai largă. Nu știu de unde vine, dar o are! Cînd Alecu Russo spunea „părinții noștri priveau spre Răsărit iar noi privim spre Apus” el trăgea linia de demarcație a culturii române. Sînt mîndru că un moldovean a spus acest lucru în cîteva cuvinte: părinții priveau într-o direcție, noi privim în altă direcție! Și, pînă în ziua de astăzi, noi am privit în altă direcție, bineînțeles, adaptîndu-ne limbajul, afinîndu-ne, îmbogățindu-ne cunoștințele, citind în mai multe limbi, lucrînd în biblioteci străine, publicînd în străinătate. Sînt

categoric împotriva odiosului *Lumina vine de la răsărit*, sînt categoric împotriva panslavismului ^oi, în această ordine de idei, a^o vrea să atrag atenția (mult spus) că, de^oi sînt ortodox, de^oi sînt ie^oean, de^oi la noi, la la^oi, uniții nu existau, i-am apărât pe uniți. Am avut o polemică la televiziune ^oi cu celebrul părinte Galeriu, pe care, la un moment dat, l-am întrebat, „Părinte Galeriu, dumneavoastră ce preferați, Accademia di Romania (Roma) sau Academia Funze (Moscova)?”. ^atii ce îmi răspunde, că nu e prost, e abil: „Eu prefer Academia Română”. A dus-o din condei. Sînt un partizan pur ideologic. Pe mine *filioque* ^oi pârșile dogmatice, papale, nu mă interesează. Dar uniții au cîteva contribuții esențiale. În primul rînd, reprezintă prima deschidere masivă spre Occident a culturii române. În al doilea rînd, reactualizează în cultura română ideea latină. Care se opune în mod radical culturii slave. Să nu uităm celebrele definiții ale Europei: latină în extensiune, elină în adîncime ^oi gotică, cre^otină în înălțime. Noi sîntem, în această privință, europeni. Să nu uităm nici că ^acoala Ardeleană a introdus alfabetul latin. Prin urmare, am fost pur ^oi simplu scandalizat cînd am citit că, din motive de competiție, evident, mitropolitul ^aaguna afurisea pe cei care citeau cârți în alfabet latin. Mitropolia ie^oeană afurisea pînă ^oi cârșile lui Petru Maior, pentru citatele sale latine, ^oi interzicea, din motive canonice, limba latină. Excese, a^oadar, erau de ambele pârșii. Trebuie să recunoaștem că aceste lucruri sînt execrabile ^oi că uniții, în această privință, au merite istorice evidente. Dar ei nu ^oi-au apărât foarte bine aceste contribuții istorice. Pe ei îi interesează, de fapt, doar restituirea proprietăților. Nu totul se reduce însă la o competiție de parohii. (Avem două biserici într-un sat, una este goală, preotul ortodox pune lacăt pe ea, iar uniții pierd slujbe, pomeni, acatiste etc.). Uniții au merite istorice reale ^oi eu sînt partizanul lor ideologic, ocazional, neangajat în ierarhia lor ^oi fără să am ceva în comun cu unii prelați. Dar cunosc destul de bine istoria Transilvaniei ^oi istoria epocii. Deci cam asta ar mai fi de adăugat în prelugirea ideii de enciclopedism, neopa^ooptimism, deschidere spre cultura occidentală. Pentru mine, cultura occidentală nu este un mit, nu este un areal inaccesibil. Noi am frecventat-o, noi am colaborat într-o mică măsură la ea ^oi ne-am dat seama că, prin ea, cultura română s-a modernizat ^oi a ie^oit din această primă formă fără fond românească, aceea de a turna pe o limbă latină un alfabet slav. Este, repet, prima formă fără fond a culturii române, pe care ar trebui să o subliniem ^oi să o respingem. Aspecte care sînt religioase la suprafață, dar care în profunzimea lor sînt ideologice, culturale ^oi pînă de

stilul nostru de a gândi. Eu sînt profund antislav, vreau să spun contra panslavismului și privesc cu neliniște orientarea viitoare a României – nu știu exact care va fi. Fiindcă o cultură și o civilizație latine aflate în zona de influență slavă se află într-o mare primejdie. Evident, evenimentele istorice sînt irepetabile. Bătrînul nostru Xenopol distingea încă de acum o sută de ani între fenomene de succesiune și fenomene de repetiție, care sînt fenomenele fizice naturale. Noi trăim într-o succesiune de evenimente pe care ne sprijinim și în care credem cu fermitate. Cam aceasta ar fi la capitolul „Cultură”. Să sperăm că ne va auzi cineva.

Societate și politică

Cît de comunizat e poporul român? Mitologia națională • „Revoluția” din 1989 • Discuții de închisoare • Pentru o Românie „mic-burgheză” • Clasa noastră politică • Capitalism sălbatic și tradiții birocratice. Din nou despre defectele naționale • Rolul intelectualului critic • Mitul Meșterului Manole într-o rezervație folclorică

Adrian Marino: Cred că acum putem trage ʘi concluziile definitive – definitive e un fel de a vorbi – la cumpăna mileniilor, despre problema cea mai iritantă, cea mai importantă pe toate planurile, a României actuale: problema politico-socială ʘi ideologică. Aici, trebuie să mărturisesc, am făcut singura ʘi cea mai profundă eroare de apreciere a vieții mele. Nu mi-am dat seama imediat – după '89, cînd mi-am recăpătat libertatea intelectuală – cît de profund comunizat este poporul român. Pentru mine a fost un moment de revelație, de tristețe, de stupefacție. Însă, treptat, pe măsură ce am început să analizez, pe măsură ce am început să compar, mi-am dat seama că fenomenul era inevitabil. Bineînțeles că am citit-o ʘi pe doamna Mungiu-Pippidi, deja amintită. Cartea sa, *Românii după '89. Istoria unei neînțelegeri*, mi-a dat ʘi date de ordin statistic. Într-adevăr, un popor care s-a născut mai mult de 60% în perioada comunistă nu putea gîndi altfel. Dar eu, pînă la acea dată, nu-mi dădeam seama de fenomenul acesta. Pentru mine a fost un moment foarte greu. Mi-am zis: „uite, am suferit, am combătut, am crezut ʘi cred în continuare”. Am avut sentimentul unei căderi ideologice în gol ʘi al unei singurătăți sociale ʘi ideologice ʘi mai profunde. Au fost doi-trei ani de clarificare interioară dificili ʘi greu de suportat. Pe de altă parte, mi-am pus întrebarea foarte rece, ca analist: cum s-a putut ajunge la acest

fenomen și de ce comunismul a prins? Sînt cauze naționale și generale. Cele generale cred că pot fi identificate relativ ușor; comunismul convine foarte bine naturilor mediocre. Comunismul eliberează pe om, prin conducerea sa unică, centralizată și de sus, de responsabilitatea individuală, de inițiative, de riscuri – cineva gîndește pentru noi toți și noi puteam trăi comod, foarte bine, fără a ne asuma riscuri. În al doilea rînd, din punct de vedere economic, existența materială minimă era asigurată, iar ceea ce nu ne ajungea furam de la colectiv, furam de la fabrică (oții foarte bine, pe vremea lui Ceaușescu, furturile pînă la 500 de lei nici nu erau penalizate, erau numai analizate, se primea o sancțiune de partid și aștia mai departe). Cred că e unicul exemplu, repet, unicul caz în lume cînd furtul este legalizat. Apoi mi-am dat seama că acest comunism este perfect mulat și pe structura bărânească a poporului român. Pe sentimentele sale naționaliste, ovine, pe mitologia națională. Noi am fost timp de peste 40 de ani victimele vechiului abecedar „burghezo-moșieresc”, cu eroii tip Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul. O mitologie națională care ținea loc de orice fel de ideologie profundă: sîntem viteji, am învins la Călugăreni, i-am învins pe turci, am învins pe toată lumea. Din vechiul abecedar, Mihai Viteazul a venit, în variantă ceaușistă, să lupte în filme cu turcii. Dar Mihai Viteazul, ca actor, a uitat că are ceas la mînă! Înțelegi, pentru ca parodia să fie completă. Acest cadru ideologic, pentru poporul român, era ideal. Apoi s-a mai dezgropat și un text din Herodot după care tricii erau cei mai viteji etc. Eu am o cu totul altă părere, pentru că am citit complet pasajul lui Herodot, unde imaginea dacilor era cu totul alta.

Revenind, cînd mi-am dat seama că poporul român este un popor comunist....

Sorin Antohi: Ați înțeles asta în închisoare? Se înțelegea atunci și acolo acest lucru?

Adrian Marino: Nu, nu. În închisoare trăiam din plin miturile anti-comunismului, miturile liberalismului radical, despre care apoi mi-am dat seama că nu este posibil în România. Prin urmare, am supraviețuit într-o lume de ficțiuni ideologice, trăite cu sinceritate, cu naivitate – mi le asum. Era foarte greu de suportat. Treptat însă m-am adaptat și mi-am spus că „asta este situația”.

Comunizarea profundă a țării este o realitate. Ea se mai manifestă într-un fel: aștia-zisă Revoluție din 1989 nu a fost propriu-zis o revoluție. O revoluție înseamnă schimbarea radicală a aparatului de stat. Or, aștia

ceva nu s-a întâmplat. Aparatul de stat comunist a rămas în continuare același, lucru care se vede până astăzi. Serviciile secrete au rămas aceleași, aparatul judiciar a rămas același, aparatul polițienesc a rămas același. Cum vrei, în aceste condiții, ca o democrație de tip occidental, cum o visăm noi, să ia ființă și să devină activă? Încă o dată, am descoperit târziu aceste realități, treptat, iar acum sînt echilibrat, fiindcă Țtiu exact cu cine am de a face, Țtiu pe ce lume trăiesc, Țtiu la ce pot să mă aștept și nu-mi mai fac nici un fel de iluzii. La noi a fost inițial doar o pseudo-revoluție perestroikistă, care a fost puțin accelerată de trei factori. În primul rînd a fost reacțiunea străzii, mai puternică decît se așteptau perestroikistii. A fost apoi o anumită presiune a străinătății și, trei, nimeni nu se aștepta la puciul de la Moscova. Cînd patronii au dispărut, a intervenit un moment de derută. Imediat, regimul Iliescu a început să dea leste și să facă acest hibrid de democrație și de stat totalitar, să confecționeze o constituție care dă cu o mînă și ia cu alta, nu garantează proprietatea etc. Puciul de la Moscova a fost o surpriză și pentru ruși, și pentru noi, care i-am devenit victime. Lucrurile acestea se pot acum observa cu claritate, dar atunci nu se vedeau chiar așa. Pe un astfel de fundal s-a putut grefa ascensiunea forțelor de dreapta, care acum îmi spun ori naționaliste, ori social-democrate, dar sînt, în fond, o combinație de naționalism și comunism. Acest hibrid este foarte bine exprimat de partidul România Mare. Intenționez de altfel să revin asupra temei *Două Românii ideologice*.

Acesta ar fi un prim aspect care trebuie să ne dea de gîndit, pentru a găsi căi care să ducă la rezolvarea lui.

Al doilea aspect, care m-a surprins și pe care îl trăim cu toții, mi-a apărut atunci cînd am observat că nu există din partea forțelor politice un proiect social-politic precis. Aici încep o serie de întrebări, de reacții critice – chiar negative. M-ai întrebat de pușcărie. În pușcărie am început să reflectez la toate astea. Lumea nu discuta deloc ideologie politică; singura ideologie democratică acceptată era *restitutio in integrum*. Eu spuneam că nu este posibil. De exemplu, pe lângă vechea uzină Malaxa, s-au mai construit trei sau patru hale și uzine. Deci, trebuie găsite și alte formule, nu numai *restitutio in integrum*, ci și despăgubiri, compensări etc. Teza aceasta, bineînțeles, nu era deloc simpatizată și trecea, dacă nu comunist, în orice caz, drept un tip dubios.

Sorin Antohi: Dar se discuta problema restituirii în închisoare, în anii '50 și la începutul anilor '60?

Adrian Marino: Foarte rar, dar am auzit-o. *Restitutio in integrum*, asta se discuta. Repet, rar, fiindcă preocuparea în închisoare nu era programul politic, programul social. Existau doar două preocupări fundamentale. Una era, evident, antisovietismul, naționalismul, iar a doua era problema care a traumatizat conștiințele românești până astăzi, problema dosarelor, a informatorilor, a Securității, a poliției politice, fiindcă era un fenomen cu totul nou în România. Lumea nu era adaptată. Nici până astăzi nu există o reacție uniformă și o soluție globală. Este pentru prima dată când poporului român i s-a aplicat această cămașă de forță, atât de dură; vorba lui Cioran: „România pusă la teasc”. La un moment dat, lumea pur și simplu a fost uluită. Și astăzi, unii încă nu se pot adapta la realități și trăiesc numai din mitul fostului deținut politic – eu însumi fac parte din categoria aceasta –, dar consider că simpla calitate de foști deținuți politici nu rezolvă toate problemele. O țară se guvernează mai ales cu tehnicieni, cu specialiști, cu manageri etc.

Iată al doilea aspect al decepției mele politice după '89: o caracteristică specială, negativă, o lacună gravă a societății românești, pe care încercăm să o definim acum.

Aveam totuși un proiect social precis în conștiința mea. Și pe ici-pe colo încercam să-l exprim. L-am și exprimat, de altfel, în multe articole, mai mult sau mai puțin tematice. În primul rând m-a interesat și am pledat (și voi pleda în continuare) pentru inversarea raportului sat – oraș în România. Câtă vreme România rămîne o țară fundamental rurală, ea nu are un viitor democratic. Nu are, de fapt, nici un viitor, iar de intrarea în Europa nici nu poate fi vorba. Atii doar că abia 8% din populația Uniunii Europene se ocupă cu agricultura. Dar, atenție, acești 8% nu sînt țărani români, folclorici, de tip Muzeul satului. Sînt fermieri – cu totul altceva. La noi, procentul este de peste 50%!

Sorin Antohi: Chiar mai mult: dacă socotim și oamenii care sînt la prima generație urbanizată (dar insuficient și mutant urbanizată), trăind în ghetourile urbane care prezervă forme de viață cvasiurale.

Adrian Marino: Deci, în privința asta, eu, care nu sînt deloc, dar absolut deloc un adept al ideologiei țărănești, mă declar de acord cînd se spune că ne-am săturat să fim „țărani eterni ai istoriei”. Și eu m-am săturat, ca și E.M. Cioran. Nu mai vreau, dragă Sorin, o Românie de chirpici, o Românie mizeră, pe care orice inundație o ia la vale și o distruge. Satele românești, așa cum arată acum, sînt lamentabile, sînt primitive. Fără

comunicații, fără linii electrice în multe locuri, fără apă curentă. Noi sîntem încă o societate de tip arhaic. ^ai chiar ca mentalitate; nu putem să „intrăm în Europa” cu o mentalitate ca asta: atunci cînd nu este ploaie, facem slujbe, se scot Paparudele etc. etc.! Lumea crede în „minuni”, se descoperă „icoane” prin copaci, pe pereți... Nu e posibil, parcă trăim în Africa! Ca moment folcloric, ca moment etnografic admit. Dar nu e posibil să încercăm să aducem ploaia cu paparude sau slujbe religioase! Această mentalitate, care ȃine de structura profund arhaică a poporului român, este teribilă. ^ai iată că, din acest punct de vedere, trebuie să mai a^oteptăm cîteva generații, pînă cînd România va evolua (dacă va evolua) spre o Romînie citadină, civilizată, o Romînie în care problema apei... (Ă *propos* de apă, tot cartierul clujean unde sîntem acum este lipsit de apă! Printr-o întîmplare, locuința noastră este aproape de casa de apă ^oi nu sînt probleme de acest fel. Dar la vecini, nimic! Nu este posibil ca străzi întregi să rămîină fără apă curentă, de băut, pentru minima igienă, pentru minima alimentație!)

Sorin Antohi: De fapt, reeditarea cărții dumneavoastră despre Alexandru Macedonski ar trebui să vină doar într-o Romînie în care proiectul urban a reușit, a trecut din poezie în realitate! Poate că atunci vom vedea o a doua ediție.

Adrian Marino: Oricum, ^otii că eu am părăsit de mult scrierile literare; le privesc acum cu detașare, aproape cu indiferență. Ele erau asociate ^oi de faza pe care a^o vrea s-o uit, „călinesciană”. De^oi sînt create într-o ambianță „călinesciană”, acele două cărți nu sînt totuși călinesciene ca structură. Am explicat toată povestea aceasta în *Viața unui om singur* ^oi trebuie să mai ai puțină răbdare pînă cînd te vei lămuri bine asupra acestei probleme. Visul meu social, profund, rămîne unul al Romîniei viitoare, pa^ooptistă ^oi neopa^ooptistă, o Romînie citadină, civilizată, la nivel european. Ei, bine, deocamdată sîntem încă într-o fază vizionară, de utopie, de vis greu realizabil. Cu atît mai mult cu cît observ că această societate românească de tip patriarhal ^oi menține dominarea. Ea se manifestă foarte bine aici, în Ardeal, prin clanuri familiale puternice, partide de nepoți. Unde s-a mai văzut a^oa ceva? Ai umblat prin lume, ai o experiență internațională mai bogată decît a mea. Am ^oi eu o anumită experiență, dar nu am văzut partide de nepoți, construite pe structura clanului familial. Parcă sîntem în Scoția medievală, cu un clan Mac Dougal ^oi altele...

Sorin Antohi: Dar fără producția de whisky...

Adrian Marino: Aceasta este realitatea, pe care eu nu pot să o înving. Dar pe care pot să o definesc cu claritate și să o denunț ca o formă primitivă de societate românească. Dacă România va continua să aibă aceste idealuri și structuri de bază, eu nu prea văd un „viitor de aur”. Dar cel puțin îmi exprim cu toată energia și cu tot entuziasmul idealul unei României citadine, aparținând unor familii citadine. Familia mea este citadină de aproape 200 de ani, atestată documentar. Familie de mic-burghezi, mici funcționari culturali, dar orăneni. Nu e un titlu de mândrie, nu fac luptă de clasă inversă. Este însă o realitate și cred că România nu va putea progresa decât atunci când va avea o clasă de mijloc puternică, o clasă de mijloc de liber-întreprinzători, de liber-proprietari, de liber-manageri. După independența economică vom putea cîștiga și independența intelectuală, politică și socială. Spre această Românie de mijloc, de „mici burghezi”, tind. Decepția mea mare, legată de partidele politice, este că nu și-au însușit, nu și-au precizat (excepție: Varujan Vosganian) un punct de vedere în această privință. Mi-aduc aminte că în *Cotidianul*, pe vremea lui Rașiu, încă mă mai legănam în iluzii și făceam o astfel de schemă politică a României, imaginînd Partidul Național Bărnesc, ideologic vorbind (nu ca „activist”), ca viitor partid al păturilor mijlocii rurale și urbane, înșelegînd prin pături mijlocii rurale ceva ce ar corespunde aici cu vechea țărnăime avută, cu „chiaburii”. Mă preocupă intens tema celor „două României”.

Mai vedeam încă două categorii sociale, expresia unui capitalism românesc puternic frînat de vechiul aparat comunist și de obsesia economiei de stat, care se formează în momentul de față. Din nefericire, formele de acumulare sălbatică sînt evidente. În sfîrșit, o muncitorime de tip social-democrat. Vorbind despre problema aceasta cu Corneliu Coposu (cărui îi păstrez o amintire frumoasă ca om și luptător), îi spuneam: „Ar trebui să se renunțe cîndva la această titulatură de „Partid Național Bărnesc”, să rămînă numai un „Partid Creștin-Democrat”. S-a uitat la mine lung și mi-a spus: „Domnule, dumneata ai dreptate. Eu personal nu pot să o fac. Dar dumneavoastră... – și a arătat cu brațele deschise către noi – puteți”. Îl înșelegem. El continua tradiția manistă. Vedeam deci acest partid ca expresie a păturii mijlocii, eu avînd de fapt o orientare ideologică liberală. Erau doar iluzii, visuri, idei politice într-o fază de efervescență teoretică, lipsită de luciditate practică, fără percepția realităților sociale imediate.

De aici, o decepție profundă în privința partidelor. Constat cu tristețe mediocritatea clasei politice românești, de la stînga la dreapta și de sus în jos. Desigur, este de departe preferabilă aparatului totalitar: este perfectibilă, se poate regenera etc. Din ce este formată deocamdată – în cea mai mare parte – clasa politică, înțelegînd prin ea senatori, deputați, aparatul de stat, prefecți, primari? Mai toți provin din PCR, UTC sau din vechea Securitate. Mediocritatea clasei politice mă întristează. Mi-am dat seama că locul meu nu este aici, că nu am ce căuta în acest mediu politic. Treptat s-a ajuns în situația actuală, lamentabilă, cînd asistăm la cele mai stranii combinații politice, liberalii și post-comuniști... O *Strupocămilă* politică, care arată că, în fond, clasa politică la noi nu are nimic la bază, nici o convingere. Singura motivație, singurul impuls este „voința de putere”, *Wille zur Macht*. Dar *Wille zur Macht* pentru ce? Să o folosești într-un mod patriotic, obiectiv, general, sau pentru a te pune doar pe tine în valoare și a-ți asigura un loc rentabil și comod în Parlament? Îți votezi prime, tot felul de avantaje economice. Iată imaginea actuală globală a clasei politice românești, pe care o contest radical. Dacă și ea mă „contestă”, în sensul că mă „ignoră”, nu are nici o importanță. Sînt un simplu cetățean care, de bine, de rău, poate să-și exprime părerile. Cînd mă uit la o serie întregă de intelectuali, care ar fi putut face ceva în Parlament, dar nu au făcut-o, din motive de comoditate, prudență sau din calcul și mondenitate politică, lasă-mă să reamintesc o vorbă franceză, mai ironică: *Je m'estime peu quand je m'examine, beaucoup quand je me compare*. Această vorbă a lui Villiers de L'Isle-Adam am citit-o demult, în adolescența mea și ea mă urmărește și acum. Clasa politică nu poate sau nu vrea să voteze legi bune, fiindcă ea aparține de fapt vechilor structuri. Sînt oameni care nu pot asimila ideea pieței libere, ideea proprietății individuale (cu excepția proprietății lor), au o mentalitate colectivistă, etatistă (să distrugi agricultura fiindcă domnul Trișă Fănișă își pierde combinațiile lui de export cereale!) o.a.m.d.

Sorin Antohi: Am spus, la un moment dat, într-o discuție despre liberalismul în România, că marea problemă a românilor în privința liberalismului nu a fost să înțeleagă că piața și societatea sînt organizate de o mînă invizibilă. Românii înțeleg chestia cu mîna invizibilă, numai că ei cred că sînt mai multe mîini invizibile: ale lor, ale colegilor de partid etc. Românul este pluralist din acest punct de vedere. Nu înțelege acțiunea inexorabilă a pieței, dar înțelege cum mîinile invizibile personalizate, foarte multe, intră în buzunarul general și scot de acolo profituri personale.

Adrian Marino: Sîntem, repet, într-o fază de acumulare sălbatică de capital. Ceva similar cu situația cînd regina Elisabeta a Angliei făcea în egală măsură și piraterie, cu Francis Drake. Apoi îl înnobila și piratul devenea *Sir* Francis Drake. Ca să împing butada sau „cinismul” pînă la capăt, aș zice: „Domnilor, construiți-vă cît mai multe vile, furați cît mai mult posibil, «jefuiți» cît mai mult, dar construiți ceva! Fiindcă fiii voștri (apare și psihologia «fiilor de bani gata») vor avea sentimentul proprietății și, avînd sentimentul proprietății, vor avea, treptat, și sentimentul că aparțin unei categorii sociale distincte, cu o altă psihologie”. Deocamdată, progresul constă în construirea de vile. Ilegalitatea este totală, dar, în perspectivă, vezi parcă un fel de logică a istoriei, care lucrează totuși în favoarea unei Românie mic-burgheze, a unei Românie de clasă medie, de proprietari mici și mijlocii. Toată lumea era scandalizată de faptul că Adrian Năstase ar avea „patru case”. Poate că e mult, poate că e așă, poate că nu. Dar, în orice caz, pe mine nu mă supără chestia aceasta; mă supără că metodele de înavușire sînt total ilegale și că nu s-a făcut nimic pentru minima dezvoltare a satelor noastre mizerabile, a micii proprietăți rurale, pentru transformarea lor în mici proprietăți viabile economic, inclusiv asociate într-un fel oarecare. Așă-zisele partide care se revendică de la părinți nu au făcut nimic în această direcție. Impozitarea care ține în viață marile întreprinderi ceaușiste, SIDEX, CUG etc., este suportată tot de pătura mijlocie de liber-întreprinzători, singura pătură productivă. Și din ce motive întreținem acești coloși? Nu putem arunca în stradă zeci de mii de oameni, din motive populiste. Iată cum noi, democrați fiind, întreținem o clasă parazită de pseudoproletari, o clasă parazită de birocrați. La greva RATB am văzut că la cinci mii de oferi sînt zece mii de birocrați care ard gazul de pomană în birouri.

Sorin Antohi: Este vorba de personalul TESA, supradimensionat ca în comunism...

Adrian Marino: Exact. Dar, ca să fim foarte obiectivi, nu neapărat comunismul a întemeiat și dezvoltat clasa birocratică într-un mod disproporționat. Problema este mai veche: este produsul vechiului Partid Liberal. Atunci a ieșit butada – unii i-o atribuie lui Caragiale, alții lui P.P. Carp – conform căreia „românul se naște bursier, trăiește funcționar și moare pensionar”. Butada, indiferent de autor, este riguros exactă. Aceasta este o mentalitate de asistat etern al statului. Statul face copii, plătește întreținerea la bloc, biletele de tramvai etc. etc. Cînd omerii

nu au de lucru, unde se duc? La primărie, la prefect, pentru a cere. Mentalitatea etatistă este profund înrădăcinată în conștiința românului.

Sorin Antohi: Asta face ca românul să înțeleagă drepturile, în general, ca drepturi-creanțe, datorii ale statului față de el, nu ca drepturi-libertăți.

Adrian Marino: Statul trebuie să-mi dea de lucru și, mai mult decât atât, eu fixez cât mi se cuvine: minimum trei milioane, nici nu discut!... Toate acestea au, pe lângă tragism, și un aspect bufon.

Sorin Antohi: Pe de altă parte, dacă oamenii observă că în România proprietatea e literalmente furt, nu cumva aceasta duce la o învățare socială negativă, nu cumva cedează și cei care ar vrea să fie cinstiți, să aibă o etică protestantă, să fie cumpătați, să fie modești, să nu se angajeze în consum somptuar? Nu cumva puținii români cinstiți se trezesc marginalizați și dezminși de o realitate în care cîștigă doar cei care fură?

Adrian Marino: Desigur. Și atunci, prin contaminare, încep să practice aceleași metode. Și cu această observație, care este foarte acută, ajungem la încă o constatare tristă. A mea cel puțin, de după 1989: la o serie întreagă de defecte fundamentale ale poporului român. Am citit cu multă satisfacție cartea Martei Petreu despre Cioran. Cioran are pagini de o luciditate remarcabilă despre defectele poporului român. Eu le-aș reformula puțin altfel, dar asta nu are nici o importanță. Cred că la baza carențelor românești stă și o proastă origine etnică ancestrală. Dacă vei citi cu atenție capitolul despre traci al lui Herodot, acolo vei vedea toate defectele poporului român actual: lene, hoș, trăind din furturi și, atenție, lucrul pare incredibil, spune Herodot, nu eu (și nu vād de ce i-ar bîrfi), tracii aveau obiceiul de a-și vinde copiii în străinătate! Acest obicei se verifică și sub ochii noștri. Trebuie să recunoaștem că este un adevăr. Dar să-i lăsăm pe traci în plata Domnului: au avut și calități, au avut un sentiment religios foarte profund, erau poezi „naturali”. Poporul român are multe defecte fundamentale. Dacă acesta este poporul român, eu – o declar pe față – parcă n-aș face parte din el! Acestea sînt: omechereala, furearea, improvizatia, cîrpeala permanentă. Uite, pe stradă: mereu cîrpe, „plombe”, guri de canal mereu deschise, nimic temeinic, nimic bine construit. Totul este făcut de azi pe mâine, de mîntuială, pentru a salva aparențele. Pe strada aceasta, alături de noi, nu există săptămîină în care să nu se spargă conducta de apă. Detest profund această deprindere a superficialității românești; această *potemkiniadă*, în fond.

Sorin Antohi: *Potemkiniadă* pentru noi în°ine, culmea *potemkiniadei*! Noi construim satul lui Potemkin °i tot noi îl vizităm.

Adrian Marino: Poate singurul proiect care merită stimă °i pe care l-am găsit pus oarecum în practică este proiectul ministrului Nicolae Noica de a construi apartamente, tocmai în spiritul constituirii unei pături mijlocii °i a unei clase de proprietari. M-am întâlnit recent cu el. Este un om simpatic, un tehnocrat, care provine mai mult din *Alianța Civică* °i care îmi povestea că, arătînd proiectul lui în Israel, a fost întrebat cînd vor deveni achizitorii proprietari definitiv ai apartamentelor. Noica a răspuns că în momentul în care 90% din preș este achitat. Răspunsul celor din Israel a fost că ei îi fac proprietari după ce achită 10%. Uite ce diferență de nivel; iată, totu°i, un proiect coerent; eu nu cunosc un al doilea în România.

Sorin Antohi: Eu cred că pînă acum acest proiect nu se arată a avea sorși de izbîndă; dincolo de valoarea sa propagandistică, nu are eficiență. Preșurile apartamentelor decente de stat sînt încă foarte mari pentru punga populației. Rămîne însă un proiect care merită salutat.

Adrian Marino: E, cel puțin, o idee bună. Sigur, e greu realizabilă. Ei bine, alte idei, în spiritul nostru, în spiritul unei Românie citadine, al păturii mijlocii, nu am întâlnit. Ceea ce este dezolant în zece ani de zile pentru un om care a investit totu°i ceva în această Românie viitoare, pa°optistă sau neopa°optistă – cum vrei să-i spui. Decepție totală deci. Dar vîd că discuția noastră capătă un caracter de lamentare continuă. Însă noi analizăm lucid o serie de stări negative °i ne exprimăm fără nici un fel de inhibiție decepțiile, indignările °i uneori chiar momentele de furie împotriva acestei impotente clase politice române°ti, care nu vîd deocamdată nici cum ar putea fi reformată. Mai moderat spus: nu sînt deloc un mare admirator al ei. Plutim într-o derivă totală. Mereu sub spiritul improvizăției. Căutăm să scoatem un iepure din joben... pe post de prim-ministru...

Sorin Antohi: Problema este că noi credem mereu că producem un Mesia; de fapt, cînd ne uităm mai de aproape, nu este decît un biet iepure scos încă o dată din joben...

Adrian Marino: Toate aceste defecte naționale pe care le-am trecut în revistă – °i trebuie să recunosc că folosesc un limbaj eufemistic, fiindcă în mod normal ar trebui să folosesc un limbaj folcloric, mult mai colorat,

cînd mă gîndesc la această clasă politică – aduc în prim-planul atenției noastre rolul intelectualului critic, categorie din care facem parte. Eu am mai spus că rolul intelectualului critic nu s-a terminat în 1989. El continuă și trebuie să continue, pentru că numai intelectualul critic, produsul tipic al păturii mijlocii și al unei Româнии citadine, mai poate atrage atenția, mai poate stimula discuția, mai poate denunța un abuz, mai poate vitupera și condamna o lege. Rolul intelectualului critic nu e atît de a se înrola în partide: el se grupează fie în *Grupul pentru Dialog Social*, fie în *Alianța Civică*, din care fac eu parte, fie în alte cîteva grupuri mici, care însă au un rol doar potențial viitor. Există o serie întreagă de voci care au curajul să spună aceste lucruri...

Sorin Antohi: Dar nu credeți că rolul critic al intelectualului public s-a epuizat în primii unsprezece ani de postcomunism? Nu credeți că mai ales GDS-ul și-a încheiat mandatul istoric? Nu știu nici dacă *Alianța Civică* mai are resurse să meargă mai departe... Am impresia că unele dintre aceste grupări au cam murit de moarte bună...

Adrian Marino: Este adevărat: au murit ca grupări, dar unii membri continuă prin activitatea lor din presă, în viața socială și în viața culturală...

Sorin Antohi: Ele au fost grupări germinative, din care au pornit foarte multe dintre inițiativele civice și chiar politice specializate, iar meritele lor au fost evidente în primii ani. Mă întreb dacă nu cumva intelectualul critic nu a fost pur și simplu sufocat între timp de politician...

Adrian Marino: Nu numai că a fost sufocat, dar aproape a și fost redus la tăcere. Cînd mai apare cîte un articol mai tăios, mai combativ, acesta provoacă indignare, stupeoare și așă mai departe... Este foarte exact ceea ce spui; e adevărat că GDS a suferit metamorfoze și pare oarecum epuizat ca formulă socială. La Sighet am avut ocazia unei discuții foarte sincere pe această temă cu Ana Blandiana... Mai există femei remarcabile, constructive: Gabriela Adameșteanu, Marta Petreu, Alina Mungiu-Pippidi, Doina Jela. O adevărată eroină e Doina Cornea. Sînt „versiunile” moderne ale unor admirabile femei de la „1848”: Zoe Goleescu, Maria Grant-Rosetti, Ana Ipătescu, Maria Heliade. La Sighet am avut prilejul unor observații sociologice pe viu, foarte interesante; mi-am dat seama că, încet-încet, se ridică o clasă de tineri intelectuali critici radicali care, curios, erau mai anticomuniști, mai liberali decît cei din prezidiu... Mi s-a părut extraordinar... Cu ocazia asta, o spun cu tristețe, fiindcă mă privește și pe

mine, încerc să fiu cât mai moderat posibil, am observat că uneori acest rol de intelectual critic e monopolizat de foștii deșinuși politici. Este pentru mine o situație morală grea, fiindcă am suferit alături de ei, fac parte din această categorie. Îmi dau însă seama că nu poți trăi la infinit numai din rente de fost deșinut politic. Toată stima, toată considerația pentru puterea lor de sacrificiu, pentru devotament. Dar o pară se guvernează în primul rând cu tehnicieni, cu specialiști, cu manageri. O spun și o repet mereu...

Sorin Antohi: Ai cu oameni care privesc în viitor...

Adrian Marino: Ei există. Dar oamenii aceștia nu sînt încă suficient de organizați, sînt fragmentați, se contestă reciproc. Eu, practic, nici nu știu cîte organizații de deșinuși politici mai sînt și din ce organizație fac parte, fiindcă s-au rupt în două, în trei... Nu aș vrea să fiu înțeleș greșit.

În România nu poate exista, ca în Occident, un partid politic cu ofertă pentru toate categoriile sociale. Societatea românească nu a ajuns încă la acel stadiu de cvasiomogenizare. Un muncitor din țările industrializate are de fapt un standard de viață mic-burghez.

Sorin Antohi: Sigur, apoi și poate permite să aibă o opțiune ideologică. Poate să aleagă după afinități de doctrină un partid sau altul, fără ca această opțiune să-i afecteze major viața concretă, cotidiană.

Adrian Marino: Evident, în structura societății occidentale, cum spuneam anterior, țărani nu mai există, iar noi nu mai putem rămîne la infinit o rezervă folclorică. Nu sîntem Muzeul Satului al Europei! Nu vreau să mai aud de... „Muzeul Satului” idealizat! Vreau să-l văd însă cît mai bine pus la punct, ca muzeu pur și simplu. Nu însă și ca simbol social și cultural.

Sorin Antohi: Aș vrea și eu să apuc momentul în care *Miorița* va putea fi citită numai pe baza unui stufos aparat critic, și nu înțeleasă imediat, fără reflecție, pe baza experienței proprii, prin – vorba lui Jauss, identificare asociativă.

Adrian Marino: *Miorița* reprezintă simbolul poporului român. Un simbol intransmisibil, fiindcă *Miorița* n-a spus nimic despre Occident!...

Sorin Antohi: Mi-ai scris odată, într-o scrisoare memorabilă, că oia năzdrăvană din *Miorița* este un animal care nu aparține zoologiei europene! Așa și este, nu face parte din „bestiariul” european...

Adrian Marino: Noi cultivăm încă aceste mituri. Dintre toate miturile românești, poate cel mai adecvat și mai actual, într-un anumit sens, este mitul Meșterului Manole. Poate că acesta exprimă ceva esențial din drama poporului român. Construim, dărimăm, (ne) sacrificăm, o luăm de la capăt și trebuie să acceptăm acest destin de eterni constructori care își văd construcția dărimată și o refac din temelii. Am mai spus-o. Exact asta se întâmplă în România, și nu doar în România actuală, ci în toată România istorică. Poate că acest mit este cel mai exemplar, mai caracteristic și mai definitoriu pentru poporul român. Deci simpatizez doar cu Meșterul Manole, și vreau pur și simplu să abandonăm „miorița”. Să o jupuim, să o desființăm, să-i punem blana pe băș...

Cam acestea ar fi imaginile negative ale poporului român după '89, foarte sumare și foarte „populare” descrise. Dar rămânem fermi la aceste puncte și îmi permit să le rezum, fiindcă acesta va fi și finalul discuției noastre, punct de plecare pentru alte reflecții. În primul rând, trebuie să recunoaștem comunizarea profundă a poporului român. Cauzele, cum am văzut, sînt de ordin social, etnic și istoric (pe acest fundal, forțele de extremă dreaptă sînt în ascensiune).

Am vorbit apoi despre lipsa unui proiect social român, despre medio-critatea (într-un fel inevitabilă) a clasei politice românești, despre defec-tele naționale, despre rolul intelectualului critic, care continuă, oarecum, o luptă de franctiror marginal, despre organizațiile civice pe cale de dizolvare; am deplîns soarta nefericită a fostului deținut politic, care mai trăiește cu nostalgia trecutului. Îl omagiem, dar ne dăm seama că el nu mai are capacitatea de adaptare. Trăiește în trecut, într-o Românie care nu mai există și care peste 10-15 ani va dispărea complet, inclusiv ca imagine ideologică. Imaginea mea despre perioada de după 1989 este negativă. La fel, nu mă regăsesc integral nici în actuala cultură, excesiv poetizată și publicistică. Mă repet, evident, fiindcă acestea sînt obsesiile vieții mele ideologice, culturale și morale. Cunoști bine, de altfel, psiho-logia apăsătoare a „obsesiei”...

Îmi exprim în același timp satisfacția că am avut ocazia, de-a lungul câtorva zile, să stăm de vorbă și să-mi exprim cu toată sinceritatea ideile profunde, într-o formă cât se poate de puțin pretențioasă, cu un adevărat prieten de idei. Mai am încă doi, din copilărie și adolescență: Mircea Carp, în străinătate, și Paul Lăzărescu, în țară. Nu sînt deloc politolog „specializat”, deși aș putea adăuga la fiecare din aceste capitole un întreg aparat critic. Dar deocamdată discutăm pentru opinia publică generală.

Avem nevoie mai întâi de un mesaj inteligibil, cât mai coerent, cât mai clar, simplu și larg difuzabil cu putință. Este nevoie să ne adresăm păturii intelectuale medii, care abia acum se formează. Poate că aceste discuții, ca și cărțile noastre, pot contribui cu ceva la formarea unei noi conștiințe românești. A unei noi Românii, în care cred. Nu am părăsit-o. Puteam să o fac, dar am căutat să construiesc aici câte ceva. Ce va rămîne, ce nu va rămîne, cum va fructifica, aceasta este cu totul altă problemă. Dar eu cred, ca și tine de altfel, în rolul precursor al ideilor. M-ai obligat, în același timp, într-un fel, să-mi improvizez și un fel de autobiografie ideologică anticipată. Nici nu-ți imaginezi cât m-a „uzat” această confesiune verbală, involuntară. Rememorarea atîtor momente dureroase și penibile... Dar întreaga mea autobiografie, deja scrisă în detalii, cum am mai amintit, va rămîne irevocabil postumă. Te-a o ruga chiar, de pe acum, să te ocupi, în măsura posibilului, de soarta sa editorială. Mulțumiri anticipate și toată recunoștința mea amicală.

Addenda

Dincolo de oglindă sau Al Treilea Discurs

Sorin Antohi

De aproape două secole, o parte tot mai însemnată a elitelor noastre își construiește identitatea în raport cu fantasma unei Europe idealizate. Asemeni rușilor din vremea lui Ceadaev, românii cred fie că Europa le rămâne exterioară, ca set de standarde inaccesibile, obsedante și producătoare de stigmat (atunci când Occidentului i se atribuie așteptări normative, pe care noi le-am dezamăgi), fie că Europa este o realitate spirituală și geopolitică de care aparținem prin definiție, dar în care trebuie să ne facem mai bine cunoscuți, și anume printr-un efort continuu și sistematic de reformă. De la exaltările pașoptiste (care operează o transformare festivă a calmei conștiințe europene detectabilă la unii cronicari), poate chiar de la pragmatismul militant al „colii Ardelene”, Europa devine pentru români un fel de oglindă. E o oglindă crucială pentru formarea sinelui (în sensul teoriei lacaniene a stadiului oglinzii), din care ne privește continuu propria noastră privire, parcă autonomă și exigentă, tulburându-ne autocontemplarea narcisică printr-un mesaj al alterității constitutive: Vasile Gergely de Csokotis, Iancu Văcărescu, Vasile Cîrlova, proclamările pașoptiste de la Islaz și din Moldova, Avram Iancu, Cezar Bolliac ar putea intra, alături de alte exemple, într-o antologie a acestui esențial mit cultural al privirii europene (în care ar figura și Caragiale, care înregistra ironic forma de clișeu demagogic a fixației). Spargerea oglinzii și regresiunea între limitele baștinei, la adăpost de ochiul violent al străinătății, reprezintă o atitudine complementară, ca și tentativa, etern nereușită, de a intoxica această privire pătrunzătoare printr-o contraproducție de imagini perfecte ale României, simulacre viclene care să ne mai dea un răgaz, cât de mic, o pauză în care să ne refacem forțele fără grija aparențelor, fără primejdia descoperirii de către Celălalt a identității noastre secrete. Totuși, oglinda spartă se recompozează mereu; și nu poate fi minșită decât cu voia ei. Mai putem visa doar

să trecem dincolo de oglindă, să navetăm între cele două tărîmuri, să asumăm costurile violenței mimetice a europenizării, să mutăm oglinda mai la Răsărit, către Urali, să ne izbăvim de privirea Europei prin integrarea în ochiul care privește. Cum ar spune Adrian Marino, să aducem Europa „acasă”, în sensul unui imperativ categoric al integrării: „A te comporta, acționa, lucra, eventual crea, ca români, dar în spirit (european) și conform standardelor europene”.

Pentru a relansa dezbaterile asupra integrării europene, Adrian Marino strînge în noua sa carte – apărută elegant la noua editură ieșeană Polirom, pare-se succesoare, minus subvențiile jenante ale lui Iosif Constantin Drăgan, a ambițiilor și admirabilei direcții culturale de la Institutul European – mai multe texte scrise cu diverse prilejuri, între 1968 și 1994, dar cu o remarcabilă continuitate ideologică. Prilejurile sînt în general dintre acelea pe care Adrian Marino le reproșează (ambiguu, fiindcă le este indispensabile) altora: simpozioane, colocvii, numere tematice ale unor periodice etc. Este cartea unui ideolog pro-european foarte consecvent, care ne-a obișnuit cu îndemnul de a ne abandona provincialismul și de a ne lansa într-o cultură globală modernă, în căutarea propriei noastre identități, împotriva prejudecăților noastre și ale străinilor. Nu e cazul să rezum aici temele centrale propuse meditației noastre de distinsul autor (o face de altfel el însuși, într-o prefață netă ca o declarație-program), dar cred că ar fi utilă o analiză a cîtorva dintre ele.

Mai întîi, ar trebui reținută plasarea d-lui Marino în endemica dispută simbolică a culturii noastre, adînc sfîșiată între magnetismul unor rădăcini inventate după întîlnirea cu Occidentul și atracția irezistibilă, schișată ceva mai înainte, către Occident. Adrian Marino reprezintă unul dintre rarii noștri compatrioți care lucrează la elaborarea și diseminarea a ceea ce aș numi Al Treilea Discurs, termenul mijlociu, terțul mereu exclus al dialogului Est-Vest (sau, mai general, Centru-Periferie). Acest Al Treilea Discurs este extrem de problematic, fiindcă temeiul său este sistematic erodat de perspectivele reciproc excluse: nu e nici negare autohtonistă a Occidentului (și, mai general, a Celuilalt), nici asumare imitativă a normelor și discursurilor de referință (ca la majoritatea occidentalizanților). În vechia dispută dintre cele două poziții (care, insist asupra unei propuneri pe care am făcut-o și în alte rînduri, are analogii cu gîlceava slavofili-occidentalizanți din Rusia), d-l Marino optează pentru soluția cea mai grea: a fi simultan european (universal) și român (idiomatic). Cariera sa, pe care paisprezece ani de închisoare politică și

domiciliu obligatoriu sub regimul care a mutilat pînă și termenii în care ne discutăm identitatea nu au reușit s-o curme, este un exemplu prestigios și dramatic de reușită a discursului terț: mai înțîi, autorul a frecventat, spiritual și fizic, Occidentul; i-a perceput dimensiunile reale, pe care le admiră senin, declarat; a relativizat metropola, depășind canonul parizian și asociindu-se tactic cu alții tovarăși de drum (ca Étiemble) pentru a susține ideea unui policentrism cultural (cu prețul reconstrucției polemice, din temelii, a comparatismului literar), divulgînd, oarecum în spiritul lui Eliade, „provincialismul european”; în fine, luptînd cu „complexul Dinicu Golescu”, pe care l-a teoretizat savuros, a scris la Cluj cărți ce apăreau (și) în Occident, cu un condei dedicat valorilor culturale europene: enciclopedism, sinteză, selecție critică (formulare recurentă la autor).

Al doilea, d-l Marino percepe, discută și trăiește „ideea europeană” în contextul ei natural: prosperitate economică, eficiență instituțională, regularitate procedurală, stabilitate geopolitică, pluralism. Astfel, pledoaria sa pentru Europa nu are nimic din calvinismul unui Noica, care îmbrățișa un continent metafizic (de fapt, numai marile sale bulevarde) și refuza în mod stupid (anticultural, *lato sensu*) „Germania untului”; nu are nici accentele de *mendiant ingrat*, tipice pentru cei care profită de bunăstarea Occidentului, dar îl resping în fond; nu include nici apelul sistematic la imitație, cu tot ceea ce presupune psihologic o asemenea poziție (în acest punct, Adrian Marino rafinează mesajul lui Eugen Lovinescu). Adrian Marino, care nu e străin de experiența frugalității (în închisori și în Bărgan a cunoscut și mai rău), nu o propune totuși ca ideal existențial: el nu pare capabil, ca Noica, de *amor fati*, nici de iluzia că asceza fără voie mîntuie. Nu crede nici într-o „România în delir”: scrie cu mare distanță despre Nae Ionescu, Legiune, Pușca și Cioran, „acest profet bombastic” (p. 16). Pur și simplu, d-l Marino este un partizan al burgheziei liberale, vector organic al europenizării; este pragmatic, hedonist (admite stenic a fi vizitat *supermarket*-uri, ieșind din kitschul relatărilor de călătorie potrivit cărora intelectualul român intră doar în muzee), urban, tolerant, ironic (chiar caustic), eficient. Fără a fi naționalist, vorbește despre subiecte românești cu demnitate, „citindu-le” pe fundal comparatist, ca episoade tipice ale morfodinamicii culturale universale, știind să ia distanță de mistica etno-națională, folclorism și protocronism: „Miorița nu aparține zoologiei europene”, îmi scria în urmă cu ani, refuzînd cultul acestui animal totemic și alegînd Europa Luminilor.

Citindu-l pe H.-R. Patapievi, eram înduioat de pledoaria sa pentru capitalism, pe care îl orna ingenuu cu lauri epistemologici, morali, economici, aproape ontologici. Citindu-l pe Adrian Marino, același mesaj îmi apare la fel de pregnant, la fel de patetic, dar însoțit de o bună doză de scepticism. Cred că aceste două apologii ale Occidentului – una extatică, radicală și idealistă, cealaltă utilitaristă, uneori subversivă – formează împreună o excelentă premisă pentru o discuție nouă a „ideii europene”, adică a subiectului cardinal al identității și experienței românești. După cinci ani și jumătate de relativă confuzie și demagogie (litania Puterii pe teme euro-atlantice), a venit timpul să vorbim serios despre Europa.

(Recenzie la Adrian Marino, *Pentru Europa. Integrarea României. Aspecte ideologice și contemporane* (Iași, Polirom, 1995), apărută inițial în *Fahrenheit 451*, 2, iulie-august 1995, p. 12.)

Pentru neopa°optism

Adrian Marino

Pa°optismul, în esența principiilor sale – oricît ar părea de surprinzător, poate chiar paradoxal pentru unii – î°i reafirmă din plin, cu prilejul comemorării revoluției de la 1848, actualitatea, vitalitatea °i spiritul constructiv, profund reformator.

Slaba tradiție ideologică liberală, naționalismul etnicist, ideologiile totalitare de extremă dreaptă, apoi de extremă stîngă, filozofia iraționalistă, antidemocratică °i antieuropeană, propagată de cîpiva *guru* °i „Căpitani filozofici” dintre cele două războaie, reveniți sub diferite forme în actualitate, au eliminat aproape total mica, dar fecunda tradiție iluminist-pa°optistă-liberală a incipientei ideologii române°ti. Ea este totu°i mai „veche” decît *toate* filozofiile °i ideologiile fascisto-marxisto-„trăiriste”. Ideologia românească, atît cît a fost, s-a născut sub semnul iluminismului °i liberalismului. Nu, să spunem, al celor *ase maladii ale spiritului contemporan*. Occidental, fire°te... Spiritul oriental n-are °i el „maladiile” sale?

O revenire °i rememorare, mai mult decît „festivă”, la tradiția pa°optistă – care are totu°i un secol °i jumătate de existență – se impune deci, în ciuda tuturor obstacolelor, ca o necesitate obiectivă °i de cea mai mare °i imperioasă actualitate.

Nu ignorăm, în acela°i timp, cîtu°i de puțin, noua realitate °i evoluție istorică. După 1848, Părilor Române°ti au trecut prin enorme transformări. Unele idealuri pa°optiste, în primul rînd Unirea °i împrăștierea țărilor, au fost realizate, în ciuda amputărilor teritoriale de după 1940. Ele au produs răni °i traumatisme dureroase, nici azi vindecate. Pentru noi, chiar °i în aceste condiții dificile °i de subdezvoltare, pa°optismul î°i păstrează sensul general, esențial ideologic, profund pozitiv. El rămîne, orice s-ar spune, singura soluție fundamentală pentru modernizarea °i europeanizarea reală a României. Pe toate planurile. Urmează doar a traduce această aspirație într-un nou limbaj. Să nu uităm, în sfîr°it –

precizare capitală – că acest elogiu al neopa^optismului, inevitabil polemic, vine după o jumătate de secol de dictatură totalitară. Structurile ^oi mentalitatea comunistă n-au dispărut, nici pe departe, nici după alegerile din 1989. Să ne reamintim ^oi de cartea, azi „ocultată”, a Alinei Mungiu, *România după '89. Istoria unei neînțelegeri* (1996). Acestor imense obstacole, pa^optismul le opune mesajul său „revoluționar”. Pentru mulți „anacronic”, pentru alții profund „antipatic”. ^ai totu^oi...

Rolul precursor ^oi propulsor, militant al ideilor este esențial. Ele au o funcție critică ^oi vizionară, perturbatoare, explozivă ^oi, în același timp, de organizare pe noi baze. Deschid perspective ^oi dau soluții. Totdeauna radicale ^oi, adesea, în condiții date ostile, aparent sau inevitabil „utopice”. Dar fără enunțarea teoretico-programatică a unor principii, fără energia lor fundamental precursore, fără tensiune ideologică, nu se poate construi ^oi realiza nimic. Nici o transformare ^oi nici o reformă în adâncime. Nici un progres, în nici un moment al istoriei ^oi în nici o direcție. Rămîne, bineînțeles, mereu, un mare semn de întrebare, dacă mentalitatea ^oi societatea românească actuală, ^oi mai ales „România profundă”, poate asimila ^oi realiza, măcar în parte, un astfel de program radical „idealist”. Vom reveni asupra acestei probleme capitale.

Trebuie totuși subliniat cu toată puterea că pa^opti^otii erau profund pătrunși, în primul rînd, de principiul vizionar, energetic, „luminează-te ^oi vei fi”. De eficiența sa. Că N. Bălcescu a fost, efectiv, un revoluționar radical, am spune un jacobin în miniatură: „În împrejurări grele ^oi extraordinare trebuie măsuri extraordinare. Nu faceți poezie ^oi sentimentalism, ci dreptate stră^onică”. C. Bolliac vorbea, încă din 1836, de „drumul cel mai drept al ideilor”. Ele clarifică, stimulează ^oi orientează acțiunea. Principiu permanent valabil. Programul ziarului *Steaua Dunării* (1855) ^otia de mult că „în politică se învîrtește astăzi toată ideea. Din ea izvorăsc toate acele valuri de teorii, de proiecte, de sisteme care bat neconținut în opinia publică ^oi împing activitatea mulțimii spre căi nouă”. Despre rolul decisiv ^oi precursor al ideilor în modernizarea României au scris, cu mare clarviziune, ^atefan Zeletin ^oi E. Lovinescu. Acesta din urmă, mai ales, a demonstrat că *Forțele revoluționare* în *Istoria civilizației române moderne* au fost, în primul rînd, de ordin ideologic. Ideile politico-sociale au anticipat, adesea cu decenii, transformările politico-sociale. Ne revendicăm, în continuare, ^oi în această direcție, de la acești iluștri precursori. Problema „ființei” va fi ^oi ea importantă în plan ontologic. Problema civilizației române moderne, în ordinea urgenței ^oi importanței istorice imediate,

este însă și mai importantă. Ne reamintim și de o veche înțelepciune: *primum vivere, deinde philosophari*. „Platitudine”? Ne asumăm pe fașă această „platitudine”: a necesității vitale, absolute, a unei civilizații române moderne puse pe noi baze, inclusiv critice. Metafizica și mistica nebuloasă trec pe planul doi. De cea din urmă ne putem chiar lipsi...

Nu trebuie uitat o clipă că ne aflăm într-un moment istoric radical, de esență neopaoptistă, al unui nou „început”, după decenii de dictatură totalitară, de subdezvoltare și îngheț cultural. Paoptismul reprezintă un astfel de moment simbolic românesc al „începutului” absolut. În toate domeniile. El face *tabula rasa* din structurile vechiului regim. Arde efectiv textele sale simbolice, *Regulamentul Organic* și *Arhondologia*. Gest exemplar și reper esențial. Suflul său regenerativ și inovator rămâne și azi imperios necesar. O „nouă Românie” democratică după „România comunistă” nu poate fi decât de structură neopaoptistă. Toți paoptiștii au fost, cu o formulă fericită (Paul Cornea), *Oamenii începutului de drum* (1974). Ne reamintim, din nou, de N. Bălcescu: „Românii au trebuință astăzi să se întemeieze” (1845). Să se „regenezeze” în mod fundamental și integral printr-un nou „început” istoric. El trebuie continuat și perfecționat cu toată energia.

Acest spirit de pionierat rămâne la fel de actual și în 1848, și în 1998. O nouă „întemeiere” fundamentală devine imperios necesară. Vizionară, naivă, idealistă, „futuristă”, după unii, probabil după cei mai mulți. De fapt, obiectiv-realistă pentru toți românii care privesc spre „vest”, și nu spre „est”. Spre „viitor”, și nu spre „trecut”, ca să ne exprimăm în termenii epocii paoptiste. Spre civilizație, modernitate și europenizare. Nu etern fixați în obsesia identității. Într-un problematic, imobil, sclerosat „sentiment românesc – de ce nu și «paraguyan», vorba lui E.M. Cioran? – al ființei”. Care, în orice caz, ne izolează, ne menține într-o simplă „rezervație” folcloric-etnografică a Europei. Expresie tipică a complexului rural al identității, specific micilor culturi fără prestigiu internațional. Că paoptiștii erau mult mai realiști – și deci mai actuali – și în astfel de probleme capitale vom dovedi mai jos prin câteva citate concludente. Problema merită, de altfel, să fie reluată pe scară largă, în mod sistematic, riguros și amplu documentată.

Pînă atunci, semnalăm doar câteva fericite anticipări. Chiar dacă mai mult sau mai puțin ocazionale. Dar de o mare clarviziune istorică și de un superior simț al tradiției ideologice, de care are acută nevoie și întreaga politologie românească incipientă. *Proclamația de la Islaz*,

primul impuls politic organizat de modernizare, rămîne prototipul acestei tendințe esențiale. Aproape toate cele 22 de puncte ale sale au devenit realități istorice, azi ireversibile. Din acest punct de vedere, „paoptismul” constituie simbolul și emblema fundamentală a modernizării și europeizării României. O constantă a politicii sale progresiste. Un strălucit exemplu istoric. Este ceea ce și-a dat seama și Stelian Tănase, într-un remarcabil text, *Lecția paoptiștilor* (*Sfera Politicii*, 33, 1995, reluat în *Revoluția ca eșec*, Iași, Polirom, 1996). „Ieșirea din izolare este (ar trebui să fie) astăzi prioritatea absolută a elitei politice.” „Alternativa la această situație înseamnă izolare, sărăcie, dictatură.” Modernizarea României presupune introducerea reformelor și a instituțiilor occidentale, în termeni compatibili și inteligibili standardelor, modelelor și instanțelor internaționale. Ele singure dau „recunoaștere” internațională, care, în epoca actuală, este unica „sursă de putere”. Interesul național suprem cere deci modernizarea cât mai profundă și mai bine studiată. Nu obsesii izolaționiste și foarte complexate.

Într-un alt articol („Reformă și antireformă”, *Sfera Politicii*, 56, 1997), ideea este reluată de același politolog, neopaoptist de vocație: „Aici vîd amplificat rolul elitelor culturale, politice, economice. De a dinamiza, de a-și asuma riscuri, de a da dovadă de realism, imaginație politică și socială, de a fi avangarda proceselor de tranziție. Exemplul paoptist este un exemplu reușit”. Clarviziune istorică, asumarea unor riscuri inevitabile, tenacitate, abilitate. Mediocritatea clasei politice actuale nu suportă nici o comparație cu perioada paoptistă. Singura scuză este decimarea vechilor elite în închisorile comuniste și imposibilitatea formării altor noi elite într-un timp foarte scurt. Dar obstacolul esențial rămîne pur ideologic. El este și rămîne catastrofal: „Educația politică a majorității parlamentarilor, liderilor partidelor este una de tip stalinist, naționalist, etatist și egalitarist. Ruptura de trecut nu s-a produs. Modelul ante '89 și-a prelungit influența pînă astăzi”. El nu poate fi dislocat, fie și parțial, decît de neoliberalismul ofensiv, bine calculat, sub marea emblema a paoptismului.

Neopaoptismul înseamnă deci, în esență, europeanizare imperios necesară, fundamentală, sistematică. „Modernizarea ca program al revoluției de la 1948 a fost realizată pentru că elitele românești au manifestat energie în a se integra valorilor burghezo-liberale ale Europei occidentale”. Învățăm, încă o dată, eminenta *Lecție a paoptiștilor*, pe care o trage, din nou, Stelian Tănase. El este un exponent al unei fecunde

tradiții ideologice românești, din nefericire, fie nu bine cunoscută, fie ocultată. În parte, chiar din „vina” sa. Pentru ea, europeanizarea și modernizarea reprezintă supremul ideal civic și patriotic. Un program permanent, de dus până la capăt și fără nici o oviare. În secolul trecut, după un regim fanariot și de ocupație rusă. În cel actual, după un regim totalitar comunist de aceeași origine imperialistă răsăriteană, care ne-a smuls și izolat de marea „familie a popoarelor europene”. Situația a definit-o foarte bine, între alții, A. Russo, într-un text din 1851 (*Studie moldovană*): „Ochii și gîndul părinților se învîrteau la Răsărit. Ai noștri sînt pînți spre Apus”. La fel și azi. Mai limpede și concis nici nu se poate spune.

Ideea este subliniată și în articolul program al ziarului *Steaua Dunării* (1 octombrie 1855), de M. Kogălniceanu: „Trebuie... a ne pregăti pentru a ne asemana prin chipuri legale instituțiile noastre cu instituțiile Europei civilizate, în familia cărora voim a fi numărați”. O aspirație esențială, mereu actuală. Ceea ce dorea, în 1851, și D. Brătianu în *Manifestul comitetului revoluționar român*: integrarea în „marea comunitate democratică” europeană. Aspirația rămîne perfect valabilă și azi, la sfîrșitul secolului XX. Din aceeași perioadă paoptistă datează și proiecte precise de integrare europeană: „Confederația cea mare a Dunării”, de pildă. S-a publicat, de altfel, recent, și un întreg volum (postum), pe această temă, de George Ciorănescu: *Românii și ideea federalistă* (1996). Anterior: Eliza Campus, *Idei și programe federaliste ale României* (București, 1991). Planuri vizionare atunci, realizate sau realizabile azi, fie și în parte, despre „asociația generală a toată Europa” (cu păstrarea „propriei individualități” a popoarelor) și chiar despre „unitatea republicii universale”. Un fel de... ONU anticipat... Toate aceste idei, de amplă și vizionară perspectivă istorică, într-un lung studiu, *Naționalitatea*, de I.C. Brătianu (*Republica română*, 2, 1853). Claritatea concepției de bază este remarcabilă. Iar stilul este perfect compatibil cu limbajul ideologic modern. Am intrat, în mod evident, într-o nouă fază de gîndire politică. Distanța față de cronicari este enormă.

Nu au fost încă studiate atent evoluția și dezvoltarea, fie și cu mari sincope, a ideii europene după epoca paoptistă. În secolul XIX, ea a fost chiar caricaturizată de I.L. Caragiale („nu voi să știu de Europa dumitale”). Spiritele politice erau profund divizate între varianta „germană” (predominantă), propagată îndeosebi de Junimea și partidul conservator și cea „franceză”, animată de liberali, apoi de partizanii Antantei. După Unirea din 1918, care reprezintă victoria decisivă a „Europei occidentale”,

o singură inițiativă notabilă: revista lui C. Rădulescu Motru, *Ideea europeană* (1919-1928). Nu se poate vorbi, totuși, de o mare audiență. Intervine contraofensiva extremei drepte antioccidentale. Apoi, mai ales, izolarea și blocarea influenței europene sub dictatura comunistă. Dar chiar și în această întunecată și represivă perioadă, ideea europeană n-a murit total.

Ea abia a supraviețuit, mai ales în sfera studiilor literare, camuflete îndeosebi în „literatură comparată” (disciplină total marginalizată, dar tolerată la limită din motive de „imagine”), prin reviste strict specializate în limbi străine, confidențiale, de tipul *Cahiers roumains d'études littéraires* și *Synthesis* (1973). Sînt citabile și unele volume de impresii de călătorie cu titluri ostentativ „europene”, *Carnete europene* (1976), de pildă, inclusiv de autorul acestor note. Chiar și subtitlul „Însemnare a călătoriei mele făcută în anii 1969-1975” trimite în mod direct la revelațiile „europene” naiv-entuziaste ale lui Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele... făcută în anii 1824, 1825, 1826* (1826). În spirit și stil la fel de aluziv scrie, în aceeași perioadă, despre același pionier european, și Mircea Iorgulescu (1977). Se pot da și alte exemple. Acest europeanism pașoptist latent, structural și permanent nu este pus nici pînă azi în cea mai bună lumină.

Capitală rămîne însă orientarea politică esențială. Istoria se repetă în mod inevitabil și la fel de dramatic, chiar și după prăbușirea comunismului, „revoluția” din 1989, alegerile din 1996. În ce zonă de influență „rămîne” România? Pașoptiștii, fundamental pro-europeni, o doreau cît mai independentă și mai sustrasă influenței rusești. După un secol și jumătate, această influență continuă să rămînă, totuși, în forme directe și mai ales indirecte (economice), o mare și apăsătoare realitate. Sistemele politice se schimbă, nu însă și geografia regiunii. Orientarea externă rămîne deci o problemă de cea mai acută și vitală actualitate. Nu este vorba de o criză de identitate, ci, în primul rînd, de o alternativă politică esențială: integrare în structurile euroatlantice (NATO, UE) sau aliniere la „viziunea geopolitică rusă”? Este mai mult decît evident că PCR, în toate variantele și fracțiunile sale actuale, întreaga clasă nomenclaturistă formată în spirit sovietic privește cel puțin nostalgic spre răsărit. Pe bună dreptate, *Proclamația de la Islaz* mai cerea ca „rusul nu (va) mai călca în țara noastră”, inclusiv sub pretextul „crucei”. Pașoptiștii percepeau cu toată claritatea folosirea ortodoxiei ca instrument imperialist panslavist. Metoda se aplică în continuare. Protest plin de demnitate, gest de independență națională și deplină suveranitate, de o legitimitate indiscutabilă.

Tratatul de aservire semnat de I. Iliescu și M. Gorbaciov este simbolul acestei orientări tradiționale, de aservire comunistă neocolonială. Iar adevărata dramă istorică a României postpașoptiste este că ea nu întrunește – și nu poate încă îndeplini într-un viitor previzibil – condițiile obiective ale integrării europene reale. Cu sau fără *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order* (1997), după formula lui Samuel P. Huntington. Forțele politice, sociale, economice și ideologice, proeuropene, din România actuală, sînt încă în minoritate și subdezvoltate. Ele nu sînt, cel puțin deocamdată, capabile să încline în mod hotărîtor balanța integrării europene efective. Popul cîștiga alegerile – cum s-a și spus de către președintele E. Constantinescu – și să nu cîștige puterea. La acest capitol, mai ales, spiritul pașoptist rămîne ceea ce a fost încă de la apariția sa: o formă de afirmare a independenței naționale. Puternic influențată de un mesianism pozitiv, realizabil doar parțial, în condiții specifice, instabile, determinate de conjuncturi geopolitice. Adesea imprevizibile, totdeauna hotărîtoare. Adevărata politică externă a României, „pragmatică” sau nu, se desfășoară în mod obligatoriu în aceste coordonate. Inflexibile și care nu iartă. Dar orientarea prooccidentală este și trebuie să rămînă activă în toate împrejurările. Fie și ostile.

Într-o țară, unde prima constituție democratică datează din 1923, desființată de Carol II în 1938 și după o lungă perioadă de dictatură, care ia sfîrșit abia în 1989, idealul democratic pașoptist rămîne în continuare o mare, actuală și imperioasă necesitate politică. Democrația, în țările fără o reală tradiție de acest tip, se cucerește greu și se pierde ușor. Tentativa totalitară este un reflex structural al regimurilor postcomuniste. Mai ales în România, unde tradiția, mentalitatea și deprinderea mecanismului democratic n-au fost niciodată consolidate. Din care cauză, exemplul revoluționar pașoptist, invocarea principiului „popolului suveran”, revendicarea tuturor drepturilor democratice din preambulul *Proclamației de la Islaz*, întregul program al revoluției de la 1848, respectiv „democratizarea statului prin egalitatea drepturilor” (N. Bălcescu) formează și azi principiul de bază și steaua polară a democrației române. De aceea și mare și permanentă actualitate rămîne și suprimarea oricăror abuzuri dictatoriale, „terorismul (ce) azi domnește”, poliția politică „lăsată în liberă urgie a unui domn” – azi am spune dictator – încă una din *Dorințele Partidei Naționale în Moldova* (1848). Antologia *Gîndirea românească în epoca pașoptistă* (Paul Cornea, Mihai Zamfir, 1969, I-II) – în cazul cînd cele 6 volume masive *Anul 1848 în Principatele Române* (1902-1910) sînt mai greu accesibile – ar trebui să constituie o „lectură obligatorie”

pentru toți oamenii politici români demni de acest nume. La fel și pentru toți politologii români, de toate categoriile și nivelurile de competență.

Principiile de libertate și egalitate, „drepturile omenești”, invocate de același N. Bălcescu încă din 1846, „prefăcînd aceea iubire numai teoretică de libertate și egalitate în libertate practică și actuală”, revendicate în același an și de C. Bolliac, au o profundă rezonanță în orice conștiință democratică liberă românească. Iar pentru cei ce sînt dominați de nostalgii de extremă dreaptă, le reamintim cuvintele lui I.C. Brătianu: „Steagul naționalității și al democrației trebuie să fie unul” (1853). Toate drepturile și libertățile individuale sînt de altfel incluse în preambulul *Proclamației de la Islaz*: „Popolul român decretă tipar liber, cuvîntare liberă, adunări libere spre a vorbi, a scrie cele de folos, spre a arăta adevărul”. În perioada actuală, după jumătate de secol de cenzură sălbatecă, totalitară sîntem – și din această cauză – mai „neopăoptiți” ca oricînd. Și *Sfera Politicii* se pronunță în același sens, în articolul-program *O cale pentru România*: „Adoptarea unui ton cît mai critic prin încurajarea exprimării libere, necenzurate a opiniilor” (50, 1997, p. 7).

Libertatea de gîndire, conștiință și expresie constituie drepturi imprescriptibile și inalienabile. *Pruncul român* folosea aproape aceleași cuvinte (26, 28 iunie 1848): „Dreptul de gîndire și de publicație liberă spre luminarea reciprocă”, „fiecare e liber a cugeta după cum crede că e mai bine, căci acesta este unul din drepturile libertății și care se numește liberarea conștiinței”. Această libertate presupune, tot după *Dorințele Partidei Naționale în Moldova* (punctul 26 și 27) și *Proclamația de la Islaz* (punctul 21) „emanciparea izraeliților și drepturi politice pentru orice compatrioți de altă credință”. Libertatea tuturor cultelor este intrinsec și esențial democratică. Separația bisericii de stat, concepția statului laic este consecința directă a acestei libertăți esențiale. Orice teorie a primatului sau exclusivismului unei singure „biserici a neamului”, ortodoxe ori nu, este de fapt naționalistă, izolaționistă și intolerantă. Orice restricție, sub orice pretext, este nedemocratică. Paoptiții respingeau cu anticipație și cu toată convingerea orice formă de „fundamentalism”. Sensul esențial al libertății de conștiință și exprimare se extinde de la filozofie la ideologie și programe cultural-literare, de la credințele religioase la concepțiile de orice natură, în limitele Constituției și legilor democratic votate. Drepturile omului privesc în mod direct și viața strict personală a indivizilor.

La doar un deceniu după redobîndirea, cel puțin teoretică, a libertăților democratice fundamentale, este necesar de reamintit că documentele

programatice de la 1848 dau o mare importanță nu numai drepturilor și libertăților individuale, „siguranței personale” (după formula lui V. Alecsandri din *Protestația...* sa), „libertății, naționalității și dreptății” (C.A. Rosetti, 1848), dar și principiului fundamental al separației puterilor în stat. Acesta... lipsește totuși din Constituția actuală a României. Pare evident că D-I Antonie Iorgovan n-a auzit sau n-a citit încă nici *Dorințele Partidei Naționale în Moldova* (punctul 21), nici cap. VII, *Despre guvernul reprezentativ* din *Elemente de dreptul politic...* (1846). În primul text se cere în mod limpede: „Neamestecarea domnitorului în ramul judecătoresc”. În cel de al doilea, „Împărțirea celor trei puteri”. Și ce să mai spunem despre principiul descentralizării administrative, nici până azi precis legiferat? Și la acest capitol *Dorințele Partidei Naționale în Moldova* sînt mult mai înaintate decît contemporanii noștri cu preocupări politico-parlamentare: „Dritul fiecărui ținut oraș și comună de a-și controla administrația, prin sfaturile ținutale, municipale și comunale” (punctul 29). Despre toate aceste „drituri” esențiale se vorbește în România de peste una sută cincizeci de ani... dar nici până azi realizate. Și ceea ce este și mai trist: nu se întrevede încă nici o rezolvare grabnică și precis legiferată a unei astfel de situații negative.

Aceste principii, de inspirație și orientare liberală, rămîn literă moartă fără un nou proiect și model social, fără baza unei noi structuri sociale și, mai ales, un nou regim al proprietății. Și de acest imens adevăr și-au dat seama, cu multă clarviziune, pașoptiștii: „De-aici nevoia de-a opera o revoluție democratică și socială. Astfel fu programul revoluției de la 1848” (N. Bălcescu, 1859). Cele două lozinci esențiale ale *Proclamației de la Islaz: Respect către proprietate, Respect către persoane* rămîn și azi, nu mai puțin, de o mare și evidentă actualitate. Dacă *Respect către persoane*, tradus în termeni moderni, poate însemna – la limită și în mod general – *Drepturile omului*, incluse și în Constituția din 1991 (deși cu multe carențe, dovadă existența LADO și a altor organizații de acest tip), problema *proprietății* nu a primit nici până azi o rezolvare satisfăcătoare. O gravă lacună, cu urmări profunde.

Au intervenit, bineînțeles, reforme agrare cunoscute. Dar regimul colectivist-comunist, instaurat în 1948, a subminat în mod grav și după toate indiciile aproape definitiv principiul proprietății particulare. El nu este, nici până azi, recunoscut, garantat și, mai ales, aplicat. Invocarea energetică și a acestui principiu „pașoptist” este deci mai imperios necesară ca oricînd. Restituirea proprietăților rurale și urbane, a caselor naționalizate, întîrzie în mod nepermis de mult. Mentalitatea dominantă, popular

exprimată, este limpede: ce a intrat în gura lupului este bun mîncat. Nici măcar hotărîrile judecătoreşti definitive şi executorii, după 1989, nu se aplică. De altfel, Constituţia din 1991 este, la acest capitol esenţial, profund echivocă. Unele inspiraţii „socialiste” sînt evidente. Articolul 135 aliniatul 1, precizează: „Statul ocroteşte proprietatea”. Dar n-o garantează. În mod explicit şi definitiv. Problema de bază: „emanciparea clăcaşilor ce se fac proprietari prin despăgubire” (punctul 13 al *Proclamaţiei*) sau „împroprietărirea ţăranilor” (după expresia şi mai „modernă” a lui N. Bălcescu) a rămas, pînă în perioada actuală şi mai ales după colectivizarea forţată, încă nerezolvată. Şi nu sînt deloc semne (dimpotrivă) că sectorul agricol de stat, cu întreaga sa nomenclatură, este dispus să cedeze terenurile ţărăneşti colectivizate (IAS). De recunoaşterea, consolidarea şi dezvoltarea – sub toate formele – a proprietăţii rurale şi urbane depinde întreaga evoluţie politică, socială, economică şi culturală a ţării. Nu colectivist-populistă-egalitaristă-etatistă-centralistă, ci liberală-individualistă, cu o economie reală de piaţă, descentralizată şi diferenţiată economic. Libera circulaţie a proprietăţii agricole individuale garantate poate, singură, pune bazele unei agriculturi moderne, într-adevăr productive şi rentabile, prin regrupare pe suprafeţe mai întinse sub diferite forme (vînzare,arendă, asociaţii etc.). În loc de „ţărani”, „fermieri”.

În esenţă, proprietatea este garanţia fundamentală a libertăţii. În toate domeniile de activitate. Paşoptiştii au avut şi această convingere de ordinul evidenţei, exprimată cu o energie şi azi greu de egalat. Doar cîteva exemple: „Libertate fără proprietate este un cuvînt fără sens”, citim în *Disertaţie asupra dreptului de proprietate şi asupra diferitelor feluri de a-l obţine* de D. Brătianu (1841). Nu oferim, bineînţeles, o „bibliografie” completă, care ar include, neapărat, şi texte de Ion Ionescu de la Brad. Amintim totuşi, din nou, de *Dorinţele Partidei Naţionale în Moldova* (redactate de M. Kogălniceanu), de „prefacerea ţăranilor în mici proprietari”. Formularea este memorabilă, chiar dacă PCR, în toate variantele sale actuale, este de altă părere: „Proprietatea este cel mai puternic instrument de civilizaţie şi dacă vroim serios să ne civilizăm para trebuie să avem mulţi proprietari”. Rurali şi urbani. Pe care, de fapt, nu-i avem în România nici după 150 de ani... Un mare vizionar pozitiv este şi N. Bălcescu: „Revoluţia de la 1848 a vrut ca românul să fie nu numai liber, dar şi proprietar, fără care libertatea şi egalitatea e

minciună" (1850). Într-adevăr. Această „minciună” este propagată și azi de comunism în toate versurile și camuflările sale*.

Noul regim al proprietății este baza unei noi structuri sociale și economice. Elementul-pivot este o clasă de proprietari întreprinzători și oameni de afaceri efectiv independenți din punct de vedere politic și un capital românesc nu mai puțin independent. Nu controlat indirect prin interpuși ai fondurilor secrete, obscure, ale PCR și ale altor structuri ale sale. Pașoptiștii nu au nici o inhibiție să spună pe nume acestei structuri: capitalistă, citadină și mic burgheză, expresie a „stării de mijloc”. Ideea se întâlnește, între alții la Ion Ghica (1856). Pașoptiștii nu aveau și nu propagau, în nici un caz, concepția unei Români subdezvoltate economic, etern patriarhale, rurale, de chirpici, stuf și îndrilă, pe care orice inundăție sau surpare de teren „o ia la vale”.

De cel mai mare interes este, în această ordine de idei, și elogiul profesiunilor liberale. Îl făcea, de pildă, N. Creșulescu, fiu de mare boier, unul dintre primii medici români cu studii la Paris (1834-1839). Dojenit de domnitorul Al. Dim. Ghica, el răspunde că învățând medicina voise „a ridica profesiile liberale atât de disprețuite la noi în țară și considerate de publicul românesc de domeniul exclusiv al străinilor”. De notat că, încă în 1845, N.A. Corradini semna pericolul birocratizării, care a luat proporții enorme: „Vedem sute de tineri căutând toți slujbe la stat”. Profesiile liberale ar fi absorbit multe din energiile și competențele incipiente din cele două Pări Românești. Contribuția civică la formarea unei noi mentalități sociale a acestor „pături mijlocii” este capitală. Ele introduc o altă etică a muncii, profesionalismului, competenței, inițiativei particulare, independenței morale, sociale și economice, organizării și eficienței. Mitul statului-providență, statului-sinecură, statului-eternă vacă de muls, tradițional în România, este subminat în esență. *Dacă nu era comunismul eram negustor pe Bărăgan* declară scriitorul Mircea Nedelciu (*Cotidianul*, 7 aprilie 1998). Declarație simbolică. Concepția proletcultistă, comunist-totalitară, a „Artistului de Stat”, a „Scriitorului-funcționar de stat” și, în general, a oficializării și birocratizării culturii este perimată și profund sterilă. Vom reveni pe larg, cu alt prilej, asupra programului și implicațiilor specific culturale ale ideologiei neopașoptiste. Centralizarea și dirigismul sînt moartea culturii.

* Recent, I. Iliescu, Focșani, 24 ianuarie 2001: „Este un moft chestiunea aceasta cu sfînta proprietate privată care stă la originea vieții sociale”.

Spiritul inițiativei economice particulare este deosebit de evident la Heliade Rădulescu, la M. Kogălniceanu, la alți pa^opti^oti. Acesta din urmă este proprietar de tipografie și „fabrică de postav”, antreprenor al po^o-telor, arenda^o. Avea chiar și... două Țepuri pe Dunăre. Un adevărat „om de afaceri”. Despre „averea sau capitalul” scria C. Diamant încă din 1834. Manifestele revoluției de la 1848 au în mod limpede viziunea unor Principate Române capitaliste. *Proclamația de la Islaz* „decretă dar o bancă națională, însă cu fonduri naționale” (citim în filigran viitoarea politică economică liberală: „Prin noi în^oine”). Aceeași politică economică și în *Dorințele Partidei Naționale în Moldova*: „Înlesnirile comerțului și libertății muncii”, „legi de credit”, întemeierea unei bănci naționale și de escontă”, măsuri de stimulare a exporturilor (punctul 38). Despre „credit”, „industrie”, „credit” scria și Ion Ghica, ziarul *Steaua Dunării* etc. O preocupare pa^optistă la ordinea zilei. Atunci și acum.

Reluarea acestor idei – mai bine spus reînnoarea unui fir întrerupt – se observă, în mod mai mult sau mai puțin organizat, abia după 1989, la unii ideologi-publiciști, nu foarte numeroși totuși, de orientare declarat liberală. Ei combat economia de stat centralizată, industria parazită, „statul oligarhic-parazitar”. Preconizează „dezvoltarea unei numeroase clase mijlocii, a unei burghezii autonome”. Limbajul este tipic „neopa^optist”. Adoptat mai ales de Stelian Tănase în *Sfera Politicii: Burghezia tranziției* (32, 1995, text reluat în *Revoluția ca e^oec*, 1996). Într-un alt editorial (*Reformă și contrareformă*, 56, 1997), aceeași filiație ideologică este revendicată pe fașă: „Acum 150-200 de ani s-a înțeles mai bine decât astăzi că, fără o clasă burgheză, România nu poate fi modernizată”. „Un capitalism fără burghezie este de neimaginat”. Revine în plină actualitate și un alt principiu central: respingerea oricărei lupte de clasă. Manifestele epocii insistă în repetate rânduri asupra armoniei sociale. Doar un singur exemplu: „A împiedeca ura între deosebite clase ale societății” (*Dorințele Partidei Naționale...*). Cu atât mai anacronice și periculoase sînt remînsențele acestei concepții. Ea este camuflată în „protecție socială”, „apărarea drepturilor chiriașilor” – care se comportă în proprietari eterni ai unor imobile adesea efectiv furate – în diferite revendicări și acțiuni „sindicale” etc. Noi în^oine vorbeam, în legătură cu unele jurnale intime, de *Mic-burghezi, pa^opti^oti întîrziși* (*Cuvîntul*, 4, 1997). Ecoul unor astfel de idei precursore nu este încă mare. Dar ele au cel puțin meritul istoric al continuității unor tradiții și, în perioada comunistă și postcomunistă, al unei anumite „rezistențe” ideologice și antitotalitare.

Neopa^optismul este adversarul ireductibil al oricăror forme de comunism declarat sau rezidual. Iar ideile sînt invincibile ^oi imposibil de redus permanent la tăcere.

Toate reformele, întreaga modernizare pa^optistă a României, presupune influențe occidentale directe, un import masiv de idei ^oi forme de civilizație europene. Proces de sincronizare ideologică ^oi socială, rapid ^oi inevitabil. Cum observa, de altfel, foarte lucid (între alții) ^oi M. Kogălniceanu în *Tainele inimii* (1850): „...În secolul al XIX-lea nu este iertat nici unei nații de a se închide înaintea înrîuririlor timpului, de a se mărgini în ce are, fără a se împrumuta ^oi de la străini”. Este esența alternativei fundamentale a societății ^oi culturii române moderne, a criticii ^oi polemicii împotriva bine cunoscutelor „forme fără fond”, formulată exemplar de T. Maiorescu. Doar că junimismul, în general, are precursorii săi. *Spiritul critic în cultura românească* de G. Ibrăileanu (1908) dovedește numai în parte existența acestui „prejunimism”. Ceea ce se ^otie ^oi mai puțin este că adevărata geneză a spiritului critic românesc, ideologic ^oi social în primul rînd, aparține, de fapt, pa^optismului. Începuturile modernizării românești coincid cu începuturile criticii modernizării românești. Este un capitol ideologic încă insuficient cunoscut ^oi pus în valoare. Neopa^optismul românesc se revendică în mod deschis ^oi de la această tradiție. Ea trebuie doar reluată, adaptată, modernizată ^oi reformulată conform limbajului ideologic ^oi condițiilor istorice actuale. În termenii celui de al treilea discurs.

Cîteva referințe de minimă orientare sînt necesare pentru a înțelege în mod corect spiritul ^oi conținutul acestui criticism pa^optist incipient. În ajunul adoptării *Regulamentelor Organice*, Gr. Pleoianu cerea românilor să fie „europeni ^oi cu faptele, nu numai cu numele”. T. Maiorescu mo^otenise, am spune, chiar în familie... teoria „formelor fără fond”. Tatăl său, Ion Maiorescu protesta, încă din 1838, împotriva „hainelor nouă după *civilizația Europei*”. Pe mine „nu mă va în^oela *forma din afară niciodată*”. Prudent, lucid ^oi realist se dovedește ^oi M. Kogălniceanu. Citim, între altele, în *Introducere la Dacia literară* (1840): „Dorul imitației s-a făcut la noi o manie primejdioasă”. Ideea revine ^oi în *Tainele inimii*: „Am împrumutat de la străini numai superficialități, haina din afară, litera iar nu spiritul”. Documentația este însă mult mai abundentă. Ne îngăduim să amintim, în trecere, că am reactualizat-o, chiar dacă nu exhaustiv, încă din 1968, într-un studiu inclus în *Pentru Europa* (1995): *Din istoria teoriei „formă fără fond”*.

Interferențele și contrastele Occident/Orient (bine documentate recent prin observatori străini de epocă, de Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident*, 1995) erau percepute cu acuitate, încă din 1858, și de C. Bolliac, în eseul său *Mozaicul social*. Sensul critic, antimimetic, anti-superficial-sincronic al acestui text este mai mult decât evident. Ideea însăși de „critică”, în sensul cel mai larg al cuvântului (de la realitățile politico-sociale la literatură), apare și se consolidează în aceeași perioadă. Doar două date de orientare: *Dacia literară* (1840) și *Principiile critice* (1861) de Radu Ionescu.

Problema modernizării și integrării europene – respectiv controversele „forme fără fond” – primesc din partea ideologiei pașoptiste soluții pe cât de acceptabile, pe atât de actuale. Ele oferă un foarte bun exemplu de asimilare și sinteză critică, deci creatoare. Ignorat în genere cu dezinvoltură. Nu este deloc adevărat că pașoptiștii cultivau frenetic doar ideea imitației oarbe, mecanice cu ignorarea realităților locale. Pentru a nu mai vorbi de indiferența sau disprețul pentru personalitatea specifică. Unul din maeștrii lor, Jules Michelet, sfătuia, de altfel, la 5 aprilie 1857, pe discipolul său C.A. Rosetti, chiar în acest sens: „*Que vous soyez vous-même et non occidentaux, que votre sympathie pour l'Occident ne vous déçoive pas. Soyez vous, n'imitiez personne. Vous avez près de vous et sous vos pieds des sources vives. N'enviez pas les vieux peuples, mais regardez le vôtre. Plus y vous creuserez, plus vous ferez jaillir la vie*”.

De unde puneri lucide în gardă și formulări de prim ordin. Toate de o evidentă permanență. Din nou, *Tainele inimii* de M. Kogălniceanu: „Adevărata civilizație este aceea care o tragem din sînul nostru, reformînd și îmbunătățind instituțiile trecutului cu ideile și propășirile timpului de față”. După 150 de ani de „europenizare” aproximativă, blocată de o jumătate de secol de dictatură antieuropeană, metoda asimilării și reintegrării europene rămîne, în continuare, obiectivul capital. Mai actuale ca oricînd. La aceeași soluție ajunge și C. Bolliac în finalul *Mozaicul social*: „...para noastră să rămîie cu *deosebit caracter* între toate țările din lume”. Europeană, cu personalitate proprie. Europa transformată într-o realitate locală și modelată de „geniul locului”. O parte componentă, recunoscută ca atare, a unui ansamblu continental, cu instituții și angajamente internaționale comune. Nu nivelare, ci cooperare, ca parteneri reali, credibili, serioși și de durată. Cît timp România este și va rămîne doar para lui *pseudo*, ea nu este și nu poate fi nici într-adevăr „română”, nici efectiv „europeană”. Doar o zonă inconsistentă, cu o

populație subdezvoltată, fără prestigiu, în bătaia tuturor vînturilor, confundată adesea pe hartă. Avem destule exemple, unele chiar foarte recente. Citiți volumul *Naționalități, antinaționalități... O polemică în publicistica românească* de Gabriel Andreescu (Iași, Polirom, 1996) și veți vedea că obiectul acestei violente controverse nu este, nici azi, altul.

Evident, un astfel de program ambițios, dificil și de mare avangardă istorică nu poate fi realizat decît printr-o politică și „tehnică” specială. Odată consumat „începutul” incandescent revoluționar mesianic, pașoptiștii cu simț politic și-au dat seama că metoda nu poate fi decît integrarea progresivă, prin compromisuri și adaptări succesive la realitățile geopolitice și presiunile contextului internațional. În perioada Unirii, reformismul progresiv devine deci cuvîntul de ordine: „ordinul prin progres”, nu „grabnice și zgomotoase schimbări”, după încă o formulă a lui Mihail Kogălniceanu din anii '50. Divanele *Ad-hoc* pun o surdină liberalismului ideologic radical, pentru a nu compromite ideea unionistă recunoscută ca esențială, prioritară. După doi istorici ai *Liberalismului politic în România* (Apostol Stan și Mircea Iosă, 1996), acum se produce și primul mare exercițiu al „artei compromisului”. Ea va prezida, de fapt, la formarea României moderne. Confruntarea și ruptura definitivă dintre pragmatismul politic al lui I.C. Brătianu și radicalismul intransigent al lui C.A. Rosetti sînt emblematice pentru această nouă politică adaptabilă și realistă. Ea singură este cu adevărat „creatoare”.

Așa-zisa „monstruoasă coaliție” din 1866, reprezintă, într-adevăr – cum observă și Stelian Tănase – „unul din marile succese ale clasei politice românești”. Analistul se dovedește chiar un teoretician al compromisului constructiv între elita guvernantă și contra-elită (opозиție), un partizan al „consensualizării elitelor politice”. Din nefericire, „România are azi elitele dezbinat, sursă sigură de crize politice și instabilitate, premisă certă a rămîinerii României la periferia sistemului capitalist” (*Magna Charta, Sfera Politicii*, 18, 1994, text reluat în *Revoluția ca eșec*). Criza politică actuală confirmă integral acest diagnostic. Junimiștii conservatori nu erau, de fapt, decît tot spirite „liberale”, doar mai moderate și prudente. De altfel, diferitele guverne liberale, dar și conservatoare s-au dovedit adepte ale liberului schimb și împotriva protecționismului vamal. Legea minelor din 1895 (P.P. Carp) deschide chiar drumul pătrunderii capitalului străin. Liberalismul economic a dominat, de fapt, cu mici oscilații, gîndirea și mai ales practica economică a țării pînă la introducerea sistemului comunist în 1948.

Privind retrospectiv și prospectiv, experiența pașoptistă permite rezolvarea, în esență, a problemei centrale a „formelor fără fond”. Ea își păstrează întreaga actualitate. Rezumă nu numai disputa esențială în jurul evoluției României moderne, dar și modalitatea modernizării sale după „noaptea totalitară”, pentru a relua o formulă a lui Vladimir Tismăneanu, cel mai bun analist româno-american al dictaturii comuniste și al ravagiilor sale. Credem că problema „formelor fără fond” poate fi sintetizată în final astfel:

1. Importul lor este inevitabil prin sincronizarea obiectivă, necesară, impusă de globalizarea întregii economii, civilizații și culturi moderne în zona sa „albă”. Izolaționismul, sub orice formă, la sfârșitul secolului 20, este o imposibilitate evidentă și o funestă utopie.
2. Formele sînt totdeauna autogenerative. Ele își creează în timp, în mod inevitabil, fondul corespunzător. Stimularea lor, inițial oricît de superficială, se dovedește, în cele din urmă, în condiții istorice adesea foarte diferite, stimulativă.
3. Procesul are o durată istorică foarte variabilă. El nu este realizabil decît progresiv. „Ceea ce o generație a început, alte generații trebuie să sfîrșească și să completeze” (N. Bălcescu, 1 ianuarie 1847).
4. Doar continuitatea și practica timp de generații și chiar de epoci istorice, a „formelor” (fără „fond” sau cu „fond” incipient, în formare) pot crea mentalități, deprinderi sociale, reflexe și moravuri stabile. Ele singure dau adevăratul conținut oricărui „formă” imitate.
5. „Fondul”, care se exprimă în orice „formă”, nu poate fi nici programat, nici planificat. Singura sa exigență esențială este să se exprime liber. Să-și dezvăluie întreaga autenticitate și deci originalitate. A fi tu însuși și nimic mai mult este esența „fondului”. El apare și se dezvoltă în condiții date. Poate fi cultivat și educat. Dar niciodată impus, îndochinat, dogmatizat. Care vor fi realizările de fond ale spiritului românesc nimeni nu poate deci să prevadă. Ele singure vor dezvălui, în timp imprevizibil, virtualitățile sale creatoare. Ele există sau... nu există. La acest capitol, numai principiul *wait and see* rămîne justificat și promițător.

În această perspectivă, întreaga critică antipașoptistă, deosebit de virulentă, se dovedește ceea ce a fost și a rămas mereu: profund irealistă, iluzorie, obscurantistă, retrogradă, reacționară și antipatriotică. Dacă ar fi fost luată politic și social în serios, România ar fi rămas o țară primitivă,

cu structuri încă medievale, voievodale, pur etniciste, rurale, izolaționiste, pînă la sfîrșitul secolului XX. Sub motiv că formele occidentale moderne n-ar corespunde realităților sale „organice”. Dacă un trib din jungla Amazonului nu folosește lumina electrică, ea nu trebuie introdusă. Nu corespunde, bineînțeles... „realităților” sale „organice”. Astfel de elucubrații au fost susținute totuși de ideologia antieuropeană, antidemocratică, antimodernistă și inevitabil antipaoptistă, a extremei drepte românești, în frunte cu Nae Ionescu între cele două războaie. El relua, în forme radical și involuntar caricaturale, întreaga polemică a „formelor fără fond”, care „nu se transmit, ci se nasc”. Combătea deci cu violență „toată falsitatea și artificialitatea culturii române, de aproape 100 de ani încoace” (1930). Preconiza „o decuplare a noastră de politica mondială, o închidere a noastră *cît mai departe împinsă în granițele noastre*” (1932). O cruntă aberație și o imposibilitate absolută. Și atunci, și acum*. Discipolul său, Mircea Eliade, contesta și el „cultura oficială occidentalizată introdusă prin paoptism” (1933). Putem invoca o întreagă antologie de texte regretabil retrograde.

Enormități identice susținuse anterior și Nichifor Crainic la *Gîndirea*: „Generoșii paoptiști aduceau din apus vedenia unei Românie europenizate. Ei simțeau patriotic, dar nu cugetau românește” (1923). Intervine, ulterior, și barajul religios: „Paoptismul este o prăbușire a românismului din spiritualitatea ecumenică. E naționalist, dar nu mai e ortodox...” (1937). Partea tristă a lucrurilor este că întreagă această ideologie categoric obscurantistă și antimodernă, îndreptată în mod direct împotriva integrării europene a României (și deci a intereselor sale naționale esențiale), revine masiv la suprafață după 1989. În cadrul recuperării textelor interzise în perioada comunistă și a tendințelor de reabilitare sistematică a tuturor personalităților culturale de extremă dreaptă. Nu mai dăm nume, deoarece ele sînt foarte bine cunoscute. Succesul lor se datorează și prestigiului „fructului oprit”, cît și slăbiciunii forțelor democratice actuale de orientare liberală, replicii ideologice încă inevitabil anemice din partea tinerei neoideologii liberale.

Mesajul neopaoptist, în ciuda acestor enorme obstacole – necesar a fi mereu reamintite și permanent subliniate – rămîne în continuare o necesitate obiectivă imperioasă a modernizării, europenizării și democratizării României postcomuniste. La distanță de un secol și jumătate,

* Recent, excelenta analiză *Mitul Nae Ionescu* de George Voicu (București, Ars Docendi, 2000).

actualitatea principiilor sale de bază (trecute rapid în revistă) este și rămîne indiscutabilă. Bineînțeles, deocamdată doar pentru o subțire pătură intelectuală, occidentalizată și urbanizată în toate sensurile cuvîntului. Dar ea continuă să joace același rol de pionierat ideologic, de educație civică politică, de integrare europeană și polemică antiretrogradă (păstrînd proporțiile), ca și marii săi precursori de la 1848. Raportul de forțe este și va fi, pentru o lungă perioadă, încă inegal. Mentalitatea rurală, etnicistă, naționalistă, xenofobă, izolaționistă, populist-egalitaristă domină încă. Mitul etatist, sub toate formele, rămîne foarte puternic. Reflexele anticapitaliste și centraliste sînt deosebit de evidente. Extrema stîngă și extrema dreaptă, în plină recrudescență, sînt radical antipaoptiste. Noua clasă privilegiată, nomenclatura industrial-bancară, „directorația” – echivalentul modern al vechii „boierimi” reacționare de la 1848 – este visceral antiliberală, antipaoptistă. Vechiul aparat de stat a rămas în esență neschimbat și el are o organizare și mentalitate comunist-ceauistă. Este infatuată „privilighenția”, după excelenta formulă, recentă, a lui Sorin Antohi.

De unde necesitatea formării sau refacerii unei noi clase politice și a unui nou aparat de stat, proces început încă la 1848; a societății civile, alternative, care să cultive valorile individului și cetățeanului; a deruralizării și deprovincializării; a formării unei puternice pături mijlocii citadine, independente economic față de stat, cu spirit de întreprindere și capitalizare prin muncă, inițiativă și eficacitate. Fără această nouă bază socială, orice liberalism neopaoptist este imposibil. O dulce reverie ideologică. Nimic mai străin de spiritul adevăratului capitalist decît „milioniarii de carton”, apăruiți la noi, peste noapte, după 1989.

Neopaoptismul acționează energic în toate aceste direcții. Rămîne ceea ce a fost încă de la început: o ideologie precursoră, inovatoare, de „avangardă”. O aspirație încă fundamental nerealizată. Limbajul se schimbă, ca și sistemele de referință, dar mesajul rămîne același. El actualizează în termeni imediat accesibili și încearcă să insufle un nou elan unor principii radical opuse spiritului totalitar, mentalității extremiste, politicianismului minor balcanic, adesea de o mediocritate egoistă, carieristă și evident coruptă. Față de această pseudo-clasă politică, revoluționarii de la 1848 – cu toate extravaganțele lor, verbale și nu numai – au demonstrat o intransigență, o puritate de intenții și un idealism neegalate nici pînă azi în sfera democrat-liberală. Involuția, ca să nu spunem „decadența”, este

incontestabilă. Despre *Trista soartă a liberalismului românesc* aminteam noi în^oine (*Cuvîntul*, 3, 1997), cu melancolie disimulată.

De unde, rolul ideologic extrem de important al unor publicații încă nu de mare tiraj totu^oi, dar combative, ca *Sfera Politicii*, *Polis*, 22, *Revista română de Drepturile omului*, *Altera*, *Politica externă*, *Studii internaționale*, *A Treia Europă*, *Caietele tranziției*, anterior *Dialog* (din fosta RFG) ^oi a animatorilor săi. Unii politologi, comentatori politici ^oi eseis^oti de prim ordin – ^oi avem în vedere nume ca: Dan Pavel, cu o activitate bogată, H.-R. Patapievici, Andrei Cornea, Dan Oprescu, Cristian Preda, George Voicu – sînt foarte prezenți în această zonă. Un consecvent ^oi redutabil polemist, cu o constantă ^oi veche orientare liberală, bine documentată este, mai ales, Alexandru George. La fel de bine documentat, în studii ^oi cronicile ale edițiilor, este ^oi Z. Ornea, critic constant al reabilitării mae^otrilor spirituali ai extremei drepte, antiliberale. Mult prea discret, Iordan Chimet face ^oi el „o apologie a libertății redobîndite” în antologia *Momentul adevărului* (1993, 1996). Dar poate cel mai apropiat politolog al generației tinere de sensul profund al neopa^optismului, în termenii definiți mai sus, este Sorin Antohi. Teoretizează un *Al Treilea Discurs*, „relativizînd fantasmele occidentalizante ^oi himerele autohtoniste”. Continuă, în esență, mesianicii pozitivi ^oi critici de la „48”, cu erudiție ^oi vervă speculativă. Un frumos exemplu de arc peste timp ^oi generații.

(*Sfera Politicii*, 60, mai 1998, pp. 5-14)

Actualitatea ideologiei culturale pa°optiste

Adrian Marino

Programul cultural pa°optist – puşin cunoscut în esenşã – privit cu un ochi modern, conşine aspecte surprinzãtor de actuale. Bineînşeles, pentru cine se revendicã de la aceastã ideologie de tip liberal. Cã ea trebuie reinterpretatã critic şi dintr-o nouã perspectivã – la 150 de ani de la *Proclamaşia de la Islaz*, act şi text simbolic – este indiscutabil. Dar nu mai puşin inovatoare, durabile şi profund stimulative rãmîn, în cazul culturii române, o serie de tendinşe, orientãri şi principii fundamentale pa°optiste. Ele rãspund din plin – şi azi – unor necesitãşi şi lacune culturale evidente şi de o importanşã esenşialã.

Mai mult decît atît: ele îşi pãstreazã sensul reformativ, critic şi adesea direct polemic pînã în perioada imediat actualã. Nu trebuie uitat o clipã cã neopa°optismul cultural reapare şi intervine, în mod activ, în cultura romãnã, dupã o jumãtate de secol de dictaturã comunistã. Situaşia prezintã evidente analogii cu lunga perioadã fanariotã, regulamentarã şi de ocupaşie rusã. Deci de total îngheş cultural, mentalitate retrogradã, cenzurã, izolare antieuropeanã. În acest context represiv, orice act cultural independent, oricît de modest, reprezintã un progres enorm şi, în ordinea spiritualã, chiar o acşiune de realã „revoluşie culturalã”. Termen profund compromis în a doua jumãtate a secolului XX. Profund pozitiv, dimpotrivã, în prima jumãtate a secolului XIX. Modernizarea şi europeanizarea culturii române sînt contribuşii esenşiale, profund inovatoare, ale pa°optismului cultural. Pa°optiştii foloseau alternativ noşionile de „revoluşie” şi „regenerare”. Ele sînt complimentare şi sinonime. Marea lor semnificaşie istoricã este evidentã.

Primul merit cultural esenşial al pa°optiştilor este conştienşia imensului gol istoric pe care sînt chemaşi sã-l elimine. Ideea obsedantã, exprimatã adesea cu accente mesianice, este a „începutului” absolut şi în toate

domeniile. „Românii au trebuință astăzi să se întemeieze” afirmă, în spirit și stil de „manifest”, N. Bălcescu (1845). „Luminează-te și vei fi” reprezintă aceeași lozincă a începutului în toate direcțiile. O autogeneză prin cultură a ființei naționale. Și, tot în acest sens, al „începutului” cu orice preț, total radical și fără inhibiții, trebuie citit și îndemnul (reduc la esențial) al lui Heliade Rădulescu: „Scrieți băieți, numai scrieți”.

Azi el poate fi ironizat, pentru ignorarea sau abdicarea de la exigențele spiritului critic. Dar momentul istoric cerea cu totul altceva: elan, pasiune constructivă, crearea unei literaturi și culturi naționale. Din neant și prin orice eforturi. Acest obiectiv primordial trebuia atins repede și fără mari complexe. De unde, conștința necesității recuperării unui mare gol și a unei imense întârzieri față de „Europa luminată”. Spiritul critic reprezenta pe atunci un „lux”. Mai bine spus, o reacție pe cât de antiprodutivă, pe atât de neasimilată, puțin sau deloc înțeleasă. El avea să intervină, de altfel, destul de repede. Dar numai după îndeplinirea condiției elementare a schimbării totale a situației de fapt: eliminarea vidului cultural existent. Acest enorm handicap era resimțit în termeni adesea dramatici. Unii dintre noi îl resimt, în condiții schimbate, mult evoluat, până în epoca actuală. Să nu ne facem mari iluzii: cultura română are încă numeroase și importante „goluri”. Pașoptismul indică și azi astfel de domenii și soluții esențiale de eliminare. Măcar în parte. Chiar dacă prin alte mijloace, mult mai perfecționate, mai bine articulate și documentate.

Este evident că pașoptiștii nu dispuneau decât de o singură metodă imediată și practică de recuperare a întârzierii culturale. De a „umple” golul istoric și de a începe construirea unei culturi române „moderne” încă inexistente: „sincronizarea” rapidă și pe scara cea mai largă. În primul rând, prin imitații, adaptări, compilații, traduceri. Până în 1848, dată simbolică, se constată o adevărată invazie de traduceri în toate domeniile: literatură, drept, economie, „câtinșe politice” etc. Acum se pun și bazele primelor „biblioteci” de traduceri din literatura universală. Heliade Rădulescu lansează încă din 1829 un astfel de proiect: *Din biblioteca românească*. Are în vedere și o *Colecție de autori clasici* (1836). Reia – după un proiect francez contemporan, al lui A. Aimé-Martin (*Plan d'une bibliothèque universelle*, 1837) – un vast și practic irealizabil catalog românesc al unei *Biblioteci universale* (1846). Ideea plutea în aer. Obseda și pe alții. Chiar și pe pictorul I.D. Negulici, inițiatorul, evident diletant, dar plin de cele mai bune intenții: *Plan de mică bibliotecă universală* (1846).

Această voință și utopie a totalității, inspirată de obsesia și pasiunea „începutului” absolut, reprezintă un enorm salt calitativ. O frenetică deschidere, urmată de o integrare și asumare, fără precedent la noi, a culturii universale. Pentru conștiința spirituală românească reprezintă o inițiativă și o experiență unică, de mari proporții. O adevărată „premieră absolută”. Plină de toate voluptățile, exaltările, riscurile și erorile pionieratului, prin dimensiuni, ritm febril de realizare și spirit exaltat de inițiativă.

Integrarea europeană și modernizarea pașoptistă a culturii române se face deci sub semnul enciclopedismului inovator, frenetic, radical și mesianic. Epoca începe să-l traducă prin proiecte și realizări (chiar dacă imperfecte) de instrumente specifice: dicționare (pentru I. Budai-Deleanu, o „carte” esențială pentru cultură, 1818), schișe de enciclopedii românești (Heliade Rădulescu, N.B. Locusteanu). Ideea este reluată constant (1818, 1842, 1852, chiar și ulterior, în 1870), apoi... abandonată. Dar de o permanentă vitalitate, specifică spiritului generator al oricărui început. O primă realizare efectivă poate fi considerat *Lexicon de conversație istoricesc-religionariu...* de Alexandru Gavra (Buda 1847). O prelucrare, în cea mai mare parte (11 articole sînt originale), după un izvor maghiar (S. Mindszenti, 1792-1793), care traduce la rîndul său un autor englez: Th. Broughton (1756). Este un mic, dar elocvent exemplu de cultură enciclopedică europeană „fără frontiere”, în cel mai pur spirit al Luminilor, preluat și de pașoptismul cultural. Prima lucrare de acest tip este abia *Enciclopedia română, Astra*, de la începutul secolului (de Dr. C. Diaconovici, 1898-1904, I-III).

Tema rămîne pînă azi de cea mai acută – și trebuie spus deschis – dureroasă actualitate: *Enciclopedia Română*, masivă, modernă, demnă de acest nume – în genul, să spunem, al *Enciclopediei Britanice* – încă lipsește. O astfel de lucrare indispensabilă există de mult chiar și în culturi „mici” (maghiară, olandeză etc.). Și ceea ce este cel mai trist: un astfel de proiect de mari proporții nu pare să preocupe pe nimeni cu toată seriozitatea și tenacitatea. Este adevărat că realizări de acest tip, individuale și colective, există, chiar dacă de dimensiuni și calități inegale: *Minerva* (1929), I.A. Candrea – Gh. Adamescu (1931), Lucian Predescu (1940). D. Gusti coordonează o tematică *Enciclopedia României* (1938-1943, I-III). Un proiect gigantic, din perioada 1945-1946, în 24 de volume, organizat de Al. Ciorănescu, ratează din cauza împrejurărilor istorice. Epoca „socialistă” produce doar *Dicționare enciclopedice*, de diferite dimensiuni, sever cenzurate și cu multe servituți ideologice.

Primul de acest gen datează din deceniul 1960 (1962-1966, I-IV). Reluarea sa, după 1989, cu îmbunătățirile și completările imperios necesare, merge încet (I, 1993; II, 1996). Modernizat, revăzut și adăugit, primul volum *Enciclopedie din Dicționar Universal al Limbii Române* de Lazăr Aăineanu (1896, 1995) rămîne – deocamdată – cel mai funcțional produs, integral realizat, al spiritului enciclopedic românesc*.

Dar aspectul poate cel mai semnificativ al vitalității tradiției enciclopedice românești care n-a fost semnalat pînă acum este altul. Cine știe, de pildă, că *Dicționar neconvențional al scriitorilor evrei de limbă română* de Al. Mirodan (I, A, B, C, Tel-Aviv, 1986; II, D, E, F, Tel-Aviv, 1997) se revendică pe fașă de la cea mai... iluministă tradiție enciclopedică românească? Acest *Dicționar neconvențional*.. elaborat și editat în Israel, adoptă ca *motto* un citat (cine s-ar fi așteptat?) din... I. Budai-Deleanu: „Pre care ar vrea Zeii să-l pedepsească pe această lume nu-i pot da mai mare certare decît să facă Lexicoane”. Cine ar mai putea susține că spiritul enciclopedic iluminist-păoptist s-a stins definitiv în cultura română? O cultură română doar de... poeți și publiciști? Noi credem că nu, prin echilibrarea necesară a tuturor compartimentelor sale. Păoptiștii aveau despre cultura română o viziune mai amplă și globală, mai organică și „universală”, decît spiritul, atît de indiferent la enciclopedism, din cultura română actuală.

O ultimă teoretizare de acest tip, *Modelul Cantemir în cultura noastră* (1973) de C. Noica nu pare să se fi bucurat de o mare audiență. De urmări practice nici nu mai vorbim. Ideea de „model” trimite la ideea de „exemplar”, „canonic”, „organic-structural”. Mai mult decît atît, el pare perimat, specific unui alt timp și „mediu cultural nesupus încă unei specializări stricte de tip tehnic”. „El se retrage treptat din istoria europeană și din spațiul unei gîndiri pe cît de analitice și pozitive, pe atît de pragmatic” (cel puțin așa crede, de pildă, Ștefan Afloroaei, *Cum este posibilă filozofia în estul Europei*, Iași, Polirom, 1997). Dacă este foarte adevărat că tipul „polihistorului” a dispărut din cultura occidentală, strict specializată, cultura română n-a epuizat încă întreaga sa aspirație – am spune chiat vocație – a cuprinderii totalității. L. Blaga a fost filozof, dar și poet, dramaturg, romancier. M. Eliade nuvelist, romancier, istoric al religiilor, autor de memorii și jurnale. G. Călinescu a cultivat toate

* De amintit, totuși, și *Mic dicționar enciclopedic*, ediția a III-a, revăzută și adăugită (București, Editura științifică și enciclopedică, 1986).

genurile etc. Specializarea strictă pare încă prea unilaterală, limitată, uscată, lipsită de largi perspective.

Cauzele sînt mult mai profunde decît s-ar crede. Golurile, lipsurile, petele albe ale culturii române sînt încă atît de numeroase, încît puşinele noastre spirite, cu adevărat creatoare, de mari dimensiuni, sînt imperios solicitate (sau ele simt instinctiv impulsul) de a le elimina, într-un fel sau altul, măcar în parte, prin forţe proprii. De a fi productivi în acelaşi timp pe mai multe planuri şi în diferite direcţii. De unde permanenţa „modelului” enciclopedic, realizabil, bineînţeles, la nivelul şi cu instrumentele actuale. Apare, într-adevăr, cu D. Cantemir. Dar abia în perioada pa°optistă el se precizează cu toată claritatea. Continuitatea sa este deci inevitabilă. Starea generală a culturii române, din cauza insuficienţelor şi subdezvoltării sale, este şi rămîne deci potenţial „enciclopedică”. Şi ea va rămîne astfel pînă cînd vor apărea „cadre” specializate, de cea mai înaltă calificare, pentru toate domeniile culturii. Pînă atunci, o mie de oameni de cultură (cifră simbolică), superiori sau supradotaţi, trebuie să facă „de toate”. Inclusiv politică. De ce filozofi ca Nae Ionescu, C. Noica, M. Vulcănescu, E.M. Cioran, au făcut, unii doar intermitent, şi... politică? A fi „filozof” şi... „jurnalist politic” nu ăine de esenţa aceluiaşi... „enciclopedism”? De altfel, acest tip de „filozof” a continuat să existe chiar şi în Occidentul supraspecializat. Chiar şi în secolul nostru. J.-P. Sartre este doar un singur exemplu...

Totul depinde de optică, de spirit critic şi, mai ales, de percepţia lucidă a realităţilor culturale imediate. Nu credem, în ce ne priveşte, că dificultăţile de care s-a lovit cultura de tip „pa°optist” au dispărut din cultura română actuală. Pentru a nu mai vorbi de traumatismele profunde produse de o jumătate de secol de obscurantism totalitar. Enciclopedismul cere, în primul rînd, un mare spirit de organizare şi sinteză, o documentare în adîncime, deschisă spre universalitate, dacă nu exhaustivă, cel puţin o riguroasă informaţie pe compartimente şi specialităţi. Or, este uor de observat că aceste condiţii nu sînt încă nici pe departe întrunite. Am menţionat absenţa *Enciclopediei Române*. Putem să mai amintim şi că *Dicţionarul limbii române*, început încă de Hasdeu în secolul trecut, nu este nici pînă azi încheiat. Dar noi, masive, complete *Istории* ale României şi ale literaturii române? Ultima sinteză, foarte expeditivă de altfel, a lui Al. Piru datează din 1981 (reeditată în 1994). *Dicţionarul scriitorilor români*, A-C, s-a oprit la volumul I (1995) şi II (1997), D-L. Singurul dicţionar de acest gen, chiar dacă incomplet, cu

adevărat citabil și utilizabil, rămîne *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900* (1979). Un recent dicționar... maghiar de literatură universală oferă, deocamdată, cea mai completă informație sintetică despre scriitorii români (peste 700 de articole). Cînd cineva se aventurează și perseverează în vaste sinteze enciclopedice ale culturii, civilizației și literaturii universale ca Ovidiu Drimba, indiferența de care se lovește este generală și totală. ^ai cam cîți scriitori români clasici se bucură de ediții critice de *Opere complete*? Nu mulți. Evident, există și cauze obiective, dificultăți de ordin tehnic, material și editorial. Dar, mai presus de orice, lipsește spiritul care face posibilă realizarea unor astfel de proiecte de amploare.

Cultura română n-a atins încă stadiul marilor culturi organizate, solide, disciplinate, capabile de întreprinderi de mari dimensiuni, sistematizate și de continuitate. Ea n-a făcut încă, în esență, saltul decisiv de la fragment la totalitate, sinteză și sistem, de la particular la general. Cine ar putea contesta că imensa majoritate a volumelor din sfera studiilor literare (istorice și teoretice), de pildă, sînt de fapt doar „culegeri”. Aceste fragmente sînt cronici de actualitate, comenzi redacționale pe termene scurte etc. Ele au, indiscutabil, necesitatea și funcționalitatea lor. Dar, s-ar spune, în cele mai multe cazuri, că autorii n-au un plan propriu de studiu, un proiect personal, care să-i absoarbă, să-i închidă în casă și în bibliotecă. Tipul Z. Ornea este foarte rar. Publicistica ocazională și poligrafia predomină. Cineva se laudă că scrie simultan în... 10 (zece) reviste. Ne reamintește de o zeitate indiană cu multe brațe și mîini și în fiecare cu un... pix. Mostră de poligrafie critică fără precedent. Unitatea de perspectivă și concepție există într-adevăr în unele din aceste fragmente. Nu însă și spiritul de sinteză și ierarhie, firul conducător al unei demonstrații strînse. Oricît de vie ar fi, uneori, o astfel de foiletonistică dilatăată, ea lasă impresia unei permanente improvizații, a unui diletantism debordant. Ce va „rămîne” efectiv de pe urma acestei incontinențe critice? Din păcate prea puțin. O cultură serioasă se construiește, în primul rînd, cu și prin lucrări de referință, de sinteză, de documentare și de idei sistematice. În nici un caz cu eterne foiletoane, uitate adesea de la o săptămînă la alta, și *talk-show*-uri. Paoptimismul cultural a avut, în mod indiscutabil, intuiția profund constructivă a vastelor proiecte, fie și nerealizate integral. Iată de ce exemplul lor îi păstrează întreaga actualitate și valoare.

Multe dintre aceste „fragmente” sînt, chiar dacă în mod inevitabil, prea „locale”. Au adesea un aer vîdit provincial. Autori, teme prea pușin deschise spre „universalitate”. Cultura romînă actuală este, mai ales după o lungă perioadă de izolare, în situașia absolută de a găsi o formulă de sinteză între particularitășile și necesitășile locale și totalitatea universală. Între tradișia istorică (deloc supralicitată), în orice domeniu și cea mai largă deschidere conceptuală, metodologică și documentară spre universalitate*. Pare simbolic faptul că Heliade Rădulescu avea noșiuunea „literaturii universale” (și chiar plănuia o *Istorie* de acest tip) într-o perioadă cînd, de fapt, nu exista nici măcar o... literatură romînă nașională.

Acest impuls, aspirașie, ideal universalist (cum vrem să-i spunem) este și rămîne capital. Unii pașoptiști îi dădeau chiar și o bază antropologică și internașionalistă. I.C. Brătianu, de pildă, în articolul program al revistei *Republica romînă* (1851): „...Legătura intimă cu nașionile de aceeași seminașie și solidaritatea cu toate popoarele adică unitatea ome-nirei”. Toate revistele pașoptiste ale epocii de la *Curierul romînesc* la *Dacia literară*, pînă la *Propășirea* și *Republica romînă* aveau programe culturale globale pentru ansamblul culturii romîne și al tuturor compartimentelor sale. Ea era gîndită ca o totalitate, ca o unitate organică. O cultură pulverizată în proiecte și inișiative fragmentare, de strictă actualitate, supusă tuturor modelor are toate șansele să rămînă iremediabil minoră. Spiritul romînesc s-a deschis efectiv spre universalitate prin pașoptism, inclusiv în domeniul culturii și în această direcșie el trebuie să continue și să se dezvolte. Conceptualizarea și ideologizarea acestei aspirașii rămîne o necesitate de prim ordin. Pentru o astfel de operașie, nu „metafora”, „simbolul”, „poezia” în general rămîn metodele esenșiale, ci ridicarea la „idee”, „concept” și „sistem”. Acest salt calitativ va constitui, cîndva, adevărata „schimbare la față” a culturii romîne.

Enciclopedismul universalist – specific esenșei culturii pașoptiste – pune cu toată acuitatea și problema originalitășii. A creașiei și imitașiei. Sub toate aspectele. O problemă capitală și ieri, la începuturile culturii romîne moderne, și azi. O cultură romînă doar de eterni imitatori, epigoni, discipoli și „elevi”, bătușii cel mult condescendent pe umeri? Doar de paștori, compilatori și traducători? Sau o cultură capabilă și de inișiative proprii, de solușii originale, de sinteze personale, într-o perioadă în care, într-adevăr, interdependenșia culturală, de tot mai largă

* Este chiar tema de bază a celui de-al treilea discurs.

mediatizare, reprezintă realitatea fundamentală a epocii? Nu este vorba de nici un „complex”, ci de necesitatea și exigența firească a cât mai multe creații și soluții originale posibile. În toate domeniile și păstrînd toate proporțiile. De necesitatea de a pune în valoare, totuși, „*mintea, inima și brațele noastre*”, cum se exprimă și articolul program al *Republicii române* (1851). De a construi o cultură română prin eforturi proprii, care să dea o expresie substanțială și bine personalizată tuturor virtualităților, efectiv creatoare, de care dispunem.

O astfel de cultură nu poate ieși din neant. Ea are nevoie de un punct de sprijin și de plecare. De o „bază” și o „rampă de lansare”. Pașoptiștii, chiar și cei mai „occidentalizați”, au preconizat deci, în primul rînd, inspirația „națională”. Au făcut un apel deschis și insistent la istoria națională și la literatura populară. Inclusiv la „obiceiurile noastre... destul de pitorești și poetice”, la frumusețea peisajului național. „Limba, suvenirurile, obiceiurile... trebuiesc lucrate.” În felul acesta vom „forma o literatură națională”. Articolele-program ale *Daciei literare* (1840), *Junimei române* (1851) și altor publicații ale epocii se revendică de la o astfel de „tradiție”.

Principiul rămîne, în esență, permanent valabil, prin reactualizare și reformulare. Cu atît mai mult cu cît orice „tradiție” se îmbogățește mereu, proces organic în continuă evoluție și dezvoltare. El se perfecționează și se nuanțează în permanență. Pașoptiștii aveau și ei noțiunea foarte precisă a tradiției deschise, perfectibile, pusă însă pe baze solide, receptivă, în același timp, la toate „înnoirile timpului”. Din care cauză, M. Kogălniceanu, N. Bălcescu, A.T. Laurian (și alții) au publicat izvoare istorice, cronici, colecții de documente. Au scris primele istorii naționale, în spirit modern, pe atunci romantic. „O istorie cu adevărat națională ne lipsește”, constată N. Bălcescu (1844). *Dorințele Partidei Naționale în Moldova* (1848) acuză, între altele, regimul *Regulamentului organic* că „ne-a tăiat relația cu trecutul, fără a ne întemeia prezentul”. Este ceea ce a făcut, timp de decenii, și regimul comunist. Conceptul de „regenerație” – atît de specific „pașoptist” – devine astfel de cea mai urgentă actualitate. În felul acesta se restabilește o nouă „relație cu trecutul”. Și, totodată, se „întemeiază” un nou „prezent”. El nu poate fi decît modern. Dar cu o infrastructură tradițională bine asimilată, filtrată și ferită de orice impurități și supralicitări. Ne putem întreba dacă întreaga noastră tradiție ideologică, pașoptist-liberală în primul rînd, este bine cunoscută și pusă în valoare, în întreaga sa complexitate și semnificație. Evident că numai sinteza

dintre conceptele moderne și reperele tradiționale (cîte sînt) constituie o necesitate imperioasă a culturii ideologice actuale.

Momentul pa^optist a fost și prima explozie a ideii de libertate a culturii române. O afirmare memorabilă, revoluționară și profund creatoare. Căci, într-adevăr, libertatea este „condițiunea cea dintîi a toată cultura românească”, „fără de libertate nu e cu puțină cultura” (S. Bănușiu, 1848). Libertatea de expresie, a tiparului și suprimarea cenzurii sînt principii înscrise în *Proclamația de la Islaz* și *Dorințele Partidei Naționale...* Lupta împotriva cenzurii, aspectele sale politice și ideologice esențiale, istorice și în acea perioadă, au fost evocate de noi cu alt prilej (*Sfera Politicii*, 49-51, 1997)*. Din perspectivă strict culturală, este de subliniat mai ales spiritul intransigent și absolut al acestei revendicări: „Ne păstrăm dritul absolut de a ne exprima opinia asupra orice scriere dată la iveală”. „Libertatea presei nu o iubim numai pentru noi, o iubim chiar și contra noastră, o iubim pînă și în excesele ei”, conform programului ziarului *Steaua Dunării* (M. Kogălniceanu, 1855). Nu cunoa^otem o formulă mai radicală în întreaga cultură română.

Proclamarea libertății de expresie rămîne în planul programului politic revoluționar. Revendicarea drepturilor intransigente ale spiritului critic se înscrie pe un plan mai înalt: al libertății de gîndire, judecată și analiză, în sens profund antiintolerant, antidogmatic și antisuperstițios. Încă în perioada Revoluției franceze, un raport consular semnală, la Iași, existența unor boieri capabili „să judece”. Nuanța raționalistă, efectiv nouă, este esențială. Spiritul critic se exercită *erga omnes*. El ție „judeca bine și drept”, respinge „credința de^oartă”. Lupta pentru „libertatea duhului” îl caracterizează. Sînt formule pe care le întîlnim și la S. Bănușiu, în 1838, în 1841. Un articol al său, scris în spirit foarte iluminist-raționalist, se intitulează chiar *Credința de^oartă (superstiția)*. *Steaua Dunării*, în 1855, se declară „contra tuturor semizeilor”. A personalităților proclamate (sau autoproclamate) deasupra oricăror obiecții. A cultului personalității, cu vechi antecedente românești.

Tradus în limbaj modern, actual, spiritul critic se poate exercita și împotriva tuturor „mae^otrilor spirituali”, „directori de con^oștiință”, filozofi *guru*, „căpitani filozofici”. El are acest drept imprescriptibil și inalienabil. Orice „autoritate” sau „glorie” cade sub critică. Pentru libertatea spiritului critic s-au îndurat persecuții teribile, închisoare, interdicții etc. Unele spirite

* Reeditate în *Cenzura în România. Schiță istorică introductivă* (Craiova, Aius, 2000).

critice au sfîrşit chiar pe rug. Spiritul critic combate toate ideologiile totalitare, inclusiv în România. Problema îşi păstrează întreaga actualitate şi după 1989, cînd filozofii iraţionalişti dintre cele două războaie au revenit masiv şi ofensiv la suprafaţă. Au dreptul, bineînţeles, să fie reeditaţi şi comentaţi. Dar să fie şi contestaţi, de la caz la caz, dintr-o perspectivă diametral opusă: critică, raţionalistă, antimitică, antimistică, laică, democratică şi proeuropeană. Nu există cultură de tip critic-liberal fără pluralismul opiniilor, fără soluţii şi formule alternative, „revizuirii” şi chiar contestaţii radicale, toate în principiu perfect legitime.

Ceea ce, de altfel, începe să se observe şi în cultura noastră, pe scară tot mai largă. Extrem de semnificative sînt lucrări (anticipate de Vlad Georgescu) de tipul *O istorie sinceră a poporului român* de Florin Constantiniu (1997). Şi mai radical este Lucian Boia, *Istorie şi mit în conştiinţa românească* (1997). Achiunea de demitizare continuă salutar prin *Miturile comunismului românesc*, sub direcţia aceluiaşi spirit independent Lucian Boia (1998). Foarte serios şi probabil cel mai „solid” este istoricul Andrei Pippidi. Gîndirea liberă, fără dogme, care nu se lasă intimidată nici de concepţii şi ierarhii oficiale, nici impuse de efii de coală indigeni, nici de filozofi la „modă”, nici de înţelepţi orali „legendari” (gen Petre Puşea, de pildă) se loveşte, în continuare, de mituri, care nu rezistă la analiză, de prejudecăţi şi idei *tabu* şi de o stranie amnezie a existenţei unei tradiţii, totuşi reale, a spiritului critic românesc.

Într-o carte recentă (amintită), *Cum este posibilă filozofia în estul Europei* de ătefan Afloroaei (1997), autor ieşean, o altă carte apărută, întîmplător, tot... în Iaşi, *Spiritul critic în cultura românească* de G. Ibrăileanu (1908), este însă ignorată. Se aminteşte fugitiv, în prefaţă, de critica „formelor fără fond”. Dar problema nu este deloc studiată, deşi reprezintă primul mare exerciţiu al spiritului critic românesc. El este iniţiat şi dezvoltat, în sfera socială şi culturală, încă de paoptimism. Ne aflăm în neplăcuta situaţie de a aminti şi de o contribuţie a noastră, tot într-o publicaţie... ieşeană, din 1988, reluată în *Pentru Europa* (1995): *Din istoria teoriei „formă fără fond”*. Putem fi, într-adevăr, ignoraţi. Dar cînd nu aminteşti şi nu analizezi autori şi ideologi liberali de importanţa lui E. Lovinescu sau ătefan Zeletin (acesta din urmă nici măcar amintit) lucrurile se complică. Se explică însă uşor prin intimidare şi contagiune negativă, prin ocuparea întregii scene filozofice româneşti actuale de către un anume „socratism” de un imens prestigiu. El este recunoscut ca model filozofic unic, inegalabil şi singură „filozofie” posibilă. Ceea ce reprezintă cel puţin exclusivism şi o exagerare evidentă.

S-ar spune că „spiritul critic” este cu desăvîrșire absent din filosofia Europei de est. Din reflexia românească, în orice caz, ceea ce nu corespunde deloc adevărului. Acest spirit se cere doar dezvoltat, modernizat și sistematizat. Avem imperioasă nevoie de o cultură română critică. La nivelul presei curente absența totală a spiritului critic are uneori aspecte de-a dreptul diletante și distractive: „Traci” de fantezie, care scriu poezii în diferite alfabete, descoperirea cetății Troia a doua oară, la... Histria, localizarea regatului Amazoanelor în zona... Timișoarei etc. etc. „Somnul rașunii” nu naște, în astfel de cazuri, „monștri”, ci doar teme umoristice și ridicole.

La fel de importantă și nu mai puțin actuală este și problema „integrării europene” a culturii și literaturii române. Și în acest domeniu, extrem de sensibil, dominat până azi de grave complexe, pașoptiștii sînt marii noștri precursori. Teoreticieni și practicieni de prim ordin, cu spirit incontestabil de inițiativă, de mare elan constructiv, adesea cu accente mesianice. Ei sînt chiar autorii marelui mit „european” (anticipați încă de iluministi), amestec de mistificare patriotică ingenuă și iluzie pioasă și stimulativă. Citim în *Introducere la Dacia literară*: „Literatura noastră făcu pașuri de urie și astăzi se numără cu mîndrie între literaturile Europei”. Așa se credea încă în 1840. Așa se crede și azi, cu atît mai mult – în cercurile convențional-oficiale și ale „vieții literare” – în 1998. Cît adevăr și mai ales autoiluzionare întră într-o astfel de convingere nu vom discuta acum. Dar cîteva realități și realizări pașoptiste sînt și rămîn incontestabile. Ele indică, de pe acum, unele metode și „tehnici de integrare”. În perioada lui *global village* și a „mondializării” culturii *multimedia*, ele trebuie privite cu toată atenția și seriozitatea.

Pașoptiștii sînt primii intelectuali români care și-au dat seama că pentru a face cunoscute, pe plan internațional și sub toate aspectele, realitățile românești și legitimitatea luptei lor, ei trebuie să se exprime și să militeze într-o limbă de circulație internațională. Pe atunci, dominantă era limba franceză. De unde publicațiile, în această limbă (nu puțin), în diferite genuri ale lui M. Kogălniceanu, N. Bălcescu, Heliade Rădulescu și alții. Într-o nouă fază, traduceri sau autotraduceri de literatură și poezie ale lui V. Alecsandri și D. Bolintineanu, de pildă. Este evident că pașoptiștii deschideau un drum care trebuie continuat cu maximă energie, diligență și, bineînțeles, cu alte mijloace. În al doilea rînd, ei aveau o percepție extrem de realistă a importanței și eficienței, în astfel de activități, a relațiilor personale – și pe diferite planuri – cu personalitățile occidentale influente.

Evident, vîntul istoriei și al politicii franceze sufla pe atunci, cu putere, în pînzele noastre. Dar cînd cultura și literatura română a mai avut de atunci (pentru a ne limita doar la zona franceză) o mai mare pleiadă de prieteni de un asemenea considerabil prestigiu și influență? Nume ca Jules Michelet, E. Quinet, Ledru-Rollin, P. Bataillard și alții n-au mai fost niciodată egalate. Și ceea ce este cel mai important, „mobilizate” pentru o cauză românească generală. Nu pentru cultivarea pur publicitară (și, în definitiv, egoistă) a unei opere strict personale. Cum au procedat, după 1940, să spunem, unele personalități ale exilului literar românesc. Fără a intra, acum, în amănunte, putem afirma cu toată certitudinea că distanța dintre cele două mentalități și „stiluri” de publicitate este considerabilă. Net în favoarea pașoptiștilor. Mult mai dezinteresăți personal și animați, mai ales, de un mare ideal colectiv național.

Azi se mizează în continuare – excesiv după noi – pe inițiative oficiale, manifestări festive, congrese și colocvii, „tîrguri de carte”, „atașări culturale” etc. Nu negăm deloc posibilitatea, în anumite cazuri precise, a unor realizări și din partea acestor „foruri”. Dar nu trebuie uitat că publicațiile în limbi străine ale pașoptiștilor au fost, de la început și pînă la sfîrșit, inițiative strict particulare, autofinanțate (adesea cu mari sacrificii), fără nici o subvenție de la un anume... minister sau... procent din PIB. Un exemplu, eminent, rămas pînă azi neegalat. În acest domeniu (avînd și o mică experiență proprie) eficiente și funcționale sînt doar inițiativele și relațiile personale, o ofertă editorială adaptată și sincronizată cu piața occidentală (specializată sau de mare tiraj), un sistem de reciprocități (care presupune, neapărat, și publicații românești în limbi străine), o foarte bună difuzare etc. Adică exact ceea ce... aproape că lipsește cu desăvîrșire...

Problema integrării europene, deschisă de pașoptiști, produce, chiar de pe atunci, și prima „criză” de identitate a culturii române. Ea nu este soluționată satisfăcător nici pînă azi, deoarece se confundă mereu valorile absolute și de circulație, realizările personale și cele colective, prestigiul național global al unei culturi și (pușinele) succese individuale reale etc. Tema, la ordinea zilei, preocupă foarte atent mai ales pe Matei Călinescu într-o carte în pregătire despre „enigmele identității”. Poate – și chiar trebuie reamintit cu acest prilej – că pașoptiștii, atît de occidentalizați în toate aspirațiile lor, aveau, în același timp, și conștiința diferențierii și specificității naționale. Ideea revine adesea. C. Bolliac, între alții, dorea ca „para noastră să rămîie cu *deosebit caracter* între toate țările din lume!” (*Mozaicul social*, 1858). Ideea satelizării depersonalizate, a unei

simple și banale colonii culturale, era deci respinsă din start. Ceea ce nu se numește, în nici un caz, „naționalism”. Ci, în cel mai bine înțeles spirit pașoptist, originalitate, personalitate, individualitate. Deci autenticitate, cooperare și parteneriat cultural, în condiții pe cât posibil egale. În nici un caz, nivelare mecanică, vasalitate și lipsă de personalitate. Aici nu depinde decât de eforturile noastre reale de a da un conținut, cât mai profund și original, acestui „deosebit caracter”. În condiții de maximă deschidere și libertate de creație. Restul nu este decât frazeologie și demagogie patriotardă și naționalistă.

Dar modelul pașoptist nu se oprește aici. El oferă și primul mare exemplu românesc de cultură „dizidentă”, alternativă, paralelă, radical opusă culturii oficiale. O necesitate vitală, permanentă a culturii române și, în definitiv, a oricărei culturi. Ea nu se poate niciodată dezvolta în cadre sclerозate, dogmatizate, academizate și represive. Cultură de tip „anticanonic”, pașoptismul cultivă și consacră toate virtuțile culturii independente, critice „revoluționare” în esență. O formă de democrație și libertate, de patriotism critic autentic. Acest moment psihologic este definit de unii scriitori actuali chiar ca *O formă de disperare*: „De altfel patriotismul înțeles ca analiză critică, oricât de amară, dar și ca instrument de autodepășire, nu se dezvoltă decât în climatul creat de exercițiul democratic” (Ana Blandiana, *România liberă*, 14 februarie 1998).

Pașoptismul lansează, în felul acesta, primul „manifest” – care poate fi intitulat – *Pentru o cultură liberală*. Nu trebuie uitat că reactualizarea sa vine după decenii de dictatură, dogmatism, cenzură și represiune spirituală. După cum se exprimă și politologul Stelian Tănase, „regăsirea organicității, după fracturile produse de represiune și cenzură, de monologul ideologic” (*Revoluția ca eșec*, 1996). De unde și marea sa semnificație istorică. Această nouă cultură liberală se revendică, în esență și în primul rând, de la principiile liberalismului clasic și ale neoliberalismului, reamintindu-și în același timp și de acești mari precursori, în genere uitați. În nici un caz, o cultură ideologică neoliberală, de simplă parafrază și de compilație. Un colaj de citate neasimilate. El este lipsit de orice valoare.

O astfel de cultură, de tradiție și inspirație pașoptist-liberală, nu este posibilă decât într-un nou tip de societate: citadină, prooccidentală, capitalist-burgheză – cu o mare pondere a păturii mijlocii – democratică, laică, pluralistă. Ea se opune deschis culturii tradiționalist-autohtoniste (izolaționistă, naționalistă, xenofobă, etnicistă, cu structuri mentale și sociale rurale dominante) și etatiste, centralizate, autoritare, dirijiste.

După cum observă același Stelian Tănase, într-o densă schiță de tipologie *Trei culturi* (1995), „acest tip de cultură (liberală) cu toate că are rădăcini în generația de la 1848, este relativ marginal după 1989”. Este răspândit doar în unele medii intelectuale, civice și în rândurile oamenilor de afaceri. O puternică dovadă în acest sens este și faptul că mentalitatea scriitorului „liber profesionist” (pe care Heliade Rădulescu, M. Kogălniceanu și alții o aveau la timpul lor) este încă puțin asimilată. Domină în continuare psihologia scriitorului sinecurist, funcționar de stat, a „artistului de stat” (după formula lui Miklós Haraszti). Eternul întreținut parazit al „statului providențial”.

Un anumit sprijin economic acordat culturii este, bineînțeles, necesar. Dar pus pe cu totul alte baze: strict selective, contractuale, cu obligații și termene precise, în concordanță și cu legile economice ale pieței. O carte, o revistă, un spectacol etc. trebuie să se vadă și *vîndă*. Ele au și un *preț*, o *valoare comercială*. Și deci au nevoie și de o anume „reclamă” și „publicitate”. Ne amintim de încă un pașoptist, nu foarte cunoscut, M.A. Corradini: „Nu-i publicitate unde nu-i literatură și nu-i literatură unde nu-i încurajare” (1845). De acest tip, mediatic. Acest suflu... pașoptist n-a atins încă, se pare, unele... „uniuni de creație”. Cu nu foarte puțini membri de formație și mentalitate sinecurist-ceaușistă...

Noul spirit cultural are încă două note caracteristice. Pașoptiștii, cum bine observă și Paul Cornea, sînt *Oamenii începutului de drum* (1974). Au – după cum am amintit – pasiunea, obsesia, mesianismul chiar, al „începutului”. În toate domeniile. După 1989, asistăm – în mod evident – la un nou „început” cultural. Iar în unele domenii acest pionierat este absolut: cazul politologiei, cel mai original aspect al noii culturi române libere. Alte domenii, care vegetau din cauza controlului riguros și cenzurii, sînt promise unui nou „început”, unei noi dezvoltări: teoria literaturii, istoria ideilor, literatura comparată, critica ideilor literare. Dar și metafizica, speculația filozofică în general, filozofia analitică etc.

În al doilea rînd, profesionalizarea reală a culturii nu este posibilă fără un număr de exigențe specifice. Ele se numesc: exactitate, rigoare, precizie, organizare, continuitate, punctualitate, seriozitate. Pentru mulți, încă, pedanterii insuportabile. Dar fără eliminarea improvizăriei, superficialității și aproximației, fără atenție la detalii, nu se poate realiza nici o construcție (culturală), serioasă. Mult exaltata „integrare în Europa” presupune și o altă mentalitate. Diletantismul și amatorismul pot uneori produce chiar și capodopere. Dar în poezie, în literatură. Însă cine

visează o urmărește, în spirit „paoptist”, construcția unei noi adevărate culturi românești, solide, durabile o „majore” – pe ruinele unei pseudo-culturi totalitare – nu poate să nu fie preocupat o de astfel de „amănunte”. Blazarea, scepticismul, fatalismul, resemnarea („n-a fost să fie”), individualismul incurabil sînt – din această cauză – profund contraproductive. Aceste defecte sînt cu totul străine de spiritul neopaoptismului cultural, pe care aniversarea Revoluției de la 1848 îl pune în cea mai vie lumină.

(*Sfera Politicii*, VI, 61, 1998, pp. 17-23).

Două Românii ideologice

Adrian Marino

Evidența ascensiunii a ideologiei de „extremă dreaptă” – stimulată și consolidată de reeditarea masivă, sistematică și ostentativă a reprezentanților săi dintre cele două războaie (Nae Ionescu, Mircea Eliade, C. Noica), precum și a unor clasici naționaliști ca M. Eminescu (*Chestiunea evreiască*) denaturează în mod evident o realitate istorică. Se ajunge – explicit sau implicit – la concluzia total greșită că *singura* tradiție ideologică românească ar fi doar cea etnicistă, naționalistă, ovină, antisemită, iraționalistă, anticriticistă, antijunimistă (*Adio domnule Maiorescu*). Ceea ce nu corespunde deloc adevărului. Să spunem chiar lucrurilor pe nume: ea este complet falsă.

S-a vorbit – din puncte diferite de vedere – de existența a „două Românii”. După 1989, devine tot mai necesară demonstrarea energică, riguros documentată și a unei alte mari și fundamentale realități istorice, încă puțin valorificate: ideologia de tip iluminist, liberal, democratic, pro-europeană, raționalistă are nu mai puțin o veche tradiție românească. Ea este mult anterioară extremismului ideologic actual de toate nuanțele. Unele titluri îl traduc în mod explicit: *Spiritul dreptei*, *Exerciții de „reacționarism”* etc. etc. Deci, încă o dată, se confruntă deschis „două Românii”: o Românie *antidemocratică*, *intolerantă* și *mistică*, o Românie *fundamentalistă*, opusă României *liberale* și *raționalist-critice*, pentru a reduce la ultima expresie această opoziție esențială devenită tradițională. Ștefan Zeletin are dreptate când afirmă că marea eroare a partidului liberal istoric – în secolul XIX – a fost, după cucerirea puterii, doar realizarea programului și nu și legitimarea sa ideologică, teoretic-sistematică. De unde o regretabilă slăbire a tensiunii ideologice specific liberale. De altfel, „liberalismul” – ca doctrină – este una, iar „partidul liberal” – ca formație politică – este cu totul altceva. Urmările acestei grave erori se mențin până azi. O altă serioasă carență este lipsa studiilor

istorice despre apariția și evoluția ideilor și ideologiilor românești. Ele ar demonstra câteva adevăruri fundamentale, în general prea puțin cunoscute și popularizate.

Gîndirea iluministă-raționalistă are o tradiție românească de peste două secole. Ne revendicăm de la „Europa luminată” încă de la sfîrșitul secolului XVIII. Studii foarte precise, cu zeci de citate și exemple, demonstrează această realitate. Trebuie neapărat subliniat și faptul că o astfel de orientare are – în același timp – o direcție politică și națională, în sensul „regenerării”, „democratizării” și „liberalizării” Țărilor Românești, „Luminarea” avea – pe atunci – un sens integral: cultural, patriotic, național și democratic. Primele proiecte de „constituții” românești, de la începutul secolului XIX (a „cărvunărilor”, de pildă), sub influența evidentă a Revoluției franceze, sînt cea mai evidentă dovadă. Gheorghe Aincăi scria, mai înainte, atît o *Învățătură firească spre surparea superstiției norodului*, cît și *Cronica Românilor*. Aceași orientare, după aproape două generații, și la G. Bariș. El combate – în egală măsură – superstiția, *Credința de artă*, fanatismul religios. *Ce este barbaria, Auto da fe*. Dar luptă toată viața și pentru „cauza română”, contra iobăgiei, pentru recunoașterea drepturilor națiunii române din Transilvania, contra lui *Unio trium nationum*. Deviza „libertate, egalitate, frățietate” este invocată adesea. Ca și ideea „drepturilor omului”. Într-un text din 1869, el vorbește chiar de „așa numita republică literară (ce) se întinde peste omenirea întreagă, fără nici una diferență de naționalitate și confesiune”. Avea deci limpede ideea „literaturii universale”, care este – în același timp – suma și esența literaturilor naționale. Ideea unității și solidarității umanității universale, fără nici o discriminare, este de pe acum bine definită.

Proclamația de la Islaz, de la 1848, *Proclamația partidei naționale din Moldova*, *Dorințele partidei naționale în Moldova* cer egalitatea drepturilor politice, libertatea absolută a tiparului, „emanciparea clăcărilor”, o „Adunare generală extraordinară” etc. Toate principiile democrației moderne, liberale se regăsesc la toți pașoptiștii noștri: N. Bălcescu, C.A. Rosetti, I.C. Brătianu, M. Kogălniceanu, Cezar Bolliac, la mulți alții. Noi nu am afirmat și apărut ideea liberal-democratică doar prin descoperirea politologiei moderne după 1989. Foarte necesară, nimic de spus. Dar care – la noi – nu cade totuși pe un pămînt total gol. Faptul că această tensiune ideologică inițială nu numai că a slăbit, dar a și fost

practic eliminată, începînd cu sămănătorismul și naționalismul primelor decenii ale secolului XX, ne face să uităm că au existat – chiar și în această perioadă de „arhangheli”, „legiuni” și admiratori ai hitlerismului – și ideologi români de orientare liberală. C. Antoniadă, D. Drăghicescu, P. Andrei, M. Ralea, Paul Zarifopol sînt nume încă insuficient subliniate sub acest aspect. Între cele două războaie, în plină eflorescență etnicistă și antidemocratică, C. Rădulescu-Motru a editat revista *Ideea europeană* (1919-1928). S-a ținut de asemenea ciclul de conferințe despre *Doctrinile partidelor politice* (1923), la inițiativa „Institutului Social Român” condus de D. Gusti. Trei texte au ca temă *Liberalismul economic* (G. Tașcă), *Doctrina liberală* (I.C. Duca) și *Neoliberalismul* (M. Manoilescu), *Neoliberalismul* lui A. Zeletin datează din 1927. *Istoria civilizației române moderne* de E. Lovinescu, în trei volume (1924-1925), rămîne pînă azi o carte clasică a liberalismului românesc. Serioasa lucrare a lui P.P. Negulescu (comparabilă cu clasică lucrare, în epocă, a lui Robert Michels, tr. fr. 1914), *Partidele politice*, a fost publicată în 1926.

Este deci imposibil să se susțină că ideologia românească se reduce doar la tradiția și epigonii „generației bombastice” (G. Călinescu), la „năisme”, „ciorăisme” și „noicisme”. Și, în general, la confiscarea conștiinței ideologice românești doar de extremism etnicist, „românismul metafizic”, de totalitarism antidemocratic și antieuropeanismul de extremă dreaptă sau de extremă stîngă. Este doar una dintre fețele celor „două Români”. De altfel și cea mai sumbră. A fost chiar riguros necesară reeditarea articolelor net „legionare” ale lui Mircea Eliade? Să ne cunoaștem *întreg* trecutul? De acord. Dar *tot* trecutul, în *integralitatea* sa, fără nici o discriminare, nu în mod unilateral și în spirit partizan. La zece volume de un anumit tip, edităm – doar pentru salvarea aparențelor – și un K.R. Popper, de pildă, într-un mic tiraj. O tactică evidentă, cusută cu ață albă. România luminoasă, încă departe de a fi bine cunoscută, urmează să fie pusă în valoare. O istorie a ideii de „libertate” și de „cenzură” în România, de pildă, explorată în adîncime, abia acum este în curs de elaborare. Ca și definirea precisă a celui de al „treilea discurs”, ca formulă de sinteză între „autohtoniști” și „occidentalizanți”.

Pînă atunci, criticii extremismului de dreapta, printre ei Alexandru George, Marta Petreu, George Voicu, Lucian Boia, dar și L. Volovici, V. Tismăneanu, Z. Ornea, Norma Manea, pentru a nu aminti decît pe cei mai cunoscuți (dar pot fi citate și lucrări ca *Ideea care ucide*, de Radu Florian

și colaboratorii, 1994, sau *Despre exegeza extremei drepte românești* de Ioan Constantinescu, 1998) ajută la restabilirea adevărului istoric: nici înainte, nici după 1989, România n-a fost exclusiv naționalistă, mistică și extremistă. O tradiție liberală, democratică și de gândire critică a existat totdeauna, în proporții variabile, și în cultura noastră. De cel puțin două secole. N-o putem supraevalua, dar nici ignora cu suficiență. În spirit polemic, intolerant, antieuropean, anti-NATO, fundamentalist sau neototalitar.

(*Mozaicul*, Serie nouă, III, 7-8, 2000)

Precizări despre „al treilea discurs”

Adrian Marino

Formula al „treilea discurs” nu ne aparține. Ea a fost propusă de Sorin Antohi, în cărțile și studiile sale. Este cel mai dotat și personal critic al ideilor din generația sa. I-am prezentat anterior ideile și în *Cuvîntul* (2/2000). Pentru a reduce totul la esențial și a reveni cu noi precizări, formula sa urmărește depășirea relației de adversitate prin găsirea unei soluții de colaborare și de sinteză între cele două orientări ideologice fundamentale ale culturii române: „autohtonism” (primul „discurs”) și „europenism” (al doilea „discurs”), cu toate implicațiile și ramificațiile acestor „discursuri”. Ele au în vedere definirea unui nou raport între tradiționalism și modernism, între izolarea specifică și integrarea europeană, respectiv „globalizarea” sau „mondializarea”. Temă de mare complexitate pe care încercăm s-o rezolvăm și definim într-o schiță sintetică de proiect. Susceptibilă, bineînțeles, de completări și nuanțări. Și, dacă este cazul, chiar de rectificări. În termeni cât mai limpezi și argumentați posibil.

Deși problema „integrării europene” revine și se pune cu cea mai mare acuitate, pe toate planurile (ideologic, politic, economic și cultural) după 1989, ea face parte dintr-un proces mult mai larg definit în limbajul actual prin termenul amintit de „globalizare” sau „mondializare”. Fenomen extrem de controversat și – mai totdeauna – combătut, în primul rînd, din rațiuni ideologice. Dar și economice, de concurență acerbă între economiile naționale protecționiste și corporațiile multinaționale. Criptocomunismul și neomarxismul, de toate nuanțele, denunță „globalizarea”, în primul rînd, ca pe o formă de „americanizare” a întregii planete. Respectiv uniformizarea, nivelarea, standardizarea, prin distrugerea sistematică a tuturor specificităților locale și naționale. Este însă uor de disociaț eroarea de adevăr în această controversă, extrem de actuală și violentă, dacă va fi privită cu calm și spirit critic.

Se omit, mai întîi, cîteva realități fundamentale, inevitabile, care definesc în termeni strict obiectivi întreaga problemă. Anterior oricărei

„mondializări” economice (respectiv „americane”), mult mai influente decât acest factor (neîndoielnic important) au fost și vor fi, în linie constant ascendentă, progresele tehnologiei moderne în domeniul vast și eficient al *mediilor* electronice. Globalizarea este, în primul rând, electronică, mediatică, respectiv informațională. Unde radiofonice și difuzarea intensivă a programelor TV printr-un sistem tot mai dezvoltat de sateliți fac imposibilă orice izolare, orice blocare a circulației informației libere auditive și vizuale.

Cu două restricții importante totuși. Este ușor de observat că această „globalizare” mediatică atinge din plin (ca să ne exprimăm astfel), cel puțin deocamdată, doar „zona albă” a planetei. Ea n-a pătruns încă – aproape deloc – în „zona galbenă”, în China, dar și în India, două vechi culturi și civilizații, fiecare cu peste un miliard de locuitori. Intervine – în același timp – cenzura ideologică, nu numai în China comunistă, ci și în întreaga zonă islamică prin definiție fundamentalistă. Se știe foarte bine că antenele parabolice, de pildă, sînt drastic interzise în această regiune, în Iran, Afganistan și în alte țări. Presupusa globalizare planetară este în realitate – cel puțin din acest punct de vedere – doar parțială, limitată, deci relativă.

Se „uită” – în același timp – și o altă realitate fundamentală: „globalizarea”, chiar și în „zona albă” (și exemplul cel mai concludent îl oferă Europa occidentală), nu poate uniformiza, nivela integral și mai ales în adîncime diversitatea și specificitatea culturilor. Existența unor informații generalizate, mult mai variate totuși decât se crede, cu diferite aspecte și nuanțe, sau a unui „lanț” de magazine standardizate, în special în domeniul produselor de larg consum, nu anulează – și de fapt nici nu pot să desființeze – vechi tradiții culturale, mentalități și moravuri adînc înrădăcinate, ceea ce se numește *l'air du pays* etc. Uniformizarea face, într-adevăr, mari progrese în zonele citadine, dar, în primul rând, la nivelul informațiilor și al economicului, nu și în zonele „profunde”, unele rămase încă la un stadiu arhaic, arhetipal, al conștiinței colective. Despre ce „globalizare” se poate vorbi, de pildă, într-o țară unde oamenii mai cred încă în „minuni”, văd „icoane” în copaci sau pe pereți, ies cu „paparudele” și fac slujbe religioase pe ogoare pentru a aduce ploaia etc. etc.? Omitem, din discreție, numele acestei țări...

Globalizarea este, prin esența sa, laică, areligioasă, indiferentă la fenomenele mistice de orice tip. Iar cînd acestea se manifestă extrem de puternic, devin efectiv populare, mediatizarea lor, subit rentabilă, le

golește de fapt de orice conținut. Le transformă într-o „informație”, o „marfă” ca oricare alta, în evenimente senzaționale, excepționale, repede alungate de pe micul ecran de următorul eveniment senzațional, excepțional, imediat difuzat. Din acest punct de vedere, al supraviețuirii specificităților culturale (vom vedea în continuare în ce sens exact, modern și creator), nici o primejdie. O falsă alarmă, alimentată, repetăm, doar din rațiuni polemico-ideologice. Filmele din seria James Bond, de pildă, n-au cum să distrugă, să desființeze, să scoată din circulație – pentru a ne menține doar în zona superioară a culturii – pe marii clasici. Ei au fost totdeauna citiți, studiați, cultivați, doar de o elită. Dar extraordinar de rezistentă. Și, la drept vorbind, invincibilă. Iar folclorul de orice tip, suferă – oriunde și oricând – un proces natural, foarte lent, dar real, de eroziune, de perimare. Devine obiect de „muzeu”, de „etnografie”, ceea ce-i anulează toate funcțiile originare. De altfel, *tempora mutantur*. O „realitate” observată încă din antichitate.

Tot de ordinul pseudo-truismelor – necesar totuși a fi reamintite într-o astfel de discuție – este și sublinierea energică a imposibilității evitării sincronismelor. Țările, culturile, civilizațiile nu se pot izola. Totdeauna au existat influențe, contaminări, o circulație de idei și valori, într-o măsură mai mare sau mai mică, într-un sens sau altul. Autarhia culturală este o imposibilitate manifestă. Mai mult chiar: o absurditate. Deoarece contactele și influențele străine sînt foarte adesea fecunde, stimulative, creatoare. Totodată, libera circulație a ideilor pe calea undelor distruge barierele ideologice, combate cu succes cenzura, dogmatismele oficiale, utopia represivă a adevărului unic. În orice sistem totalitar, ea introduce alternativa, diferențierea, spiritul critic. Un ferment dizolvant invincibil. Nivelul cultural general, inclusiv al „maselor”, orice s-ar spune, pe de altă parte, crește. Iar adevăratele personalități nu pot fi niciodată nivelate și uniformizate prin globalizare. În sfîrșit, între analfabetismul de masă și cultura de masă mediatizată, ce alternativă este preferabilă? Inutil deci de a denunța falsele ravagii ale „globalizării”. Ele sînt fie obiectiv limitate, fie exagerate, fie de-a dreptul inexistente.

Al treilea discurs respinge în același timp și în egală măsură și orice formă de autohtonism: naționalism, etnicism, izolaționism, în toate variantele și urmările lor, multe catastrofale. O considerabilă „bibliografie” românească – mai ales dintre cele două războaie – poate ilustra oricând această imensă eroare. În cărțile sale, Sorin Antohi este plin de referințe. Iată și un singur text, din 1932, al lui Nae Ionescu, marele teoretician al

acestei orientări, derapată spre extrema dreaptă. Citit astăzi, el apare un straniu amestec de enormități, prejudecăți neverosimile, fanatism, fals profetism bombastic, în contradicția cea mai totală și directă cu realitatea internațională actuală: „...Plecînd de la faptul că lumea întreagă este în criză și că interdependența mondială a scăzut în chip considerabil (*sic*), (se) recomandă o decuplare a noastră de politica mondială (*super sic*); o închidere a noastră, *cît mai departe împinsă*, în granițele noastre; o luare în considerare a realităților românești, o scădere provizorie a standardului de viață la nivelul acestor realități etc. etc.”. Un text cu adevărat antologic de pseudo-gîndire politică reacționară agresivă. Un astfel de naționalism este, evident, inacceptabil.

Cînd este pus pe baze pretins filozofice, aceleași erori devin mai „subtile”, dar nu mai puțin grave. Organicismul elogiât de Nae Ionescu, apoi de E.M. Cioran (ce urcă pînă la M. Eminescu), nu este decît o reminiscență epigonică a gîndirii romantice. Fenomenul n-a scăpat atenției lui Sorin Antohi. Frumoasă, poate, în plan poetic, dar total fantezistă. Metafora înlocuiește demonstrația științifică, rece, sociologică. Popoarele nu sînt „plante”. O confiscare naționalistă abuzivă se produce și atunci cînd se vorbește de „ființa românească”, de „sentimentul românesc al ființei” și alte forme de românism metafizic. Pentru bunul și simplul motiv că *ființa*, în esența sa, este universală, supratemporală, suprașpățială. Niciodată și nici într-un loc filozofii greci – care au reflectat primii și profund asupra acestei probleme – n-au vorbit de o „ființă ateniană”, „corintiană”, „efesiană” etc. (spre verificare se poate consulta cu ușurință un izvor accesibil: Francis E. Peters, *Termenii filozofiei grecești*, tr. rom., București, Humanitas, 1993; *on, ónto*, pp. 202-204). Naționalizînd abuziv ființa – „substratul” ontologic universal al tuturor ființelor – se poate vorbi atunci și de „sentimentul paraguayean al ființei” (vezi ironiile lui E.M. Cioran), al „insulelor Fiji” și „Samoa” etc. etc. Teză profund falsă și pseudo-filozofică. Seducătoare, totuși, pentru naivi sau fanatici.

Urmările acestei confiscări terminologico-abuzive sînt dintre cele mai periculoase. Ea pare să dea o justificare, pretins filozofică, respingerii oricărui atac (real sau inventat) împotriva „ființei naționale”. Respectiv oricărei critici din partea altor „ființe naționale”, a oricărui adversar istoric posibil. Dar și contestarea, scepticismul sau ignorarea, pur și simplu, a principiului de bază al acestui naționalism ontologic. După același Nae Ionescu: „...așezarea temeiurilor unui stat de structură bărânească, singura

formă în care noi putem, cu adevărat trăi după indicațiile *firii* (s.n.) noastre și singura care poate îngădui o adevărată și completă rodire a puterilor rasei noastre”. Orice altă poziție este considerată drept un atentat la însăși „ființa” sau „existența” națională, în totalitatea sa. În același timp, apar și alte mari erori: exclusivismul părânesc, elogiul păranului patriarhal și mitul „satului” etern, ca și cum orașul nu poate fi și el, măcar în principiu, românesc (fără a ignora cătuși de puțin condiționările istoriei naționale). Dar și rasismul, respins astăzi de întreaga comunitate civilizată, cu cortegiul său de discriminări, persecuții și fanatisme. Este complet falsă teoria conform căreia o „ființă” (etnică) este superioară sau inferioară altor „ființe” (de altă rasă). După cum la fel de falsă este și teoria conform căreia „veșnicia s-a născut la sat”. Deși doar despre un oraș, Roma, s-a spus, și încă din antichitate, că este „cetatea eternă”. Nu despre un necunoscut sat anonim de chirpici. Se deschide în același timp drum tuturor, mentalităților tribale, iraționalismelor, fanatismelor și miturilor posibile (vezi și K.R. Popper, dar nu numai), prestigiul marilor și micilor *guru* și al „Căpitanelor filozofici”. De unde, în astfel de împrejurări, rolul salutar al intelectualului critic, al raționalismului și spiritului critic. Dușmanul ireductibil al acestei stări de spirit negative, exaltate și periculoase.

Dar nu numai atât. În această interpretare, naționalismul alunecă inevitabil în ovinism, în agresivitate și chiar în „imperialism românesc” (teza a fost efectiv susținută). Am aminti, totuși, în trecere și de un text al lui N. Iorga, considerat – și nu fără bune motive – unul dintre „profeții” naționalismului românesc. El datează din 1932 și se intitulează semnificativ *Contra dușmăniei dintre nații*. La ce excese poate ajunge ovinismul naționalist o dovedește și recenta devastare, în Franța, a unui magazin *McDonald's* considerat simbol al „imperialismului american” și al „globalizării”. Dar între foametea endemică, în vaste regiuni de pe glob, și magazinele *McDonald's* ce este preferabil? În acest act de vandalism răbufnesc toate complexele unei foste mari puteri, căreia i se poate aminti o butadă-calambur a lui Voltaire: *Passez, beauté passée*. Că ideologia naționalistă este și fundamental antidemocratică aproape că nici nu mai trebuie subliniat. Se înșelează de la sine că al „treilea discurs” este în mod esențial democratic, împotriva oricăror extremismelor, de stînga sau de dreapta. Ideologia sa este centristă, pluralistă, „liberală”, „deschisă”, partizană decisă a „integrării europene”. Din toate aceste motive, al „treilea discurs” intră în conflict declarat și cu orice formă de comunism

rezidual, camuflat – inclusiv în România – în naționalism izolaționist, anticapitalist („Nu ne vindem țara”). Alianța dintre stînga și dreapta radicală este, de altfel, un fenomen european contemporan notabil, comentat și publicistic pe scară largă.

Pe aceste baze se poate defini, în esență – sperăm cel puțin – și cu mare claritate, întreg programul celui de al „treilea discurs”. Încercăm să-l sistematizăm, concis, în cîteva principii de bază:

1. Cea mai largă deschidere internațională activă posibilă. În orice domeniu cultural și informativ. Nici o restricție, nici o barieră, nici o cenzură. De altfel, izolarea, în epoca actuală, este – cum am menționat – imposibilă. M. Kogălniceanu enunța acest mare adevăr încă din 1850, în *Tainele inimei* și într-o fază istorică posterioară, în 1906 (deci aproape cu un secol în urmă), H. Sanielevici, în *Cuvîntul nou*, reafirma acest mare adevăr: „O literatură nu se poate izola”. Azi pare un truism. Dar, pe atunci, în plin naționalism-sămănătorist, suna ca un slogan de „avangardă”, aproape „subversiv”. Chiar și N. Iorga afirma, în *Evoluția ideii de libertate* (1928), că „a te închide într-o formulă este a te condamna pe tine însuși... îți interzice legătura cu viața”. Despre alinierea integrală la legislația europeană, lipsită de orice restricții, trebuie – încă o dată – reamintit cu toată convingerea.

2. Sensul acestei largi deschideri culturale și formative internaționale este de ordin stimulatîv, nu imitativ, ea urmează a fi interpretată în sensul emulației, inspirației, dezvoltării propriilor potențialități creatoare. Teză susținută încă din 1850, tot de M. Kogălniceanu, în *Tainele inimei*: „Civilizația nu izgonește nicidecum ideile și nărvurile naționale, ci numai le îmbunătățește spre binele nației în particular și a omenirii în general”. Chiar și într-o epocă de efervescență naționalistă, în perioada primului război mondial, Oct. C. Tăzlăoanu preconiza (*Transilvania*, 1914) „asimilarea culturilor străine” în măsura în care „întregesc și întăresc cultura noastră națională”. Factor fecund, în orice împrejurare, de dezvoltare și consolidare pe fundamente culturale proprii.

3. Depășirea oricărui complex de inferioritate sau superioritate. Culturile mici și fără prestigiu suferă între altele de obsesia eternului premiu Nobel. De cîte ori el nu a fost acordat la... București? Dar ne amintim că nici Olanda nu a obținut vreodată acest premiu pentru literatură, fără a constitui o dramă sau măcar o preocupare națională. Privind în adîncime și retrospectiv, ne reamintim, totuși, că în trecutul nostru cultural, astfel

de complexe, dacă s-au înregistrat (confesiuni precise ale lui Mihail Kogălniceanu, Cr. Tell etc.), au avut, în același timp, și corecția necesară. S-a cultivat chiar o egală distanță între „străini” și „români”. Iar superstiția superiorității incontestabile a străinilor n-a existat. Ne reamintim, mai ales, de pașoptiști – marii precursori ignorați ai culturii noastre moderne – care, chiar în exil, n-aveau deloc mistica admirativă necondiționată a străinătății. Citim chiar în *Jurnalul meu* de C.A. Rosetti, o însemnare din 1845: „Eu care nu sînt nici franțuz, nici englez, nici neam, rîd de toți, fiindcă toți au cîte un dar și o mie de defecte”.

În exilul pașoptist s-a născut – este adevărat – și „francofilia” noastră adesea exaltată: „Orice român are două patrii”, a sa și „Franța care ne-a crescut, ne-a învățat carte” (I.C. Brătianu, 1848). Dar tot din această epocă datează și rezistența lucidă: „Francezii, după obiceiul lor de a lega toată mișcarea omenirii de înrîurirea franceză” (Al. Russo, *Cugetări*, 1855). Denunțare explicită a galocentrismului ovin și abuziv. Un text al lui Ion Maiorescu, din 1838, este cel mai radical, chiar agresiv. Sînt posibile, de altfel, și alte citate. De pildă: „*Devons-nous singer la France jusque dans ses défauts?*” (N. Golescu, 1850). O reflexie a lui C.A. Rosetti, din 1877: „Francezii nu prea știu geografie”. Lectura atentă a textelor epocii ne rezervă și multe alte surprize și argumente, de o mare anticipație. Inclusiv a celui de al treilea discurs. Fără a face exces de trimiteri, încă... trei distanțări critice: C. Negruzzi se întreabă ironic: „La Paris se dau vreodată vovediluri românești?”. Sau respingerea tezei, de către același Mihail Kogălniceanu, de a nu fi decît „Franzujii Răsăritului” (*Tainele inimei*). În sfîrșit, un memoriu demn și dur, adresat parlamentarilor francezi, la 1848, de către A.C. Golescu și Ion Maiorescu (*Anul 1848... V*, pp. 542-546). Este cazul să repetăm că toate valorile și evenimentele cad, în mod liber, sub critică. Fără nici o discriminare preferențială.

4. Respingerea hotărîtă a oricărei culturi de pură sincronizare, compilație și imitație mecanică. Obsesia de a fi mereu *à la page*, adepți extrem de adaptabili ai oricărui curent cultural sau literar occidental la modă, eterni și obedienți „discipoli”, „elevi”, *suiveurs*, lipsiți de orice personalitate etc. etc. este complet străină celui de al treilea discurs. Citim într-un recent articol de H.-R. Patapievici, pentru care avem toată stima (*Eminescu și sincronizarea*) o afirmație la care nu putem totuși subscrie: „Cultura română, cum știm, nu este decît o cultură de sincronizare. Ea încă nu-și permite să nu fie la modă”. Deși acest *încă* lasă deschisă speranța modificării, într-un viitor imprevizibil, a unei astfel de

situații negative, ne declarăm, de pe acum, adversarii oricăror forme de sincronizări inevitabile și deci de „colonialism cultural”. Fie el francofon, anglofon sau altul. Destinul culturii române – care nu refuză, după cum am subliniat, în nici un caz, influențele și cele mai largi deschideri internaționale posibile – nu este totuși acela de a fi o minoră și eternă colonie culturală a unei sau unor „mari puteri”. Sau cum spunea, aparent simplist, și I. Codru Drăgușanu, în *Peregrinul transilvan* (1861): „Cultura importată trebuie să se dezvolte... acasă și numai atunci va avea fructe și urmări bune”.

În această orientare nu intră – subliniem cu toată tăria – nici urmă de naționalism, ovinism, izolaționism, provincialism sau autarhie culturală. Dar în personalitate și originalitate, pe toate planurile, credem cu multă convingere. Incitare creatoare, stimulare, emulație permanentă, spirit de concurență și competiție, da!; compilație, pastică mecanică, vasalitate, epigonism lipsit de personalitate, servilism cultural, categoric, nu! România – fără de epigoni, nu! Acceptăm dialogul critic, fecund, de la caz la caz. Nu însă și permanenta imitație pasivă, nivelarea intelectuală generalizată. Cu aceleași eterne și inevitabile referințe și citate de autori și titluri, din arondismul 6 al Parisului sau de aiurea, multe mediocre. Sub acest aspect, al „treilea discurs” echivalează – poate mult spus – cu o mică declarație de independență culturală. Deocamdată în stare incipientă. Dar de viitor sigur, dacă sunt asimilate și traduse progresiv în practică principiile sale de bază. Fără un minim spirit de inițiativă, de curaj, ca să nu spunem de „mesianism”, nu se poate realiza nimic în cultură.

5. Recuperarea selectivă și critică a tuturor precursorilor ambelor tendințe: „europenizante” *verbi gratia* „globalizante” și „autohtoniste”. Al „treilea discurs” recomandă (și de fapt el nici nu este posibil, la nivelul conștiinței actuale) fără revenirea la „izvoare” ca inspirație a unor construcții pe baze proprii. Respectiv fără identificarea, revendicarea și asimilarea izvoarelor culturale, care anticipă și confirmă, parțial sau total, un principiu sau altul al celui de al „treilea discurs”. Acesta este de altfel și sensul citatelor românești anterioare. „Precum orice om (scria A.D. Xenopol în 1871), așa orice popor trebuie să-și aibă baza existenței în sine însuși”. Însă – precizare esențială în cazul nostru – nu în sensul revendicării doar a unei „ființe românești” imaginare, ci a întregii tradiții ideologice românești, care confirmă orientarea de bază. Altfel spus, nu numai reluarea tezelor naționalismului autohton, ci și a întregii tradiții a

gîndirii independente, critice, liberale, alternative, românești. Care a existat și există în continuare, fie și în proporții variabile. Deși încă puțin cunoscută, ea are o vechime de peste două secole. Am anticipat sumar această soluție și în textul anterior, *Două Românii ideologice*.

Trebuie subliniat cu toată tăria că noi ne-am revendicat și am „intrat” în „Europa luminată” încă din perioada iluministă, deci de la sfîrșitul secolului XVIII. Despre „*Luminile*” românești și descoperirea Europei scriam încă din 1979, cu o documentare destul de bogată. De atunci izvoarele s-au acumulat în mod considerabil. „Europeni” au fost și toți postiluminiștii și pașoptiștii români. Și, în genere, toate curente moderne ale culturii și literaturii române. De avangardă nu mai vorbim. Redescoperirea „Europei” și a „lumii libere” în genere, în 1989, nu cade deci pe un pămînt gol. După cum nici teoretizarea culturii române citadine nu este nici ea o „influență” de ultimă oră. Ideologia critică a lui E. Lovinescu, dintre cele două războaie, nu avea o altă orientare. Cultura română modernă nu poate fi doar o antologie ruralistă, iar țăranul român nu poate rămîne la infinit patriarhal comunitar al societății și culturii românești etern „rurale”. Imobilizată în arhaism și mentalitate „primitivă”. Tradițiile nu sînt imuabile. În Uniunea Europeană doar 8% din populație se mai ocupă cu agricultura. Iar în Europa occidentală, ca și în Statele Unite de altfel, nu se mai poate vobi de țăranul tradițional, folcloric, patriarhal, mitizat în sens neo-sămănătorist, ci doar „fermieri”. Ceea ce este cu totul altceva.

6. Formula de sinteză a celui de al „treilea discurs” are în centrul său ideea de creație originală. Ea singură contează și se promovează, în ultimă analiză, în orice competiție și ierarhizare intelectuală. Creații deci originale, bine ancorate în „solul cultural natal”. Dar cu un coeficient cît mai ridicat de personalitate și individualitate. Între cele două tendințe („globalizare” și „izolare autohtonă”) sînt deci posibile și de dorit cît mai multe creații individuale, care să ofere noi și noi soluții de sinteză și de personalitate inconfundabile. De altfel, cum s-a și dovedit, de mult, între alții de pildă T.S. Eliot, în *Tradition and the Individual Talent* (1919), nu numai că nu există nici o contradicție între cele două realități, ci dimpotrivă, o colaborare, o continuitate și o stimulare reciprocă. Astfel de idei au fost afirmate, de altfel, încă din 1902, de Titu Maiorescu în *Literatura română și străinătatea*. Au fost reafirmate de C. Stere, *Către cititori*, în „Viața Românească” (1/1906). După 27 de ani (V.R., 1993) ele erau reluate și de G. Ibrăileanu: „Cultura unei țări înapoiate nu se poate

dezvolta fără sprijinul puternic al întregii culturi umane”. În acest proces actual inevitabil de „globalizare”, valorile românești autentice au, prin urmare, câmpul cel mai vast de afirmare și de circulație. Nici inhibiție, nici infatuare, nici protecționism (de altfel total inefficient). Doar steaua polară a personalității ireductibile și inconfundabile. Cultivată prin muncă, profesionalism și metodă.

ai la acest capitol, nu afirmăm deci idei total noi. Încă odată, și ele au „tradiția” lor. Că ea nu este încă bine cunoscută, cauza este a eternului sincronism superficial jurnalistic și a necunoașterii izvoarelor culturale de bază de la care ne revendicăm în permanență. Iată ce spunea, încă din 1851, D. Brătianu într-un mesaj al *Comitetului revoluționar român* către G. Mazzini, președintele european al viitoarei ipotetice confederații europene, despre perspectivele „naționalității” române: „Să-și dezvolte fără sfârșit individualitatea și să o armonizeze cu a națiilor de aceeași gîntă”. După o generație, B.P. Hasdeu – care se inspira din alte izvoare nu mai puțin europene – ajungea (în *Traian*, 1/1869) la aceeași concluzie: doar „împingînd forțele proprii spre încercări originale se va putea ajunge la o adevărată literatură română”. Astfel de idei revin mereu, chiar și în perioada sămănătoristă. N. Iorga cerea – încă din 1905 – literaturii române să pornească „de la ea”, dar să dea „în același timp literaturii universale, în formele cele mai bune ale ei, un capitol nou și original”. ai în domeniul filozofic, după mai multe generații, L. Blaga afirma (în *Saeculum*/1943), că în „gîndirea filozofică, noi românii, am dat dovadă de inițiativă”. Că el se gîndea, în primul rînd, la opera sa, nu are nici o importanță. De reținut este principiul de bază: revendicarea, cîtuși de puțin ostentativă, a inițiativei și a creației originale de expresie românească. Acest reper nu poate fi niciodată pierdut din vedere. Fără nici o infatuare, dar și fără nici o inhibiție.

7. În felul acesta se ajunge, din nou, cu o formulă modernizată, nu mai puțin tipică celui de al „treilea discurs”: a fi scriitor „român și european” în același timp. Deci, cu o dublă identitate și cu o dublă dimensiune: locală și internațională. Expresia a fost folosită și de alții, și de noi înșine în repetate rînduri. Ea ar putea fi reformulată și altfel: „românism prin europenizare” sau „europenizare prin românism”. Este, cel puțin în parte, și ideea de bază a unui text de M. Ralea (*Precizări, Kalende*, 1929), inclus într-o importantă antologie care cuprinde texte esențiale ale discuției noastre: *Dreptul la memorie*, de Iordan Chimet (I-IV, 1992-1999), insuficient comentată. „Dreptul la memorie” nu

anulează „dreptul la universalizare”. Dimpotrivă. Sinteza finală creatoare este singura şansă a culturii noastre de a-și dobândi, întregi și dezvoltate personalitatea. Și, în același timp, de a se face recunoscută, fără nici o exagerare sau supralicitare. Dar cu o convingere permanentă și fermă în forțele noastre creatoare. Ele există. Nici o îndoială nu este posibilă.

8. Pe cea mai înaltă treaptă de generalizare, noțiunile de „european” și „român” tind să se întrepătrundă și să fuzioneze într-un principiu și o concluzie fundamentală: superioritatea valorilor creatoare individuale asupra celor colective de orice categorie. Altfel spus, revendicarea permanentă de la valorile universale umane exprimate în creații durabile: individualitatea, libertatea, spiritul critic, drepturile omului, creativitatea, originalitatea. În ultimă analiză, adevărul ferm la aceste valori pur și simplu. Printr-o deplină solidaritate cu toți precursorii români ai acestor valori. Faptul că le apărăm, cu toată convingerea, aici și acum, „din România”, nu este decât un episod sau eveniment de istorie culturală (ca să nu spunem un „accident”) și nimic mai mult. Nici apreciere, nici depreciere, ci doar recunoașterea unei realități indiscutabile. În ce ne privește, ne-am prezentat totdeauna în străinătate doar cu propria noastră identitate intelectuală, individualizată. Fără ostentație, dar și fără inhibiție.

Acesta este și ultimul, și cel mai important mesaj al celui de al *treilea discurs*: o contribuție cât mai personală la cultură și modernitate. Fără complexe și fără o falsă propagandă culturală oficială, total inefficientă. Orice valoare națională are nevoie, evident, și de un anumit *lobby*. Dar fără existența unor valori autentice nici un *lobby* din lume n-o poate promova și face să circule efectiv și permanent în timp și spațiu. Și deci să fie recunoscută, cât mai mult posibil, la adevărata sa valoare.

(*Mozaicul*, Serie nouă, III, 9, 2000 (I); 10-11, 2000 (II))

În aceeași colecție :

Încet, spre Europa

Vladimir Tismăneanu în dialog cu Mircea Mihăieș

Locurile unde se construiește Europa

Adrian Severin în dialog cu Gabriel Andreescu

Al treilea discurs. Cultură, ideologie și politică în România

Adrian Marino în dialog cu Sorin Antohi

în pregătire :

Mai avem un viitor? România la început de mileniu

Mihai Aora în dialog cu Sorin Antohi

Bun de tipar : februarie 2001. Apărut : 2001
Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4
P.O. Box 266 6600, Iași • Tel. & Fax (032) 214100 ; (032) 214111 ;
(032) 217440 (difuzare) ; E-mail : polirom@mail.dntis.ro
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7 ;
Tel. : (01) 3138978 ; E-mail : polirom@dnt.ro

Tipografia MULTIPRINT Iași
Calea Chișinăului 22, et. 6, Iași 6600
tel. 032-211225, 236388, fax. 032-211252
